СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО
Поезії

СЕМЕН ГЛУЗМАН
Згода в психіатрії

ТАРАС ВОЗНЯК
Гріх існування

РОЛАНД ПІЧ
Про містику і метафізику у Григорія Сковороди

ЄВГЕН СВЕРСТЮК
Українська література і християнська традиція

АННА-ГАЛЯ ГОРБАЧ
На 44-м Міжнароднім ярмарку книжки у Франкфурті

ISSN 0585-8364

12 ГРУДЕНЬ 1992 р.

received 2/9/93

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ "ПРОЛОГУ" І "СУЧАСНОСТИ"

Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:
ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во "Пролог", 1991, 2 вид., 32 стор.; з ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 доляри (плюс порто).
Наша найновіша публікація — друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсиньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсності: Її діти — поділені, сваряться з приводу назв — "православний" і "католицький". Мета праці о. І. Гриньоха — вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діяспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Редактори: Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. Передня стаття — Ю. Шевельов.
Нью-Йорк—Париж—Сідней—Торонто—Львів: Записки Наукового товариства імені Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека "Прологу" і "Сучасности" (ч. 191.4), 1991, VIII+488 стор.; у твердій обгортці, оформлення — Б. Певний; наклад: 2.000.
Ціна: 29,95 ам. долярів (плюс порто).
Спільне видання Наукового товариства імені Шевченка в США та В-ва "Пролог", зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу "Сучасність"..." До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

Люба Комар: ПРОЦЕС 59-И
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во "Пролог", 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. долярів+порто.
Спогад підсудної з розправи у Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17—19 січня 1941р. над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва "Пролог" висилати на адреси:

В Європі:
Prolog / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG
GREAT BRITAIN

У всіх інших країнах:
Prolog / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
U S A

На першій сторінці обкладинки:
В. КУШНІР " Козак Мамай". *Олія*

digitized by ukrbiblioteka.org

1992 грудень 12

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО, ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (380)

Спільне видання
Республіканської асоціації
українознавців
та видавництва "ПРОЛОГ"
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Кулик — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Сергій Полос — виконавчий директор
Олександр Чабаненко — художньо-технічний редактор
Олег Коспа — художній редактор
Оксана Поліщук — оператор комп'ютерного набору
Оксана Пархоменко — оператор комп'ютерного набору
Галина Єрьоменко — коректор
Тамара Кравченко — коректор

Усі матеріали до редакції "Сучасності" просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

УКРАЇНА / UKRAINE
254071, Київ-71,
вул. Костянтинівська, 5
"СУЧАСНІСТЬ"

SUČASNIST
P O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
USA

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видають спільно:

Республіканська асоціація українознавців (Київ) та видавництво "Пролог" (США).

SUČASNIST (ISSN 0585—8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is $ 85 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, P O. BOX 1084 S. ORANGE, NEW JERSEY 07070 USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, P O. BOX 1084 S. ORANGE, NEW JERSEY 07070 USA

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**
Представник редакції в Чехо-Словаччині — **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

5 Слово до читачів

ЛІТЕРАТУРА

6 *Микола Сулима.* Неповторне магічне німе кіно

7 *Михайль Семенко.* Гімни св. Терезі

14 *Тереза де Хесус.* Поезії

17 *Василь Махно.* Поезії

22 *Євген Бруслиновський.* Статки

Уся еротика

Паралельний уїкенд

ПОЛІТОЛОГІЯ

24 *Мирослав Маринович.* Блиск і вбогість українського правозахисного руху

29 *Степан Козак.* Українці й поляки

33 *Тарас Кузьо.* ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН

39 *Анатолій Русначенко.* Проблеми робітничого руху в сучасній Україні

46 *Семен Глузман.* Згода в психіатрії

50 *Леонід Фінберг.* Про деякі людські та антилюдські тенденції в сучасному світі

ФІЛОСОФІЯ

57 *Тарас Возняк.* Гріх існування

66 *Костянтин Сигов.* Метафізика гри та "веселіє серця" Григорія Сковороди

76 *Роланд Піч.* Про містику і метафізику у Григорія Сковороди

84 ІЗ ВСЕСВІТНЬОГО ФОРУМУ УКРАЇНЦІВ

УКРАЇНСЬКІ МАНДРИ

115 *Оксана Соловей.* Під охороною лебедів

Роттердам

Неминуща цінність

СПОГАДИ

121 *Григорій Сивокінь.* З Іваном Світличним і без нього

124 *Володимир Куліш.* На невідому могилу моєму татові у сторіччя уродин

МИСТЕЦТВО

129 *Андрій Охрімович.* З когорти шістдесятників

КУЛЬТУРА

137 *Євген Сверстюк.* Українська література і християнська традиція

КРИТИКА

146 *Юліян Тамаш.* Українське літературознавство

148 *Марія Зубрицька.* Новаторський характер драматургії Миколи Куліша

151 *Ярослав Розумний.* Стефаників портрет емігранта

ХРОНІКА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ

157 *Анна-Галя Горбач.* На 44-м Міжнароднім ярмарку книжки у Франкфурті

161 ЗМІСТ ЖУРНАЛУ "СУЧАСНІСТЬ" ЗА 1992 РІК

168 ПРО АВТОРІВ

digitized by ukrbiblioteka.org

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Минув рік, відколи часопис "Сучасність" було перенесено в Україну. Рік становлення за нових видавничих умов, рік утвердження своїх естетичних, літературно-мистецьких і суспільно-політичних засад у принципово новій для себе читацькій аудиторії. Який можна зробити висновок? "Сучасність" витримала випробування часом. Попри шалені ціни на папір, поліграфічні і поштові витрати, невлаштованість із приміщенням, що значно ускладнює роботу колективу редакції. Труднощі, звичайно, ще не подолані. Але вже є впевненість, що вони минущі. І додають нам снаги ваші листи, вельмишановні читачі, у яких бринять щирі слова підтримки, вболівання за трагічну ситуацію на полі української духовності.

Ми безмежно вдячні всім, хто матеріально підтримав і підтримує часопис. Адже відомо, що витрати на його видання і пересилання неймовірно зросли. Наперед дякуємо тим, хто передплатить "Сучасність" на 1993 рік, а також залучить до числа постійних його передплатників своїх друзів і знайомих. Ми надрукуємо імена цих популяризаторів "Сучасності" на сторінках журналу.

Навіть побіжний аналіз громадської думки засвідчує, що "Сучасність" здобуває широку популярність серед літературно-мистецьких кіл своїми нетрадиційними публікаціями прозових та поетичних новинок. Його уважно читають політики, аби почерпнути інформацію з історії української політичної думки, у переломленні її на сучасне суспільно-політичне тло.

"Сучасність" — це справді часопис усіх українців світу. Він щедро надає свої сторінки для публікацій авторитетним авторам з багатьох країн. І надалі він продовжуватиме цю традицію, знайомлячи Україну зі світом, а світ з Україною.

Не всі публікації "Сучасності" припали до вподоби одній категорії читачів і навпаки. Бо всі ми різні — і поглядами, і смаками. І це природно. "Сучасність" це враховує і враховуватиме й надалі, подаючи суспільно-політичний та естетичний зріз своєї доби, свого суспільства.

У портфелі редакції є низка чудових, як на наш погляд, прозових та поетичних рукописів, наукових праць, матеріалів відомих літературознавців, істориків та політологів. Сподіваємось, вони вас зацікавлять.

Водночас ми звертаємося до вас із проханням висловити свої міркування щодо майбутнього часопису — і в творчому плані, і щодо шляхів його виживання в складній економічній ситуації. Ваші пропозиції ми вивчатимемо, щоб почерпнути з них важливі зерна досвіду. Жодна з них не залишиться поза увагою.

Щиро вдячні вам, дорогі читачі. Зичимо вам щастя, здоров'я, матеріального і духовного добробуту. Хай береже Бог Україну і нас! До зустрічі у 1993 році!

РЕДАКЦІЯ

НЕПОВТОРНЕ МАГІЧНЕ НІМЕ КІНО

У грудні 1992 р. Михайлю Семенку виповнилося б сто років. Ще в 1922 р. поет написав "Промову" — твір, присвячений гіпотетичним урочистостям з нагоди 10-річчя його літературної діяльності, під час яких хтось із місця вигукує:

І звідки
отака напасть
на нашу Полтавщину!

Полтавщині, та й не лише їй, завжди не подобалися письменники, які вічно про щось запитували, до чогось закликали, а цей — так особливо надокучав: "Ви чуєте?", "Чи зрозумієте?", "Ви подумайте!" А ще хотів, щоб усі "викинули кишеньковий словар". Бачте, не влаштовувала його апробована не одним поколінням поетів фауна й флора!

А його розпирало культуртрегерство.
Йому набридло оспівувати Галь і Оксан.

Як колись його дід одружився з туркенею, так і він загорівся покорити серце святої Терези, черниці, босої кармелітки з Іспанії. Звідки він про неї дізнався, можна лише здогадуватися. Ймовірним джерелом інформації міг бути чотиритомник Міня "Подвиги святої Терези", виданий у Парижі в 1863 р., або ж стаття С. Боткіна "Свята Тереза", надрукована в № 8 "Вестника Европы" за 1915 р. Підкреслимо, що Михайль Семенко звернув увагу на цю канонізовану святу, основоположницю іспанської літературної мови, поетесу, авторку багатьох філософських трактатів задовго до авангардистів світового масштабу, бо, скажімо, Поль Елюар лише в 1924 р. назвав одну зі своїх збірок рядком із вірша Терези "Mourir de ne pas mourir" ("Вмирати від того, що не вмираєш"). У Михайля ж Семенка ще 1914 р. в "Зимі" в рядку "Я вилетів з грудей. Я в серці не ночую" відлунилося Терезине "vivo sin vivir en mi" — "без життя в собі живу" Це саме поет напише й у Владивостоці 1915 р.: "Уже я в серці не ночую". У 1917 р., там само, М. Семенко переосмислить інші рядки Терези де Хесус:

muerte do el vivir se alcanza,
no te tardes, que te espero
(смерте, що породжуєш життя,
не затримуйся, я тебе чекаю)

— у вірші "Патагонія" він напише:

digitized by ukrbiblioteka.org

Я не умру від смерти —
Я умру від життя.

І нарешті 1918 р. Михайль Семенко створить один із найкращих своїх циклів — "Гімни св. Терезі".

Футурист став на коліна перед черницею. Безбожник хоче, щоб його покохала свята. Покохала в той час, коли її серце належить Богові, коли вона мріє лише про "злиття" з божеством через екстатичну любов. Звідси — пронизливий трагізм, який осяває кожний рядок усіх 26 віршів, що входять до циклу. Екзотичність і холод іспанки, нетутешня пристрасть українця породили вишукану поетичну драму, місце якій серед перлин української інтимної лірики.

Подаючи тут кілька поезій Терези де Хесус у своєму перекладі, хочу лише одного — озвучити те неповторне магічне німе кіно, про існування якого знали тільки фахівці.

Микола Сулима

SANTA TERESA DE JESUS

Retrato conservado en Avila, en la que fué casa de su tio D. Francisco Alvarez de Cepeda

Михайль СЕМЕНКО

ГІМНИ СВ. ТЕРЕЗІ

(Олександрі — сестрі).

I

Дай мені уявить, що я скельно поважний,
Що я міцний і сталий.
Вкинь в груди промінь, захват безважний,
І в серце — камінь тривалий:

Розіпни мене на хресті, проткни сміливі груди,
Очі мої направ до похмурих зводів.
Прокляни, прокляни цей неохайний жмут,
Душу забери до світлих вод.

Ще не все, ще не всі в грудях вмерлі —
Затули сонце, замкни солодкістю катакомб.
Дисонантний — я притиснувсь до базальтових скель,
Не допусти, щоб розірвались піроксилінні бомби.

II

Ніч беззоряна похмуро насуплена —
Глупа ніч.
З душею тиша, жахом заступлена,
Віч-на-віч.

Гострять крильми, тичуться крайности,
Без границь.
А я — без'ясневий, а я — без зграйности,
Упавши ниць.

І так схрестилися безмежні темряви —
В одній душі.
Мій сум розгублений, мій зітх отерплевий
Заглуши!

III

В сутінь вечірню я припадаю до ніг,
У серці — леза.
Вся моя воля, всі мої думи цнотні —
Тобі, Терезо.

Прийми молитву в присмерк сумірний
В рисах хреста.
Я твій тілесний, довіку вірний,
Моя Свята.

Я в твій чертог — на віях сльози
І чисті стезі.
У білих вазах чорні-червоні рози
Святій Терезі.

IV

Мої розгублені рубіни,
Мої розрізнені думки —
Шляхів до Мекки і Медіни
Недозаховані свідки.

Палкі і боязкі наближення
До фіміамових качань —
Красу душі в її Воздвиження
І в час найглибших упадань.

Наблизяться повідомленнями
Слова душі осиротілої,
І одіб'ють переломленнями
Моєї втоми наболілої.

V

Томлять мене найтонші рухи
Твоїх змарагдів.
Пробач мої простягнені руки,
Відчуй мої доторки спрагнуті.

Торкнись моїх очей стомлених,
Усміхнись до моїх губів заломлених.

digitized by ukrbiblioteka.org

Освяти свого погляду сіянням
Мої застиглі сльози —
Прийми, ояснені сподіванням,
Ці висхлі туберози.

VI

Образ твій у куті найтихшому,
В ногах твоїх аромат.
Подай життя застигшому,
Перса Св. Агаті.

Прагненням чуда серце освітлене
Опромінь бажанням кризи.
Зійде бог у тіло привітлене,
Як з тебе спадуть ризи.

VII

Душу мою, Боже, збагни,
Серце моє мольне змірь.
Благослови моїх шукань ниви,
Окропи моїх печерних звірів.

Прищепи віти шепотів золотих,
Освяти сміливість пручань.
Пригорнись ухом до моїх мотивів,
Моїх бентежностів призвичайся.

Душу мою, Боже, Боже, збагни,
Серце моє, серце мольне змір.

VIII

Я до Тебе прийду, коли Ти сама, —
Бо я сам, бо я завше сам.
Вкрила, вкрила Тебе моєї мрії зима,
Білий, білий наш храм.

Я до Тебе прийду, прийду, коли Ти сама,
Коли спочиває хам.
Коли на Тобі золота й зодягів нема,
Коли я з Тобою сам.

Я до Тебе, до Тебе, до Тебе прийду,
Коли ми — одно.
Я цілую в перса Святу —
Затули вікно.

IX

Я плачу й молюсь непризнано
Між білих колон.
Моя думка каменем стиснута,
Моя мрія — сон.

Погладь, погладь мою голову
Тонкістю блідих рук.
Обведи тіло і тугу зморену
Колом містичних мук.

І буду цілувати стримано
Святий рисунок губів.
Зраню пристрасть непризнану
Холодом зубів.

X

Необережний — і ніжно-тонкий
Твій профіль.
Безліч трупів в усі віки
Тому свідки.

Сувора строгість Бога-отця
В жіночих рисах.
В рухах струять без кінця
Тіні лиця.

Самотній, простерши останній уклін,
Здіймаючи меч —
Рушив натхненно від стін
Твій паладин.

XI

Почуй, Діво, моє дихання стомлене
І мій голос благальний —
Моє поривання неосвідомлене
І мій спів банальний.

Втіху подай безпритульному
В мої містичні ночі.
Безчільному — зведи нестулено
Свої зажурені очі.

XII

Світло моєї душі —
Серця мого фоліанти —
Прийми, прийми в тиші
Думок гірлянди.

Скільки в душі для Тебе
Срібних співанок —
Коли бездонне небо,
Фіолетовий світанок.

XIII

Мрія моя в тінях од зору,
Щастя — в твоїх руках.
Неіснуючу — ніжну руку хору
Цілую в думках.

Сестра безпрозорих мук —
Моя вибранка,
Нічних стисків рук
Коханка.

digitized by ukrbiblioteka.org

XIV

Я осріблюю пам'ять твою
Струмком сонатини.
Нараз... забачив змію.
Сховай на колінах!

Сумною блакитністю зим
Серце закрий од стін.
Вночі я тобі розповім
Про мякість твоїх колін.

XV

Світла між зводів здушеність.
Рабськість вузького входу.
Містична непримушеність
В чеканні на нагороду.

Як вийдуть і замкнуть двері —
Я, схований, підійду,
І, червоніючи, як жених, — одверто,
Поцілую в губи святу.

XVI

Струни мої ослаблені,
На сувоях — звіти.
Хто мої мрії ламле —
Виходь звідти.

Жаги несамовитої
Освітлиш бридкість,
Як засрібле сумовито
Вечірня скрипка.

Це я — твій безлюдник,
Паладин Недотичної.
Мені сумно, сумно,
Що ти до мене незвична.

XVII

Ясність сльози одбризнувшої —
Білій святині.
Ліки душі загинувшої —
Погляд вабний.

Мій вступ до брам весеневих —
Моє вигнання.
Тобі співає гімни газелеві
Твій коханець.

XVIII

Мені шляхи тернисті уготовані
До білих крил —
Через Твій образ, юрбою обцілований,
І ряд могил.

Околений сумними безпробудженостями,
Крізь ніч століть —
До Тебе йду, поранений розгубленостями,
Несамохіть.

XIX

Не слухай щирости душі схлипувавшої
Перед блюзнірством.
Прийми ніжність тихо перешіптувавшої
З моїм звіром.

Мій гріх — твоєю тайною полонений
У безвідходности.
Я — зламаний
По умові.

XX

Іноді я заплутуюсь в високости,
Де білі хрести,
Іноді я темнію від злости —
Вибранко моя, прости.

Захисти прагнення душі розхристаної
В темряві кризи.
В погляді тайни розрізненої
Мої інтуїзи.

XXI

Мої почування — розрізнені,
Мої почування — подвійні.
Чому губи мої так зміцнені
І молитви — наївні?

Я стою, як ти — зажурений,
У найтихшому куті.
В присмерк душі заабажурений
Ми з тобою закуті.

XXII

З тебе не зводжу я зір напругий,
У моїх відносинах — девізне свавілля.
Прийми мій посміх і стид наруги,
Тобі присвячую своє божевілля.

Оціни мого світу відновленість
І моїх рамен віковічну тривогу.
Я не можу уникнути свою уготовленість,
Не дивись на мене строго.

XXIII

Серце твоє — присмеркаюча пристрасть,
Оранжевий гіацинт.
Мої гімни тремтячі — на жертівник витрать
І мій вібруючий цвіт.

digitized by ukrbiblioteka.org

Роз'ясуй мені сміх запізнений
І мій суворий глум,
Що ховаєсь у всіх річах, оскрізений,
Відбиток самотних дум.

Срібність настроїв і мрій безпредметність,
Дим моїх прозорих горінь —
Пробач моїх гімнів інтимну безсекретність,
Як припадаю до твоїх колін.

XXIV

Я іду шляхом, віками утоптаним,
До твоїх входів перемучених.
Я молюсь символам душі безпромінним
Твоїх святощів опроститутчених.

Я іду шляхом добою безлюдною,
Схиляюсь до заморених стін.
Погладь мене рукою остудженою —
Я твій паладин.

XXV

Твоя хвиля ласкою обезцінена,
Міць зрушена сталістю загат.
І причиною — твоя краса ескізнена,
І причиною — твій аромат.

Відхиляюся від тебе, незрівнянної,
Бо твій сум — біль зміцнюючий.
Бо я під владою мрії незнаної,
Бо я невіруючий.

XXVI

Твої очі — моєї душі безмежний сум,
Твоя фігура — легкість моєї мрії.
Твою святість я віддаю на всесвітній глум,
Я цілую твій прозорий стрій.

Твій невільник схиливсь у блакитний кут,
Прийде час і ти будеш — рабиня.
Серце охопить, мозок охопить ненажерний спрут,
Острах, презирство, ганьба — мою пристрасть не сниє.

Твої губи — мій містичний біль,
Моя думка — екстазна пристрасть.
Зустрінь у захваті мій жадаючий автомобіль,
Всю силу своєї уяви на мене витрать!

Тереза ДЕ ХЕСУС
(1515—1582)

БЕЗ ЖИТТЯ В СОБІ ЖИВУ

Без життя в собі живу
і високих днів чекаю,
не вмираючи, вмираю.
Я скидаю з себе плоть —
від любові жить не можу,
я твоя обранка, Боже,
мій оплот і дім — Господь —
серце зміг він побороть,
у яке рядок вкладаю, —
не вмираючи, вмираю.

Ця божественна жага
дні мої переповняє,
Бога у собі ховаю,
серце ж волі вимага,
в мені пристрасть ожива,
що за бранця Бога маю, —
не вмираючи, вмираю.

Ах, коли ж прийде кінець!
Сил немає жить в засланні!
Душать грати невблаганні,
душу гублять нанівець!
Уривається терпець —
волі довго виглядаю, —
не вмираючи, вмираю.

Ах, яке життя гірке,
як нема знаку від Бога!
Дочекатись є спромога,
як чуття твоє палке;
скинь залізо це важке,
що ось-ось тебе зламає, —
не вмираючи, вмираю.

Тільки те мене втішає,
що кінця таки діждуся,
як умру, то переллюся
у надії ті, що маю.
Смерте, я тебе чекаю,
ти життя несеш, я знаю, —
не вмираючи, вмираю.

Глянь, яка в любові сила;
животіння, відступися,
варто лиш тобі скориться,
щоб звитяга осінила,
тільки б смерть мене окрила,
легко я піду до раю, —
не вмираючи, вмираю.

Путь небесна, повна знади —
це і є життя справдешнє,
а оця земна, тутешня
не дає мені розради,
смерте, жду твоєї влади,
живучи, я зачекаю, —
не вмираючи, вмираю.

digitized by ukrbiblioteka.org

Чим, життя, я віддарую
Бога, що у серці в мене?
Як віддам життя смиренне —
чи тебе я завоюю?
Милий, так тебе люблю я —
лиш у смерті досягаю, —
не вмираючи, вмираю.

ЗАХВОРІЄШ НА ЛЮБОВ...

Захворієш на любов —
то від неї втіху маєш,
наче Бога споглядаєш!
Вседержитель перед нами
як постане — що тоді?
Андрій, знаєм, Первозванний
хрест побачив і зрадів.

Чого ж можна побажать,
як небесну втіху маєш —
Христа-Бога споглядаєш.

Все любов всесильна може
і не може не творить,
труд боротись їй велить
за любов до тебе, Боже.

Цим любов нас переможе,
світу зичить процвітання,
щастя — Бога споглядання!

Коли вмерти всі бояться,
чом солодка смерть тобі?
Йду, щоб жити, далебі,
вище як мені підняться?

Боже мій, твоє сконання
дасть слабкому поривання,
щастя — Бога споглядання!

Хрест — ти дерево коштовне,
дивну велич ти знайшов,
бо зневагу поборов,
з Богом твій союз чудовний.

Лину в щасті невимовнім
дарувать тобі кохання —
прагну твого споглядання!

Я УТІШУСЯ В СЛЬОЗИНІ

Я утішуся в сльозині
і про спокій геть забуду,
у безділлі жить не буду,
не для мене штиль віднині.

Бур моя любов жадає,
подарунок мій — це рана,
дні щасливі — у вмиранні;
кривда тільки надихає.

Мій коштовний скарб — злиденність,
в перемозі — моя втіха,
задоволення — від лиха,
тільки труд — спочив для мене.

У пітьмі я світло бачу,
відштовхніть мене — зрадію,
йти стежинкою волію,
славу я хрестом позначу.

Що ж, нехай мене принизять,
пальма хай моя зів'яне,
я рости не перестану,
моя велич — у мализні.

Мене голод не жахає,
страх дає мені надію,
жах охопить — порадію;
гіркота усолоджає.

Моя пам'ять — в забуванні,
злет приниженням живиться —
з цим і треба примириться,
у неславі — величання.

Лаври будуть в гордуванні,
моя пристрасть буде в скрусі,
гідність — в ній я схоронюся;
в самотині — шанування.

На Ісуса уповаю,
я йому лиш поклоняюсь,
його словом надихаюсь,
буть, як він, весь час жадаю.

Стійкість водить тут рукою,
суверенність владарює,
видно всім, кого люблю я —
все просякло правотою.

З іспанської переклав
Микола Сулима

digitized by ukrbiblioteka.org

Василь МАХНО

СХИМА

Сніг летить із останніх століть
і сторожа обдерта стоїть
і стинає ті голови вражі

і солодку звізду на язик
аби голос згорівши не зник
бо не вимести з горла ту сажу

чи в різдвяну сльоту на дворі
заблудились вар'яти й царі
обминаючи світ і господу

на чолі письмена на руці
на столі як свічки в молоці
божих слів нерозгадані коди

хтось вписав у святий циркуляр
*на самітниць і кінчених ляр*в
на п'яниць з пролетарського кодла

тільки тягне грекиня ще нить
і століття навпіл надломіть
видно чорний квадрат й чорне коло

ліній рівні ряди голоси
хто сторожу за кого просив
відгортаючи сніг як завісу

півстоліття лежить горілиць
в головах сонми збуджених птиць
і два кола утворюють 8

самота у металі числа
мідь осіння у шкіру вросла
письмена як ікони зчорніли

але там ні шиша ні гроша
тільки дуля і "на хрен душа"
птиці дзьобають зерно неспіле

суєта з тебе ліпить страшну
до століть прикипілу вину
дар твій вимокне ув алкоголі

апокаліпсис ствердлих осіб
аби місце ніхто не посів
ніби циркулем виріжеш в колі

* * *

Стос паперу і Стус. Самота.
Дощ приліз закривавлено-чорний.
І душа засвітилась свята,
що архангели видули в горни,

то легка плащаниця душі
під дощем. І о пізній годині
срамота, і тернові кущі
прокололи зап'ястя гордині,

що навпомацки в Лету ввійдеш
і, можливо, не вийдеш за межі.
На чужім полотні із одеж
срамота полишилась в одежі,

що з америк, тих дальніх країв
дощ приліз, відігравши нам джаз
безтілесний. Що важать твої
словеса, обгороджені враз?

Що те слово помножиш на нуль?
Кров століття проступить на ранах
і залиє Писання вину,
не відмиєш її, не застанеш.

І вітчизни відкашлявши дим,
о срамотність, о панно, — навік
втратиш точний перебіг годин,
що на нашій змішались крові,

що тобі не дано в цій порі
скористатись із темних писань,
бо підуть ще царі до зорі
і омиють дощі небеса,

і отверзнуть уста, але ті,
що тоді обгортались в сувої
нечистот, — попливуть по воді
і у вирій покличуть з собою.

* * *

Теплий плащ горіхового тіла
шпилькою приколотий до шкіри.
Буква голосна летить несміло.
Світить око місяця крізь діри.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розплетеш алфавіт — тільки альфа,
плащик прихистить і хист, і схиму.
І крило на вітрі, наче арфа,
і шипшини шия носить зиму,

як коралі. І гніздо притулку
у проваллі пам'яті і глини,
і сюрчання в вусі, наче стукіт
дерев'яних пальців об годинник.

* * *

Та ніч була вільготна, як верлібр.
Мурахи Твого тіла метушились,
кусали мої губи. Я ж волів —
щоб повен рот мурах. А жили
колючу кров спровадили до скронь,
набухли і розширились без міри
і я рукою обертав Твій сон
до снів моїх. А птиці віри
над нашим садом. І вони самі,
і мармур неба, як плитки підлоги,
незграбні руки і незграбні ноги
в холоднім світлі. Ми німі
і ненажерливі. І посплітались крони
голів пропащих, і всмоктались дні.
Вільготна ніч нас нерозважно сонних
купає в водах і в густім вині.
Нам солодко, і мед тече повільно.
Шумить ще сад. Ми тішимося в снах,
та наша ніч, як перепона війнам,
де повен рот мурах. А світ запах
мурахами, їх кислота отруйна.
Ще сніг блищить, і сон нам допоміг,
і ми в знемозі, і себе готуєм
до всіх верлібрів губ, очей і ніг.

ЛІНІЇ

І лінії криві. Квадрати чорні.
Господнє слово стратилось в пітьмі,
немов вулкан, звергаючи німі
й пожовклі звуки, начебто мажорні.

І холоди спинилися в зимі.
Часи завітні, мабуть, і потворні,
і потороч на золотій валторні,
і погань в лісі, і святі в тюрмі.

І коли схочеш випрямити їх,
ті лінії, які вкриває сніг
і сліпить очі, —

невже не зможеш вижити отут,
валторну в руки взяти золоту,
щоб голови зривало з поторочі?..

* * *

...І на їхні голови поклавши
сутінки із яструбиних крил...
І загорнуть лихоліття наше
в тепле листя, в золотавий пил:

рибою пливи, Свідзинським; кавою
посмішку залий. І за одвірком —
за три кроки погляду лукавого
не зітреш за склом. І з нашим віком

в теплім листі порпайся. Зануриш
голову у жолоб річки. Блудять
мертві очі. І кого ти дуриш
з цеглою й підошвами на грудях?

Трубадури дудку і підсвічник
ще проп'ють у корчмі, але корчить
лихоліття лиховісну вічність,
руки заламавши в зблиску вовчім,

що на їхні голови поклавши
ніч як черево вовчиці, — і схолоне,
зупинившись, кров, але настрашиш
тих світів заюшену заслону.

Блудиш по світах, петляєш. Втечу
рибам напитай, втікач самітний.
І заходить тінь чиясь за плечі
й крейдою твій контур точно мітить.

* * *

Іванові Козаченкові

То Іван сказав мені: "Мовчи,
бачиш ті стовпи, ті світловоді, —
то підпори духу, а не плоті, —
і об них перо своє точи"

Цигарок надихавшись; й вино —
наче кров Отця і Духа, й Сина,
і горбата свічка, як провина,
наших душ спалила полотно.

Все згоріло. Дим переповів
слово в слово таїну пророчу.
День хитався на завісах ночі.
Шлюбна нічка корчилась в крові.

Карти викладеш. Останнє із століть
хижо зблисне і по-вовчи виє.
Наші тіні світлотінь обмиє
й при шклянках залишить й при столі.

Що в тім мудрого? Об тім печаль зорі
і лице поезії, як в мами,
і цей сніг, завислий над світами,
вовчик виє, начебто здурів.

Ця безвихідь, Йване, ця сумна
пісня, що ми тягнемо захрипши,
нашими руками Бог напише
слово в слово — кров йому ціна.

* * *

Та мить мені пече і тче
свічу. Свіча росте і дише.
Їй голову зітну я сірником-мечем,
їй безголів'я в самоті полишу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Чи сам сказав: що все тоді минеться,
бо сам прикрив лице її сумне,
бо хто нам скаже — і за що нам десять
тих заповітів? Й хто так душу тне?
Ти оповів, але ніхто не вірить,
каліко-свічко, не каліч, не тчи
ні тих печалей павутиння сіре,
ні слів, ні снів. Й тоді в мені згірчи.

* * *

Не змінявши, Боже борони,
душу на останню мідячину,
пам'ять, як сторожа з-за спини,
випитає всі твої провини,
визиск її легший за тютюн,
янгол руці зложить паперові,
і алкаш місцевий, як вістун,
перекриє всіх і вся у слові.
Сто очей обмацує. Сто літ
дзигарі перемололи. Січка,
наче попіл, посипає світ,
голови й тонкі дерева в січні.
Тільки час по з'явлених слідах,
тільки пам'ять припильнує потім.
Що тобі робити в тих садах,
і пощо місити там болото?

Євген БРУСЛИНОВСЬКИЙ

СТАТКИ

1. Покотилося шляхом надкушене яблуко.

2. Дворічний син виліз із заплічного мішка, опущеного на землю, і, знявши штанці, став до вітру.

3. Я розгладив на коліні зіжмаканого карбованця, на якому колись написав "хай таланить", обірвав для певності ріжок і віддав до крамниці за бляшанку згущеного молока, гадаючи, коли ж він утрапить мені — за рік, за місяць, за тиждень? І ось утрапив — через сім літ; я розгладив карбованця і поклав у найглибшу кишеню штанів.

4. Тоді намацав за пазухою три географічні карти, висмикнуті з Великої Радянської Енциклопедії, — України, Землі Франца-Йосипа та штату Каліфорнія, США. Сховав їх назад, може, все-таки знадобляться.

5.Витрусив із паспорта клаптя газети від 10 травня 1988 року з наказом Міністерства соціального забезпечення "Про виплату допомоги для поховань пенсіонерів з числа колишніх членів колгоспів"; вирізка прислужилася нині влітку, хоча помочі тієї кіт наплакав, яму самому довелося копати, що є гріх, та Бог з тобою, лети за вітром, клапте.

6. Дитяче фото дружини, загорнуте в шматину, на якому вона — викапана донька (знімка дівчинки мені не дали, мушу миритися); поклав фото на груди, де й лежало.

7. Ну і старий спортивний свисток (він звисає у мене на шиї). Соваю його малюкові до рота щоразу, коли той перебирає міру в плачі, й дитя, подивоване, умовкає.

Оце, власне, й усе. Підсмикнувши штанці, хлоп'я залізло в мішок, я завдав собі на плечі, і ми вирушили далі. Битий шлях вів схилом. "Тату, дай яблуко", — озвався син. "Ген покотилося, — відмовив я. — А більше немає"

УСЯ ЕРОТИКА

Знімок, де теща забрела по коліно в озеро Сиваш; календар на 1990 рік з Наталкою Негодою без трусів; аркуш, вирваний із посібника "Акушерство та гінекологія", стор. 217, ілюстрація до розділу "Ерозія шийки матки"; та ще мушля, що її привіз якось із відрядження до Одеси, сіра, щербата, в лишаях йоду мушля. А зсередини вона рожева, краї соромливо розтулені, злегка вивернуті. Місце мушлі — в кухні на холодильнику поруч телефона. Місце визначила дружина. Їй часто телефонують з роботи у справах, та й сама вона часто телефонує, і завше мушля повна недопалків; ось і зараз дружина крутить диск. "Аніж дивитися, краще узяв би й висипав. — У неї між пальців димить цигарка. — Попелу нікуди струсити. — Вона нервово барабанить нігтями по холодильнику. — Та кину я палити! Чого дивишся?.. Алло, це завод залізобетонних виробів?"

digitized by ukrbiblioteka.org

ПАРАЛЕЛЬНИЙ УЇКЕНД

нехай шизофренік повіситься;
нехай паралітика скорчить навіки;
нехай дезертира уб'є струмом на колючому дроті;
нехай повія здохне від імунодефіциту;
нехай волоцюга вчадіє в кочегарці;
нехай жебракові подадуть шмат хліба з голкою;
ви собі їдьте в ресторан, беріть, як завше, креветки, запечені в тісті з соусом "ньюбург", смажене курча з грибною ікрою, суфле з індичої печінки, на десерт замовляйте груші "елен" в холодному шоколаді, апельсиновий мармелад по-баварськи, каштани в цукрі, з напоїв вибирайте мадеру, лікер, кальвадос; веліть усе це класти до кошика і нести в машину; потім садовіть до "мерседеса" свою даму, їдьте за місто, спиняйте в гаю, кохайтеся, вилазьте з машини, розгортайте на моріжку скатертину, викладайте наїдки, напої, підкріплюйтесь;
ми зупинимо стару таратайку на узбіччі,
вивантажимо покійників,
увійдемо в гай, обминемо вашого автомобіля,
завернемо на покинутий цвинтар, опустимо
труни до ям,
прокажемо, хто знає, молитву,
візьмемо лопати, якихось півгодини, та й по всьому;
похапцем ковтнемо з пляшки, закусимо на ходу
солоним огірком, і нас уже немає;
даруйте, якщо зіпсували вам уїкенд.

Канів

Мирослав МАРИНОВИЧ

БЛИСК І ВБОГІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ

Бальзаківський вислів, використаний у заголовку цієї статті, давно став журналістським штампом. І якщо я зважився на нього, то тільки тому, що він дуже точний. З одним застереженням: блиск був у минулому, вбогість — у часі теперішньому. Хай не сердяться на мене ті поодинокі правозахисники, що ще залишилися, бо нищівність слова "вбогість" аж ніяк не стосується їхньої самовідданості та ентузіазму. Просто сучасний український правозахисний рух — це мізерний релікт епохи дисидентства, який давно вже вийшов із фокусу уваги суспільства.

Але в чому причина такої великої кризи українського правозахисту? Чи далі животіти йому на маргінесах суспільної думки? Зрештою, слово "український" тут можна з успіхом замінити на "естонський", "латиський" — тенденції ті самі. Для мене особисто всі ці запитання виходять далеко поза межі суто журналістського інтересу. Громадський рух правозахисту входить необхідною ланкою в систему суспільного імунітету щодо насильства. І його криза не мине для суспільства безслідно.

1. Права людини й права нації

Про характер українського дисидентства писалося багато, і я не буду повторювати очевидних аргументів. З одного боку, дисидентський рух 60 — 80-х років репрезентував в Україні потужний світовий рух за права людини. З другого боку, він був модифікацією національно-визвольної боротьби українського народу. Отже, Сфінксом, жити якому довелося до кінця 80-х, коли головні акценти як в Україні, так і в "соціалістичному" світі загалом були перенесені на національно-визвольні аспекти руху.

Пульс життя від того часу б'є в руслі державницької ідеї, яку порізному розуміють на Сході й на Заході України, але яка дала нам все-таки чудо 1 грудня. В масовій свідомості закріпилося переконання: права людини можна повністю гарантувати лише у власній державі. Що ж, незважаючи на всі теоретичні суперечки, світова практика загалом підтверджує цей постулат. Однак із нього ми зробили неправильний (на мою думку!) висновок: СПЕРШУ треба побудувати державу, а вже ПОТІМ братися за права людини. Те, що було злите воєдино, тепер розділене і взаємно протиставлене.

Зі скрині історії видобуто давню суперечку довкола пріоритетності прав людини над правами нації і навпаки. Природно, знайшлися адепти обох крайнощів, хоч сама собою дискусія безглузда і нагадує відому з фізики XIX ст. дискусію довкола хвильової та корпускулярної природи світла. Методологія вирішення суперечки цілком визначається принципом доповнювальності Бора. Принагідно до нашої теми можна сформулювати такий висновок. Порушення свободи людського духу в одних випадках виявляється як порушення прав людини, тобто прав найменшої "корпускули" суспільства, зате в інших — як порушення прав нації, як дефор-

digitized by ukrbiblioteka.org

мація того духовного поля, яке охоплює велику групу його носіїв. Абсолютизація лише одного з цих виявів приводить до викривлення істини.

Нільс Бор зумів побачити момент істини, тому що "став збоку" Але у справах національних стояти збоку досить важко — заважають почуття. На щастя, почуття поки що не розгойдалися: вже порівняно тривалий час Україна демонструє світові доволі стабільний міжетнічний мир, який на тлі гострих конфліктів в інших частинах колишнього Радянського Союзу виглядає навіть несподіваним. Чи означає це, що в Україні досягнуто гармонії міжетнічних інтересів? Очевидно, що ні. Скоріше можна припустити, що маємо тут справу з типовим для нас запізненням суспільних процесів. Але щоб міжетнічні конфлікти все-таки нас не наздогнали, варто посприяти гармонізації спірних інтересів заздалегідь.

2. Проблема національних меншин

Загальновідомо, що єдиний СРСР у національному плані був неоднорідною, але монолітно спресованою крижиною з виразною російською домінантою. Народи т. зв. "суверенних" республік були національними меншинами, права яких на практиці постійно ігнорувалися.

Розпад СРСР заскочив велику частину України зненацька. Якщо в Західній Україні процеси національної переорієнтації відбулися швидко, то основний масив України досі є лише частиною криги, яка відкололася і все ще зберігає стару проросійську "намагніченість" Ось чому в національній площині ми маємо дві України. В одній — західній — українці стали домінантою, а росіяни вживаються в незвичну для них роль національної меншини. У другій частині — східній — український елемент надзвичайно ослаблений 350-літньою русифікацією і далі почуває себе меншиною, як це було колись у СРСР. Ось чому, хоч на Сході України чисельно українці й переважають, національною домінантою є все-таки росіяни або зрусифікований елемент, який, як відомо, "пересаливает по части истинно русского настроения"

А тепер погляньмо, в чому полягає інерція мислення демократичних ортодоксів. Який народ кількісно переважає в Україні? Українці. Отже, національною меншиною є росіяни. Москва говорить про загрозу українського сепаратизму і націоналізму. Отже, треба захищати росіян та інші меншини від можливих порушень їхніх прав з боку домінуючих українців.

Але в тому-то й полягає лукавство імперських сил у Москві, що така типова для світу картина може в принципі стосуватися тільки невеликої частини України — західної. І було б цілком логічно, якби протести щодо порушення прав нацменшин ішли саме звідси. Що ж, ситуація там не райдужна, але якщо зважити, що економіку в нас майже спаралізовано і старі суспільні зв'язки обірвано, то навіть такий міжетнічний мир є великим досягненням. Політичні групи, що виступають із гаслом "Україна для українців", малочисельні, і вістря їхньої аргументації спрямоване переважно на Схід. Загалом, міжетнічні непорозуміння в Західній Україні є скоріше наслідком низької політичної та правової культури, ніж свідомої орієнтації панівних політичних сил на порушення прав якогось етносу. Без винятків, ясна річ, не обійдеться, але вони лише підтверджуватимуть правило.

Зовсім інша ситуація на українському Сході. Домінування сильних проросійських груп позбавляє етнічних українців деяких елементарних людських прав — наприклад, права давати своїм дітям освіту рідною мовою. Ось приклад. Недавно в Донецьку, де живе чимало етнічних українців, відкрито першу (!) українську школу, і проімперські активісти відразу назвали цей факт "примусовою українізацією" Почалися анонімні і неанонімні погрози, а зовсім недавно директора цієї школи тяжко побито. Хочу наголосити, що мова йшла не про закриття російської, а про ВІДКРИТТЯ української школи! Недарма в цьому регіоні українці з

гіркотою говорять, що народ живе там за правилом: "Україна для всіх, крім... українців".

Тепер зрозуміло, чому правозахисний рух в Україні фактично паралізований. З одного боку, в західній частині держави він мав би захищати права національних меншин, хоч на Сході чи Півдні ті самі меншини часто ігнорують національні інтереси українців. З другого боку, правозахисний рух на основному масиві України повинен був би захищати ослаблену більшість населення від імперських стереотипів меншості, хоч захисні моделі окремих груп українців далеко не завжди відзначаються толерантністю. Зрозуміло, що від такої диявольської плутанини розгубиться всякий правозахисний ортодокс.

Але розгубленість не може тривати довго. І лякати нас має не те, що для обох частин України мають бути вироблені різні моделі правозахисту, а інерційність старих стереотипів. Навіть за умови добрих намірів така інерційність може привести до посилення конфліктності, в результаті чого система міжетнічних стосунків відійде ще далі від стану гармонійної рівноваги.

Якщо криза правозахисту триватиме й далі, то виникне загроза, що колись єдиний правозахисний рух розколеться за національною ознакою і "порятунок потопельників" стане "справою рук самих потопельників". Іншими словами, захистом прав людини опікуватимуться головно неукраїнці, тоді як захист інтересів українців стане завданням головних оборонців нації — націоналістів. Логічність такої диференціації позірна: в обох випадках буде втрачене те, що не можна вже назвати міжнаціональною довірою, але все ще дороге нам як міжнаціональний мир.

Протистояння в такому разі виникне обов'язково (на психологічному рівні воно вже, на жаль, існує), але його спрямування буде залежати від того, яку позицію займе президент і командно-адміністративна система, яка в Україні успішно себе відновлює. Проект нової Конституції дає нагоду зробити прогноз. Оскільки в проекті передбачено всі можливі права національних меншин і старанно витерто всяку згадку про існування українців, то активізація української сторони неминуча, логічна і, на мою думку, просто необхідна.

В основу Конституції має бути покладено принцип справедливості, а не боягузливе бажаннячко "не дражнити гусей". До речі, перша реакція дрогобицьких націоналістів сповнила мене гордістю за наш народ: жодна їхня пропозиція щодо внесення змін до проекту Конституції не була спрямована на обмеження прав національних меншин. Якщо б таку державну мудрість виявили й інші осередки націоналістів, то дратівливі "гуси" ходили б до річки поряд із сумирним качиним родом цілком безборонно.

3. Наслідки демократизації

Суть наших бід у тому, що демократія в Україні виростає не з відкритого суспільства, у якому вже встановлено баланс міжгрупових інтересів, а із закритого, тоталітарного суспільства, в якому було вмороженe домінування однієї групи людей над іншими. Демократичні кола, рекомендуючи народові принцип рівності прав усіх груп, сподівалися, що ситуація буде поволі наближатися до норми. Але практика показала складнішу картину.

Вільна конкуренція між двома нерівноправними групами, з яких одна й далі переважає, а друга сильно ослаблена, приводить у певних ситуаціях до парадоксального результату. Ось одна лише ілюстрація. В радянській Україні російських книг випускалося далеко більше, ніж українських. А тепер, у незалежній Україні, ситуація навіть погіршилася. Вільна конкуренція на книжковому ринку привела до майже цілковитого зникнення української книги. Зрозуміло, що така ситуація лише посилює гостроту

digitized by ukrbiblioteka.org

націоналістичної реакції на принцип вільної конкуренції. Демократія починає немовбито суперечити національним інтересам.

Така вже природа людини, що першою її реакцією на несправедливість є реакція авторитарна. З'являється прагнення заборонити небажану тенденцію, зупинити її силоміць. Головна увага переноситься на суперника, благом стає силове обмеження його прав, можливостей, сфери впливу. З'являється ілюзія, що за відсутності конкуренції "своє" стане міцнішим.

Прикладів такої рефлекторної реакції, на жаль, не бракує. По-перше, це заклики до примусового звуження каналів російськомовної інформації, до застосування етнічного "сита" в кадровій політиці тощо. В масштабах України вияви такої хворобливо гострої реакції мізерні, але психологічні наслідки їх — величезні. Що може зробити ложка дьогтю в бочці меду, знають усі.

По-друге, помилки державної влади. Період невинності нашого державного немовляти, як бачиться, вже минув. Утручання держави (і навіть колишніх правозахисників, котрі стали депутатами!), наприклад, у справи Церкви, очевидне, і навіть сам Патріарх УАПЦ Мстислав назвав його брутальним. Проблема домінування Московської патріархії справді існує, але вирішувати її через адміністративний бліцкріг щонайменше немудро.

По-третє, так само шкідливими для справи міжетнічного порозуміння можуть виявитися стереотипність демократичного мислення, підсліпувата правозахисна ортодоксальність. У зростанні націоналістичних настроїв треба бачити не тільки загрозу "українського фашизму", а й біль тривоги у зв'язку з подальшим нехтуванням українськими інтересами. Існування вищезгаданих "двох Україн", повторюю, створює живильне середовище як для першого, так і для другого.

Демократія не догма. Вона має вартість лише як випробуваний шлях гармонізації суспільних інтересів. А якщо за наших умов "чистий" демократичний принцип не відновлює справедливості і в чомусь їй навіть суперечить, то однаково шкідливо як сліпо прикладати його далі, так і відкинути, оскаржуючи демократію взагалі. Треба тоді просто проаналізувати, чим можна той правильний демократичний принцип за наших умов доповнити.

4. Шлях гармонізації

Перш за все жирним червоним хрестом перекреслімо всяке насильство у відновленні балансу інтересів (ясна річ, мова не йде про справи явно кримінальні). Перенесімо увагу з "чужого" на "СВОЄ" Воно, оте "своє", було штучно ослаблене в результаті того, що до нього було прикладене певне пригнічувальне поле (наприклад, свідома державна політика русифікації). Зворотний процес українізації має негативний відтінок лише тоді, коли його трактують як авторитарний процес мстивого пригнічення "чужого". Справді, в поліетнічній Україні такий шлях має бути визнаний неприйнятним.

Натомість демократична теорія жодною мірою не забороняє СПРИЯТИ групі, що ослаблена попереднім насильством, не зачіпаючи при цьому прав інших груп. Так, наприклад, підтримувати (в тім числі і фінансово) українську культуру на Сході та Півдні України, сприяти її повноцінному розвиткові, підвищувати її престижність — все це речі абсолютно припустимі. А якраз тут у нас — непочатий край роботи.

Поняття престижу в цьому випадку — ключове. Я думаю, російську приказку "Насильно мил не будешь" треба якнайчастіше перекладати українською мовою. Мені глибоко осоружна зневажлива пиха, з якою деякі мешканці Донбасу чи Одеси висміюють українську культуру. І я без вагання застосував би закон, якщо такі прояви вийдуть за межі, що їх він допускає. Але перш ніж метати блискавиці в бік, скажімо, Донбасу, Миколаєва чи Одеси, давайте спрямуємо їх на самих себе. Що зробили ми

для того, щоб підняти свій власний престиж як народу? Призначили шефом Українського телебачення пана Охмакевича — генія теледискредитації української культури?

Обираючи шлях пригнічення "чужого", ми апелюємо до руйнівних сил у народі і тим пригнічуємо його самого. Зате сприяючи "своєму", ми промовляємо до його творчих сил, створюємо суспільний запит на активність його доброго світлого первня. В цьому й увесь сенс гармонізації.

Правда, на цьому шляху на нас чигає одна небезпека. Справою сприяння українській культурі опікуватиметься командно-адміністративна система. Назвавши її "Українською державою", ми не змінили її суті. Отож чи буде ця система сприяти справді талановитим? Практика минулого не залишає надій: ресурси, реклама, зелене світло адміністративних світлофорів — усе буде діяти на користь тих, хто ближче до керма і хто йому лояльніший.

Тимчасовий вихід бачу в тому, щоб покласти край монополії командно-адміністративної системи на розподіл ресурсів. Програма сприяння українській культурі має бути розроблена спеціалістами-професіоналами і широко обговорена в пресі. Зрештою, це вже тема іншої статті.

5. Висновки

1. Проблему гармонізації міжетнічних стосунків в Україні не можна розв'язати в простих категоріях "національна більшість" — "національна меншина". Застосування цієї схеми щоразу вимагає попереднього аналізу кожної конкретної ситуації. Захист прав національних меншин передбачає, що ці меншини, в свою чергу, лояльні щодо прав національної більшості.

2. Не всякий шлях вирівнювання інтересів різних груп тут прийнятний. Так, правозахист опонує тим державним чи громадським структурам, які схиляються до силових методів, не передбачених законом.

3. Потрібна обачність. Тоталітарна незбалансованість інтересів привела до того, що певні групи в суспільстві мали великі привілеї. Позбавлення цих привілеїв вони назвуть порушенням їхніх людських прав. Правозахист повинен уміти відрізнити перше від другого.

4. За складних умов розмежованої України правозахист не може взяти на себе прокурорські функції. Єдино прийнятий стиль діяльності — правовий аналіз, правова пропаганда і психотерапія. Тільки в цьому разі вдасться дотриматися основної передумови всякої громадянської активності — "Не зашкодь!"

Дрогобич

digitized by ukrbiblioteka.org

Степан КОЗАК

УКРАЇНЦІ Й ПОЛЯКИ

Україна і Польща стоять сьогодні перед великим викликом сучасності: вони мають побудувати фундамент добросусідства, який становитиме міцні підвалини суспільства майбутності. Свідомість цього виклику охоплює по обох боках кордону щораз ширші кола, а політичний клімат після проголошення парламентом України незалежності винятково сприятливий. Немає сумніву, що він буде кращий, бо ж Польща й Україна підписали договір про співпрацю та добросусідство.

Услід за цим повинні йти дії, що сприятимуть усіляким двостороннім ініціативам, ліквідують бюрократичні перепони і визволятимуть можливість всебічного обміну і контактів, для яких кордони не можуть бути перешкодою, розсварювати чи антагонізувати — кордони повинні стати помостом для обох сусідів, єднати та зближувати. Зближувати — значить пізнавати й розуміти себе. Яка ж це вдячна і шляхетна місія для суспільств, які живуть по обох боках кордону.

Саме з огляду на цю місію треба передовсім розширити співпрацю в прикордонних регіонах (спільно розбудовуючи існуючі й відкриваючи нові переходи через кордон), подбати про розвиток комунікації, зв'язку, обопільних дій на користь охорони природного середовища, пожвавлення обміну в сфері культури, науки, освіти, відкриття нових українських шкіл у Польщі та польських в Україні, врешті, заснування малих і середніх виробничих і торговельних підприємств, що сприятимуть поступовому вирівнюванню матеріального рівня по обох боках кордону і готуватимуть обидва регіональні суспільства до безвізових подорожей. Тож безвізовий рух в обидва боки є початком нормалізації нашого добросусідства, а значить, шансом і на двосторонній, і на європейській площині.

Це перший реєстр справ і напрямків дії на польсько-українському шляху порозуміння та співпраці. У сценаріях, що торкаються цього порозуміння, їх слід трактувати як провідні, бо саме вони у швидкому часі принесуть бажані результати, які будуть підтримувати ідею добросусідства в щоденному житті. Ставлячи цей пакет на першому місці, вважаю, що поляки й українці в змозі відносно легко досягти порозуміння саме в справах сьогодення.

Надзвичайно важко полякам і українцям порозумітися щодо історії — з огляду на її тягар, а вже найважче говорити про трагічні ускладнення польсько-українського сусідства в найновіший час, коли вони виразилися в кривавих боях за Львів, волинських пацифікаціях, а потім у подіях другої світової війни і врешті в депортаційній акції "Вісла"

Шукаючи головну причину такого стану речей, треба передусім зазначити, що саме польсько-українські взаємини головним чином вирішили політику й історичну долю обох народів. Польсько-українські конфлікти, які загострювала, зокрема, реалізація ягеллонської ідеї, були, по суті, головною причиною втрати незалежності спочатку Україною, а пізніше — Польщею. Цей цикл польсько-українських катастроф, започаткований повстанням Наливайка і Хмельницького, не повторився б у наступні десятиріччя та століття, коли б польська шляхта погодилася на компроміс, коли б тоді знайдено політичний modus vivendi і сперто взаємини на тривкій основі.

На жаль, помилки шляхетської політики щодо козаччини, а також

Костьолу відносно Церкви привели в рух конфліктогенні механізми, які для обох народів мали катастрофічне значення. Тож Переяславська угода принесла Україні згубу, але завдала також важкого удару Речі Посполитій та її східній політиці.

У таких категоріях треба оцінювати й укладене між Варшавою і Москвою Андрусівське перемир'я, на основі якого здійснено поділ України і який був зачатком та джерелом серії поділів, довершених Москвою в наступному столітті вже з іншим спільником, жертвою яких стала Польща. Дальші долі обох народів — включно з Галичиною, хоч тут виникали істотні різниці — позначені тавром падіння і загарбницького поневолення, є також вислідом інструментально трактованої політики окупаційних держав щодо завойованих народів.

Наголошую саме на цьому питанні не без причини. В публікаціях надто часто, а в поточній свідомості майже повсякчас панує переконання, що це не названі вище обставини й історичні процеси є причиною польсько-українських конфліктів, а лише національні характери обох народів. Звідси як типові прикмети національного характеру українців називають анархізм, сервілізм, брак державотворчого чуття, кровожерність (голота, спрагла крові, народ різунів, гайдамаків). Зате популярні стереотипні латки, що їх пришивають полякам українці — це гоноровий шляхтич, гордовитий пан, підступний єзуїт, підлий лях, кривавий колонізатор, проклятий гнобитель.

Зі сказаного вище легко здогадатися, що міжсусідські посилання на національний характер мають радше міфотворчі риси і є поживою для творення всяких стереотипів. Це дуже небезпечне явище тому, що важко тут говорити про яку-небудь ретельну дискусію. Водночас не можна забувати, що ці стереотипи й міфи надзвичайно далекосяжні, ксенофобні, закорінені в історії, їм притаманна стислість вислову і яскраве емоційне забарвлення. Не випадково їх охоче вживають у публікаціях на польсько-українські теми різні мегаломанськи і націоналістично налаштовані публіцисти, які, звичайно, вимагають від другої сторони більше покори й низькопоклонства, ніж правди.

Тривожить і те, що цих публіцистичних волюнтаристів нам немов прибуває, активізуються вони передовсім у публікаторах прикордонної частини Польщі. Не менше непокоїть факт, що такі думки часто висловлюють діячі так званих кресових товариств та автори публікацій на цю тему. Прикладом може бути хоча б заява Товариства любителів Львова під назвою "Злочин людиновбивства, вчинений українськими націоналістами з ОУН — УПА на польській кресовій людності". Не було б у цій відозві нічого поганого — йдеться-бо про пам'ять жертвам, — коли б не запущено в обіг підбурювальні стереотипи і коли б не вимога до українців скоритися, а замість правдивих даних про жертви — абсурдні, почерпнуті з публікацій, які спеціалізуються на збуджуванні почуттів ворожості та загрози.

Звідси, мабуть, береться також певна тенденційність цієї заяви, на що звернув увагу в своєму есе "Пам'ять про креси — так, але яка?" Тадуеш Анджей Ольшанський, пишучи, що польська сторона не обмежувалася тільки пасивною самообороною, а у реваншних акціях нерідко були численні жертви серед української цивільної людності. Шукаючи шансів виходу й можливості порозуміння в ім'я добросусідства, автор констатує, що "взаємність терору не може бути виправданням ні для поляків, ні для українців" І хоча можна зрозуміти спіраль взаємних реваншів, що наростала впродовж десятиліть і завершилася акцією "Вісла" — масовим переселенням решти українців, що лишилася в Польщі, з очевидним наміром їх примусово денаціоналізувати, — не можна тієї спіралі виправдовувати. Обидва народи важко провинилися, між ними пролягло море крові та сліз — і польських, і українських. Ми повинні в міру можливостей пізнати повну картину цих подій, відкинути нарощування пропагандивної фальші й задавнені міфи. Це наш обов'язок перед полеглими й замордованими, а крім того, правда є вартістю сама собою. Але почати мусимо з іншого — з акту прощення і каяття, яке не питає, чия вина більша, але говорить "mea culpa" і насамперед намагається витягнути стеблинку зі свого ока. Бо не є байдужим те, в якому дусі приступаємо до дослідів — чи в дусі пам'яті і честі для жертв, а чи помсти. В заяві Товариства любителів Львова з жалем помічаю вияви цього другого.

Крім того, дедалі частіше лунають у нас вимоги формального слідства,

digitized by ukrbiblioteka.org

процесу і кари для винних трагедії тамтих років (зрештою, не тільки українців). Краще було б, однак, коли б вивчення цих справ могло обмежитися науковим, а не карним дослідженням.

Сподіваюся, що багатократно виношений постулат ретельних наукових досліджень у ділянці українсько-польських узаємин буде нарешті почутий. А з огляду на роль і значення цієї проблематики й актуальної переорієнтації польської східної політики його слід визнати за пріоритетний.

Зрозуміло, неабияке значення для народів-сусідів має взаємопізнання, правдива й своєчасна інформація. Ось тому дуже важлива й нагальна справа — це відкриття в обох столицях кореспондентських пунктів, обмін журналістами. Немає сумніву, що треба було б створити у Варшаві та Києві центри культури і науки або польсько-українські дослідницькі осередки, які спеціалізувалися б на опрацюванні експертиз і дослідженні історії сусідства, культурних надбань, різноманітних пов'язань, подій, процесів, конфліктів, не виключаючи аномалій і упереджень. Ці останні слід піддати всебічному розглядові тому, що по обох боках нагромадилося — як згадано вище — багато міфів, стереотипів, ресентиментів, які деструктивно впливають на наше сусідство, передусім через своє глибоке закорінення в свідомості наших суспільств. До того ж вони не є виною тільки однієї сторони; поляки й українці мусять знати, що потрібні їхні взаємні зусилля, щоб розірвати це зачароване коло. Особливо невідкладні і важливі для подолання обопільної ворожнечі та психологічних бар'єрів спільні дослідження болючої долі обох народів, головно в XX ст., тобто під час польсько-української війни і голодомору в Україні — планованого масового знищення українського народу. Нового погляду вимагає період другої світової війни, передовсім якщо йдеться про поведінку, мартирологію, втрати обох народів, їхню участь у боротьбі з окупантом та виникнення кривавої, неоголошеної польсько-української війни, трагедію якої символізують волинська місцевість Горинь і акція "Вісла"; а також пекло сталінських винищувань та комуністичних таборів, фальсифіковані звинувачення, судові процеси, переслідування тощо.

Це величезне зусилля обидва народи повинні зробити в ім'я своєї майбутності та правди, повної і об'єктивної правди, що становить фундамент тривких вартостей і має в культурі і християнській етиці визвольну силу. "Правда нас визволить"(І.18,37). Посилаюся на Євангеліє невипадково, адже народи, зокрема в посткомуністичних державах, шукають — усвідомлюючи світоглядну руїну і моральне спустошення — опертя саме в ньому, щоб загоїти душевні рани й усунути трагічні наслідки другої світової війни, панування тоталітарних систем. Спроба повороту до євангельських основ якраз і є відповіддю на тоталітарну ідеологію насильства і брехні й т. зв. цивілізації смерті. Можливість оперти суспільно-політичне життя і взаємини між людьми на незмінні та перевірені вартості й принципи євангельської правди, справедливості й добра, на зроджені з віри, надії і любові звичаї та християнську культуру є водночас великим шансом на польсько-українське зближення і порозуміння.

Шукаючи нових шансів та їхніх тривких основ, особливу увагу треба звернути на спільну культурну спадщину. Йдеться тут і про середземноморсько-християнську культурну спадщину, і про сформовану віками на польсько-українському пограниччі. Ця друга особливо цікава для нас, вона давня, різноманітна і тривка. Не треба забувати, що Україна приймала західні культурні, наукові та літературні впливи переважно з Польщі. Досить звернутися до епохи Ренесансу та Реформації, а надто до літератури, культури і науки барокко, щоб переконатися, що вони виростали не тільки зі спільного кореня, але й становлять наш спільний доробок. Це стосується не тільки барокко та письменників із наукових кіл Києво-Могилянської академії, але й т. зв. українофільської течії у польській літературі, яка, починаючи від Шимоновича і Зіморовича, розвинулася в епоху романтизму в своєрідну "українську школу" на чолі з Мальчевським, Гощинським, Залеським і Словацьким, найвизначнішими продовжувачами якої в сучасній літературі є Станіслав Вінценз, Юзеф Лободовський, Казімєж Яворський, Ярослав Івашкевич, Анджей Кусьневич, Влодзімєж Одоєвський, Пйотр Войцеховський, Єжи Гарасимович та ін. У цю культурну спадщину пограниччя великий внесок зробили знані полемісти, бароккові поети та літописці, харківські романтики, Шевченко, Куліш, Костомаров, Антонович, Драгоманов, Грушевський, а також

галицькі творці — Вагилевич, Зубрицький, Франко, Лепкий, не кажучи вже про надбання Українського наукового інституту у Варшаві чи роль "Польсько-українського бюлетеня".

Тут названо тільки найважливіші явища, проблеми та прізвища, але вже цього досить, щоб переконатися, яка імпозантна та спадщина, якою давньою і багатою є традиція польсько-української взаємодії в культурі, науці, літературі і цивілізації нашого пограниччя, який творчий діалог вели на цьому пограниччі поляки й українці. Чи не треба його оживити і прискорити, чи ми, прихильники ідеї цього діалогу, не маємо задуматися, як це велике багатство роз'яснити і зробити приступним для обох народів? Вони повинні бути свідомі того, що єднає їх спільна багатовікова спадщина, тривалі вартості й ідеали, які водночас становлять підвалини їхньої тотожності, духу й культури і створюють реальні шанси на їхнє добросусідство.

І, нарешті, останній шанс, про який я хотів би згадати — українська меншість у Польщі і польська в Україні. На жаль, в такому аспекті ці меншості не були трактовані ані в Польщі, ані в Україні. Найгірше, що у Варшави і Києва було до них начебто індиферентне ставлення і в столицях не виявляли особливого зацікавлення роллю меншостей як помосту в польсько-українському зближенні і добросусідстві.

Легко зрозуміти причину такого стану речей. Передусім треба спитати про політично-правовий статус обох меншостей — не мають його ані українці в Польщі, ані поляки в Україні. Не випадково також, що не мають вони своїх репрезентантів ані в парламенті, ані в інших представницьких органах, у тому числі й локальних самоуправах. Адже ж гарантування прав меншостей і вміння зінтегрувати їх у даному суспільстві — це мірило рівня демократії і толерантності.

Наслідки такої ситуації різноманітні. Передусім українська меншість у Польщі — незважаючи на наполегливі заходи Об'єднання українців у Польщі — досі не дочекалася сеймового вердикту щодо акції "Вісла" (його вже виніс Сенат), відкликання дискримінаційних декретів 1947, 1949, 1958 рр. та морально-політичної компенсації, що дозволило б зняти з українців тавро ворога і збірну відповідальність за дії збройного підпілля.

Це ключова справа, й від її вирішення — як також від позиції уряду України щодо нищення під час останньої війни поляків Волині — багато залежатиме в польсько-українському діалозі. Цей акт історичної справедливості буде найвідповіднішим знаряддям суспільної дидактики, а також уроком справжньої демократії й толерантності. В іншому випадку важко буде впоратися, наприклад, із неприхильними настроями деяких середовищ, які інколи маніфестують свою тотожність не зовсім пристойним способом — як бачили ми на прикладі Перемишля — навіть там, де не повинно бути конфліктів, сварок і кордонів: на площині релігійних почуттів.

Мають значення і брак юридичного врегулювання ситуації Греко-католицької Церкви й пов'язані з ним труднощі з поверненням святинь і маєтку. В поданому контексті легко собі уявити, який вплив чинить це на стан духу, не кажучи вже про апатію і суспільну фрустрацію.

Цих суспільних станів, процесів і фактів не можна ігнорувати, тому що вони у вирішальний спосіб впливають на нормалізацію наших відносин. Минув уже час, коли порозуміння і поєднання проголошувано під звуки фанфар. Сьогодні краще ніж будь-коли знаємо, що ці процеси безпосередньо залежать від духу справжньої свідомості і толерантності. Знаємо добре й те, що суміш етнічних і культурних груп та віросповідань може стати джерелом багатства і джерелом розвитку, прикладом чого можуть бути Сполучені Штати і Канада.

У Польщі й Україні також такі козирі. Чи вони будуть використані? Залежно від цього майбутність обох народів буде формуватися або через співпрацю, або через незгоду. Ми повинні усвідомити собі, яку користь дає нам така співпраця, які збитки та небезпеку приносить її нестача. Нарешті, усвідомити, чи хочемо включатися до Європи, яка інтегрується, і відіграти в ній істотну роль, бо таку роль Польща й Україна могли б відіграти. Це питання, на які треба відповісти, приступаючи до випрацювання стратегії і філософії польсько-українського добросусідства.

Варшава

digitized by ukrbiblioteka.org

ТАРАС КУЗЬО

ОУН В УКРАЇНІ, ДМИТРО ДОНЦОВ І ЗАКОРДОННА ЧАСТИНА ОУН

Вступ

Дмитро Донцов залишається одним із найбільш контроверсійних теоретиків української політичної думки XX ст. Сьогодні в Україні вже перевидано п'ять його книжок тиражем близько 20 тисяч примірників[1]. Твори Донцова популярні у молодіжних групах, таких, наприклад, як Спілка української молоді (СУМ), Спілка незалежної української молоді (СНУМ) і Українська націоналістична спілка (УНС). Офіційною ідеологією Української національної асамблеї (УНА) і ДСУ (об'єднання "Державна самостійність України") стала ідеологія Донцова. У Львові стає активним клуб прихильників Донцова, колективний член УНА[2].

Донцова часто називають "батьком українського націоналізму". Брак літератури довів до того, що багато людей, особливо з вищезгаданих угруповань, переконані в цьому. В цій статті спробуємо роз'яснити співвідношення між Донцовим і ОУН в Україні, а також відношення Донцова до двох угруповань ОУН у діаспорі (ОУН(з) та ОУН(р)).

Ідеологія Донцова

Труднощі в розумінні поглядів Донцова полягають у тому, що вони змінювалися впродовж усього його життя: "Духовна структура Донцова незгармонізована і повна внутрішніх противенств та несподіваних боків як мало яка інша. Наверх виявилось це в політичнім керівництві з одного табору до другого і в зміні політичних переконань та ідеології від "поступової" соціял-демократії до "реакційного" гетьманства, дальше від монархізму до демократичного республіканства, а звідтам до тоталітаристичного націоналізму і дальше від націоналізму до консерватизму"[3].

Внаслідок цього є лицемірством, коли в сучасній політичній ситуації в Україні донцовісти критикують колишніх членів КПРС за їхні "позиції". Якщо Донцов міг бути певний час соціалістом, то чому ним не міг бути хтось інший?

У свій націоналістичний період у передвоєнній Галичині Донцов проповідував ідеологію аморальності. Там його вплив був дуже високий. Згідно зі згаданим вище М. Лагодівським, він став "сівачем українського нігілізму". Брошура Донцова "Школа і релігія" критична навіть щодо християнства. Націоналізм Донцова був консервативним тому, що покладав найбільші надії на селянство. Сучасні проповідники Донцова стають перед цією проблемою, бо історія нам доводить, що успішні революції проводяться не по селах, але в містах. Тепер селянство в меншості й деморалізоване після 50 — 70 років колгоспного кріпацтва.

Донцов не був єдиним націоналістичним публіцистом у міжвоєнні роки. До 1939 р. в Закарпатті, Галичині, на Волині та Буковині друкувалося не менше як 17 націоналістичних видань. Націоналістичні твори Донцова почали з'являтися щойно після 1922 р., коли Партія народної роботи, членом якої він був, перестала існувати. Все своє життя Донцов добре відчував суспільну кон'юнктуру і намагався її використовувати.

Націоналізм Донцова був генетично пов'язаний із фашизмом Муссоліні в Італії. Проповідуючи соціальну програму з державним втручанням у кожен аспект національного життя, Донцов ставився критично до політичних партій, які були еволюційними — а не революційними. Росія вважалася смертельним ворогом України. Праця Донцова "Де шукати наших традицій" (Львів, 1942) відображає його повагу до Муссоліні.

Націоналізм Донцова потребував сильного, рішучого провідника, який зумів би очолити селянство в націоналістичній революції. Його ідеал — це селянська, буржуазна республіка, базована на авторитарній "селянській демократії". Його зачарування Італією Муссоліні (і навіть Росією Леніна) грунтувалось на антидемократичному популізмі тамтешніх режимів, на властивій їм безкомпромісності та пануванні в державі елітарної меншості. З цієї причини він прославляв особисті якості Бонапарта, Кромвеля, Муссоліні, Пілсудського та Хмельницького.

Донцов також хвалив деякі аспекти американського життя. У написаній 1929 р. статті під заголовком "Дух американізму" він сказав, що американці "знають, чого хочуть, і того, що хочуть, дуже бажають мати". Цікаво, отже, чи послідовний "антиамериканізм" новочасних донцовців в Україні є лише наслідком десятиліть совєтської пропаганди?

Двома іншими аспектами націоналізму Донцова були ідеологічна чистота і підкреслення "власних сил" Насправді в реальному світі концепція "власних сил" не завжди практична. Не є, зрештою, таємницею, що перед 1939 р. ОУН хилилася до Німеччини. Це тому, що Німеччина була єдиною державою, готовою боротися проти двох "смертельних ворогів" України — Польщі та більшовицької Росії. Німеччина і Литва давали кошти, паспорти, а в деяких випадках навіть зброю для ОУН.

Ця "пронімецька" позиція існувала в обох відділеннях ОУН (Бандери та Мельника) аж до літа 1941 р. Арешт і розстріл членів ОУН(б) і ОУН(м) (Державне Правління у Львові і Українська Національна Рада у Києві), ув'язнення Бандери, Стецька, Мельника в концентраційних таборах розвіяли останні ілюзії щодо можливої помочі з боку Німеччини.

1927 р. Донцов написав у журналі "Літературно-науковий вісник", що "жиди в основному ворожо ставляться до української державности... Жиди винні, страшно винні в тому, що допомогли консолідувати російську владу на Україні..." Далі він заявляє: "нам потрібно привласнити деякі закони на майбутність — ніколи не давати меншостям культурно-національну автономію, яка закінчується Шварцбардами" Це показує не лише суттєвий антисемітизм Донцова, але також його негативне ставлення до прав меншостей. Воно автоматично веде до політично загрозливих гасел, що деколи чуються на Україні сьогодні: "Україна для українців" і "Україна понад усе".

Донцов разом із багатьма членами УВО й ОУН був переконаний, що революція 1917 р. не дала Україні незалежність із вини її лідерів, котрі вважали Україну "провінційною" і вірили в "соціялізм" Звідси його ворожість до ідей Івана Франка, Михайла Грушевського та Кирило-Мефодіївського Братства. Націоналізм Донцова був антиінтелектуальний. Він вірив, що потрібна постійна боротьба і цю свою фанатичну віру у власну "правду" і "волю" протиставляв "мисленню" Це логічно вело його до догматизму та ексклюзивності. Особа, вважав Донцов, має підлягати національному колективові. Він не приховував антипатії до демократичного лібералізму. Донцов вірив, що мета виправдує засоби (так уважають, зрештою, ідеологи всіх видів тоталітаризму і правого, і лівого гатунку). Націоналістичний рух мають очолювати сильні й сміливі провідники.

Твори Донцова 20-х рр. мали великий вплив на молодь у Галичині. Молодь була хоробра, впевнена у своїх поглядах, мала віру в себе, писав Донцов. Усе це властиве, очевидно, і сьогоднішнім прихильникам Донцова в Україні: "Життя показує, що старше покоління, яке жило і сформувалося в умовах тотального терору совєтської імперії, неспроможне адекватно сприймати дійсність і діяти відповідно до нових реалій... Тільки молоде покоління здатне засвоїти націоналістичну ідеологію, тільки в середовищі молоді може зродитися справжня міцна організація, яка, подібно до колишньої героїчної ОУН, спроможна буде очолити боротьбу нації за

digitized by ukrbiblioteka.org

незалежність і зуміє вивести її на вищі рівні світового існування", — твердить журнал СНУМу у Львові[4]. Донцов бачив причину невдачі Центральної Ради в 1917—1921 рр. у соціалізмі (класова боротьба), "анархічній демократії" (брак почуття об'єкту) і схильності демократів до парламентарного устрою та демократичних програм. Донцов відкинув "соціялістичну і демократичну психіку" і поклав надії на селянство, яке могло бути мобілізоване ідеями передової еліти.

У 30-і роки не було й згадки про демократію (ані в позитивному, ані в негативному сенсі) в літературі ОУН. У державі Донцова просто не було місця для тих, що не вважали себе націоналістами. Атаки на сьогоднішніх націонал-демократів з боку нових донцовістів підтверджують думку, що демократія для УНС, СУМ — СНУМ і УНА є цілком непридатною, як це було й для Донцова.

Тим часом уже розкол ОУН у 40-і рр. на два ворожі табори суперечив ідеям Донцова, який твердив, що партійні інтереси повинні підпорядковуватись інтересам національним. Розкол підтверджував, що ОУН є лише одним із членів партійного політичного табору, а не виразником якихось "загальнонародних" інтересів, ледь не єдиним політичним представником нації.

Донцов і ОУН в Україні

Сучасні донцовісти ігнорують факт, що Донцов ніколи не був членом УВО або ОУН. Його стосунки з Є. Коновальцем (1929—1938) та А. Мельником (1938—1940) не були теплими. Взаємини між Коновальцем і Донцовим, як указував М. Сосновський[5], "були досить напружені". Донцов не раз відкидав ближчу співпрацю з Проводом українських націоналістів (ПУН).

Після розколу ОУН у 1940 р. на два табори Донцов прихилився до бандерівської фракції. Але навіть на II Великому Зборі ОУН(б) у квітні 1941 р. (де були учасниками Бандера і Стецько) у програмі не йшлося ані про Донцова, ані про його "чинний націоналізм". Натомість часто й охоче згадувався М. Міхновський.

1941—1943 рр. стали періодом реорганізації ОУН і формування УПА. Арешти Бандери й Стецька у 1941 р. нацистами відкинули всілякі ілюзії щодо помочі від Німеччини. Микола Лебедь, тодішній голова ОУН(б) і засновник УПА, як і Роман Шухевич, ненавидів німців, відколи вони віддали його у 30-і роки полякам за атентат на Пєрацького, польського міністра внутрішніх справ.

Еволюція ОУН і УПА в цей період від галицького до всеукраїнського націоналізму привела до еволюції програми ОУН(б). Похідні групи відіграли у тім велику роль.

Публіцисти ОУН (у таких журналах, як "Ідея і чин") почали заперечувати однопартійну державу, критично ставитись до нацистського та до совєтського імперіалізму. Концепція "власних сил" пов'язувалась тепер із визвольними прагненнями інших гноблених народів. Українська нація уявлялася як революційна демократична сила. З'явилися нові автори: Осип Горновий (О. Дяків), О. Кужіль, Р. Мох, А. Панасенко, Р. Шухевич.

Еволюція ОУН(б) під проводом М. Лебедя призвела до відходу від інтегрального до революційно-демократичного націоналізму, що дуже турбувало Донцова. Батько "міжвоєнного галицького націоналізму" вже бачив прірву, яка виростала між його ідеями і ОУН в Україні. Донцову було вислано проект ухвал III Надзвичайного Великого Збору (НВЗ) ОУН(б). Його критичні зауваги не були прийняті. Так само й "програмові тези Донцова, — як пише М. Сосновський[6], — не були взагалі взяті до уваги" в програмі, прийнятій III Великим Збором ОУН(б) в 1943 р., збором, який відкинув галицький тоталітаризм, інтегральний націоналізм на користь революційного всеукраїнського демократичного націоналізму.

Сучасні донцовісти в Україні відкидають цю еволюцію, вважаючи, що націоналізм і демократія — це "світогляди протилежні". При цьому, зрозуміло, дістається і III Великому Зборові ОУН(б), котрий "започаткував своєрідний експеримент, гадаючи, що так краще зрозуміють са-

мостійницьку ідею на Сході України. Зокрема, було знято гасло "Україна для українців", замість чого було висунуто якраз гасло "демократичного націоналізму" і "воля народам, воля людині!"[7]

Донцов і ЗЧ ОУН

Після закінчення війни Донцов і далі критикував програмні зміни ОУН(б) в Україні, а її головних публіцистів Петра Полтаву та Осипа Горнового він на сторінках газети "Шлях Перемоги"[8] назвав "комуністами". Аж у 1955 р., після другого розколу ОУН, коли демократична (антидонцовська) частина під проводом Л. Ребета відійшла і заснувала ОУН(з), п'ята конференція ЗЧ ОУН офіційно згадала Донцова — з нагоди його 70-х роковин. Але це було вже в діаспорі, а не в Україні; відкинувши демократизацію ОУН, група Бандери — Стецька вирішила продовжувати інтегральний націоналізм Донцова, подбавши при тому і "про потрібне матеріальне забезпечення для нього та про перевидання ряду його давніших творів"[9]

У 1968 р. на четвертому Великому Зборі ЗЧ ОУН "переведено ревізію програми з 1943 р.", і донцовська концепція "чинного націоналізму" була прийнята. Це — логічний результат відкидання Донцовим, Бандерою та Стецьком демократизації ОУН в Україні в 40-і рр., яка мала підтримку в ЗП УГВР і в ОУН(з). Після 1968 р. багато з ранніх творів Донцова з їхніми ідеями про "орден", "елітаризм" і "антидемократичність" були перевидані у газетах ЗЧ ОУН ("Шлях Перемоги", "Гомін України"). Сучасні донцовісти в Україні прийняли, таким чином, ідеологічну позицію ЗЧ ОУН з 1955—1968 рр. і відкинули погляди ОУН в Україні під проводом М. Лебедя та Р. Шухевича з років 40-х.

ОУН(б) в Україні офіційно відкинула "чинний націоналізм" Донцова ще в 1943 р., і відтоді він став ідолом лише для ЗЧ ОУН у діаспорі під проводом С. Бандери, а згодом Я. Стецька. Перебуваючи в ув'язненні під час війни, вони не брали участі в еволюції ОУН в Україні під проводом М. Лебедя та Р. Шухевича. Як пише Сосновський, "у публікаціях ОУН(б) на українських землях (40-і роки і початок 50-х) не знаходимо ніяких відкликів до "чинного націоналізму Донцова". Між I та IV конференціями ЗЧ ОУН (коли "Демократична опозиція" під проводом Лебедя, Ребета й інших ще входила до ОУН(б)) в її програмних документах про Донцова не було й згадки.

У жовтні 1949 р. та липні 1950 з України були вислані офіційні документи під назвою "Роз'яснення Проводу ОУН на українських землях щодо деяких ідеологічних, програмових і політичних питань" та "Становище Проводу ОУН на українських землях до різних спірних питань за кордоном", де піддано критиці Донцова і стверджено, що його погляди "протилежні нашим". Документ із жовтня 1949 р. стверджує, що "Донцов не вніс нічого до нашого політично-програмового скарбу, а ряд його нинішних ідей наскрізь протилежні нашим. Крім цього, сьогоднішні напади Донцова на крайові видання вважаємо за цілком нечесні і негідні. Тому також неправильним і дивним вважаємо те, що провід ЗЧ ОУН офіційно бере Донцова в свій захист"[10].

У той самий час, 1949 р., Донцов написав есе "За яку Україну?", де критикував розвиток націоналізму в Україні після 1945 р. Він далі розвинув цю ідею в статті "За яку революцію?", надрукованій 1959 р. У 1955 р. в статті "Московська отрута" Донцов писав: "Націоналісти, які в 1941 р. уперше побачили Україну, що була під Росією, занадто скоро підпали під впливом не-української дійсности, тої, яку створила на Україні Москва".

Донцов назвав еволюцію в українському націоналізмі після 1943 р. (в чому його підтримували Бандера й Стецько) "модерним москвофільством". І в 50-і, і в 60-і рр. це було його головною темою — завзята критика всіх (ОУН(з), УГВР, ОУНм, УРДП), що відкинули "чинний націоналізм" III НВЗ ОУН він називав "протинаціоналістичною дурійкою" і твердив, що з ним "треба вести таку ж невблаганну боротьбу, як з московськофільством, виплеканим в нашій інтелегенції царатом..."

digitized by ukrbiblioteka.org

До "модерних москвофілів" потрапили й провідні публіцисти ОУН в Україні — Полтава і Горновий. Як пише Сосновський, "Донцов не міг сприйняти позицій крайової ОУН, що виразно стала на демократичні позиції, відкинувши ідею монопартійності й диктатури..."[11]. Ті, що критично ставилися до Донцова (як тоді, так і тепер в Україні), були названі "соціялістами", "зрадниками" і "коляборантами".

Але в Україні демократичний процес в ОУН — УГВР був підтриманий Шухевичем, котрий очолював у той час ОУН — УПА. В одному з офіційних документів 1949 р. читаємо: "Серед української еміграції панує неясність у багатьох важливих питаннях, що стосуються ідеологічних і програмово-політичних позицій українського визвольного руху на українських землях... Ми боремося за те, щоб внутрішній лад в українській державі був побудований на здорових демократичних засадах".

В інтерв'ю з Романом Шухевичем 1948 р. так само чітко сказано, що "УГВР побудована на чисто демократичних принципах та заступає демократичні погляди... ОУН, що визнає і підтримує УГВР, стоїть також на демократичних позиціях УГВРади і підпорядковується Українській Повстанській Армії. Одним з найважливіших завдань УГВР є забезпечити переведення вільних і демократичних виборів до перших Українських Установчих Зборів у вільній українській державі"[12]. Це було відображено і в подальшій демократизації програми ОУН у червні 1950 р. в Україні, де з'явилась нова частина під назвою "За свободу політичних і громадських організацій".

Степан Бандера (а згодом Я. Стецько) підтримували донцовську ідеологічну лінію, негативно ставлячись до еволюційних змін у політичних доктринах в Україні. 1950 р. Бандера написав велику статтю проти своїх демократичних суперників у ЗЧ ОУН під назвою "Українська національна революція, а не тільки протирежимний резистанс"[13]. Бандера завжди вважав, що програма націоналістів повинна мати "два лиця" — одне, незмінне, — для членів, і друге, яке може змінюватися залежно від змін у міжнародних справах. На його думку, ідеологічні зміни 40-х рр. являють "друге лице", тобто були тактичним трюком, який не слід сприймати занадто серйозно.

Отож, коли читаємо нині інтерв'ю зі Славою Стецько[14], де твердиться, що вона теж за незалежність і демократію, ми не можемо сказати з певністю, чи це належить лише до сфери "тактики", а чи стало вже частиною програми ЗЧ ОУН. Бандера (як і Донцов) відкидав усілякі ідеї "демократії" та вислови "за народну демократію" і "за демократичний устрій в Україні" Це все належало до сфери "порожніх фраз, голих, словесних заяв і симпатій, а не реальної, дієвої політики. На таких факторах будувати — значить обманювати себе, говорив Бандера.

Погляди Донцова й Бандери на Росію і росіян теж суттєво відрізнялися від тих, які мали ОУН, УПА і УГВР у 40-і рр. Бандера й Донцов були однозначно ворожі до всього російського, тоді як в Україні революційне націонал-демократичне підпілля ставилося вороже лише до російського імперіалізму (але не до російської нації). Ця зоологічна, расистська ворожість до всього російського відбилася в багатьох їхніх творах, не бракує її і теперішнім донцовістам в Україні. Це, до речі, головна причина, чому в Антибільшовицькому блоці народів (АБН) ніколи не було російської делегації.

Бандера писав: "Отже, боротьба України за свою волю, за державну незалежність — це передусім боротьба проти наступу імперіялістичної Москви. А тому, що той загарбницький імперіялізм незмінно несе і продовжує російський народ, — наша боротьба є і буде боротьбою України проти Росії". Це він повторив у статті "З москалями нема спільної мови".

А тим часом в Україні публіцисти УПА — ОУН упродовж 40-х рр. наполегливо пояснювали різницю між російським імперіалізмом і російським народом, підкреслюючи, що борються лише проти першого. В "Українському повстанці" за 1943 р. читаємо заклик до солідарності з усіма націями СРСР, у тому числі й росіянами, та до спільної боротьби проти "большевицького поневолення" "Хай живе незалежна Росія без сталінсько-большевицького режиму", — закінчується стаття. Головна

команда УПА в червні 1943 р. в заяві до росіян закликала: "Нав'язуйте зв'язки з УПА, вступайте із зброєю в руках в її лави. Організуйте російські національні загони при УПА!.. Піднімайте спільну боротьбу проти спільних ворогів! Хай живе самостійна російська національна держава!"[15] Інші публіцисти в Україні, наприклад, Д. Шахай (стаття "Тактика щодо російського народу", передрукована в Літописі УПА, т. 8) та О. Горновий (стаття "Наші відносини до російського народу") висловлювалися щодо росіян подібним чином. Прояснюючи позицію УПА — УГВР в Україні, Петро Полтава написав 1949 р. листа, де стверджував: "Ми проти імперіялізму, проти шовінізму, всякої національної нетерпимости, за здоровий патріотизм, за демократію".

Сучасні донцовісти в Україні повторюють расистські вислови щодо всіх росіян, вичитані в статтях Бандери і Донцова.

Закінчення

Еволюція українського визвольного руху в 40-і рр. від тоталітарного "інтегрального націоналізму" до націоналізму революційно-демократичного, здійснена під проводом підпільного парламенту УГВР, була, безумовно, процесом позитивним. "Треба вважати за цілком нормальне явище ту обставину, що в нас постійно проходила і далі продовжує проходити ідейна еволюція, — писав П. Полтава. — Наш рух дозріває разом з дозріванням його учасників. Тому ми інколи ревізуємо наші позиції, поглиблюємо їх, доповнюємо... по-моєму — це позитивне явище"[16].

Відкидаючи ідеологію ОУН — УПА — УГВР в Україні 40-х рр. і приймаючи ідеологію ЗЧ ОУН, сучасні донцовісти в Україні відділяють себе, по суті, від того героїчного періоду нашої історії. Роблячи це, вони фактично йдуть не вперед, а назад, повторюючи помилки ОУН 1939—1941 рр. Але ми не можемо безконечно ігнорувати уроки історії.

Лондон

---

[1] "Хрестом і мечем", "Націоналізм", "За яку революцію", "Дух нашої давнини", "Дві літератури нашої доби"

[2] Див. журнали: "Націоналіст", "Напрям", "Замкова гора", "Нескорена нація" і твори лідерів УНС.

[3] *М. Лагодівський.* Дмитро Донцов. — Проблеми (Мюнхен). — 1947. — Ч.1.

[4] Напрям. — 1991.— Ч. 5.

[5] *М. Сосновський.* Дмитро Донцов. Політичний портрет. — Торонто, НТШ, 1974. — С. 376.

[6] *М. Сосновський.* — С. 376.

[7] Напрям. — 1991.— Ч. 5.

[8] Газета "Шлях Перемоги" була заснована в Мюнхені 1954 р. після другого розколу в ОУН і підтримувала бандерівську лінію. Сьогодні це головна газета ЗЧ ОУН. Це сталося після того, як ОУН(з) перебрала "Український самостійник"

[9] *М. Сосновський.* — С. 380.

[10] Обидва документи з'явилися в газеті "Український самостійник", 5, 1950 та ч. 13, 1954.

[11] *М. Сосновський.* — С. 365.

[12] *Р. Кричевський.* ОУН в Україні. ОУН за кордоном і ЗЧ ОУН. — Нью-Йорк; Торонто, 1962. Перевидання: Меморіал. — Львів. — С. 62—53.

[13] Це було опубліковано в 9 частинах в "Українському самостійнику" 1950 р., передруковано в книжці Бандери "Перспективи української революції" — Мюнхен, 1979. — С. 130—170.

[14] За Вільну Україну. — 1991. — 3 липня.

[15] УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942—1950 рр. // Бібліотека українського підпільника, ч. 6, видання ЗЧ ОУН.— С. 105, 106; 115—216.

[16] Український самостійник. — 1950. — Ч. 44. Статті Петра Полтави були також видані ОУН(з) окремою книжкою: *Петро Полтава.* Збірник підпільних писань. // Український самостійник. — Мюнхен, 1959.

digitized by ukrbiblioteka.org

Анатолій РУСНАЧЕНКО

ПРОБЛЕМИ РОБІТНИЧОГО РУХУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ*

Під робітничим рухом маємо на увазі виступи робітництва (й частини інженерно-технічних працівників) проти незадовільних умов праці та життя, офіційних структур влади, за соціальну справедливість і можливість ефективної участі в політичному житті країни. Ці виступи розглядаються тут як складова частина революції у країнах колишнього Союзу, зокрема в Україні.

Незалежний масовий робітничий рух існує з липня 1989 року, коли в Кузбасі, а згодом і в інших вугільних регіонах Союзу, почався могутній страйк гірників. До нього призвели численні, роками не вирішувані соціально-економічні й політичні проблеми. Скажімо, через хронічну нестачу техніки та механізмів частка ручної праці в Донбасі досягала 57,9 відсотка. Дуже складними є гірничо-геологічні умови видобування вугілля — велика глибина залягання, вузькі (до 50 см) пласти, дуже висока температура у вибоях (до 30 градусів і вище) тощо. Тільки в Донецькій області за таких умов працювало понад 20 тисяч чоловік. Технікою безпеки часто нехтували, аби виконати план, бо це майже подвоювало зарплату. Як наслідок — за мільйон тонн вугілля в Центральному Донбасі платили життям четверо чоловік, а ще шестеро шахтарів зазнавали тяжких травм. Робочий день гірників із доїздами з дому до вибою тривав 11 — 16, а не нормативних 6 годин. Заробіток шахтарів у середньому по Україні був не досить високий — трохи більше ніж 300 карбованців. Різко посилилося протистояння адміністрації та робітників, зокрема через явні порушення керівництвом соціальної справедливості.

Ці, а також деякі інші проблеми призвели до неминучого вибуху. Лише в першій половині 1989 року страйки відбулися не менш ніж на восьми шахтах. Але на місцях спохопилися тільки з початком масового страйку в Кузбасі. Однак спроби протидії не лише не зупинили грозу, а навпаки — сприяли їй.

В Україні першими — 15 липня 1989 року — застрайкували гірники шахти "Ясинуватська—Глибока" в Макіївці. Потім центр подій перемістився до Донецька. Всього, за нашими підрахунками, тоді не працювало 182 шахти. Організацію страйку взяли в свої руки страйкові комітети в шахтах і містах. Вони забезпечили жорстку дисципліну серед страйкарів, не допустили до провокацій іззовні, вели переговори з властями — і загалом, можна сказати, стали в той час майже паралельною владою в своїх містах. Приймалися рішення про недовіру профкомам і радам трудових колективів, адміністрації підприємств і окремим спеціалістам.

Самі страйкоми реорганізуються, групуються в низку зональних організацій, згодом першість таки віддається Донецькому страйкомові, як найбільш організованому. На основі його вимог відбувалися переговори з урядовою комісією на чолі із заступником Голови Ради Міністрів СРСР

* В основі статті лежить доповідь на міжнародній конференції в Харкові у грудні 1991 року.

Л. Д. Рябевим. Робітники домагалися надання економічної самостійності шахтам, подовження відпустки, зниження пенсійного віку, підвищення зарплати, розв'язання соціальних, житлово-побутових проблем у містах і робітничих селищах. Нічого надзвичайного в тих вимогах не було, але, зважаючи на реальні можливості уряду та дуже стислі строки, вже тоді вони здавалися спеціалістам навряд чи здійсненними.

Однак уряд вирішив підписати відповідний Протокол у Донецьку і подібні документи — в інших містах України, задовольнивши майже всі вимоги страйкарів[1] Чому? Тому, що підписання відбувалося за умов поширення страйку, залунали політичні вимоги, особливо в Брянці, Стаханові, Червонограді, Павлограді[2]. Вони зводилися в основному до зміни місцевої державної і партійної влади, але не тільки. До того ж значну небезпеку для влади становило зростання політичної опозиції — Народного Руху. Та й узагалі влада розгубилася.

Страйк завершився 30 липня 1989 р. Уряд видав постанову № 608 на виконання підписаних протоколів та угод. Значення всього страйку полягало в тому, що він знаменував початок самостійного організованого робітничого руху в Україні, а з іншого боку — об'єктивно підтримав національно-демократичний рух Заходу й Центру республіки, обмеживши маневри компартійно-державної влади; відтоді робітництво Донбасу вело перед у демократичних перетвореннях на Сході України. Відчутно вплинув цей страйк і на формування передстрайкової ситуації в інших галузях індустрії. Страйки 1989 року стали віхою в розвитку політичних процесів у колишньому Союзі й Україні. Вони означали, що апаратна революція, перебудова "згори" неможлива без рішучої підтримки "знизу", що до такої підтримки суспільство дозріло, найчисельніший клас країни чекати більше не буде.

На наступному етапі важливою проблемою стала самоорганізація і політизація робітничого руху, що почалася наприкінці 1989 р. і була помітною до липня 1990 р. включно. Чим були зумовлені ці явища? Річ у тім, що робітничий рух в Україні від самого початку розвивався не лише як соціально-економічний, професійний. Уже страйк літа 1989 року став виразною політичною подією, оскільки був спрямований, поміж іншим, на зміну державних пріоритетів у розвитку різних галузей, регіонів, на прискорення демократичних процесів у країні. Місцеві й вищі керівники це чудово розуміли й тому гучно твердили про нібито повну аполітичність робітничих вимог. Однак страйкоми та їхні лідери зразу ж ставали чужими в системі влади й управління, що існувала й у центрі, й на місцях. Не дивно, отже, що система чинила опір наступові робітників, наслідком чого було згуртування, конфронтація з владоможцями і, врешті, відкидання панівних ідей, перехід на інші ідейні засади. Крім того, ці процеси супроводжувалися й тиском мас, що теж посилювало й прискорювало політизацію руху.

Після страйку частково переобрано адміністрацію деяких підприємств, замінено деяких генеральних директорів виробничих об'єднань. Паралельно відбувалося й переобрання Рад трудових колективів, територіальних комітетів профспілок. До цих істотно оновлених органів увійшла й очолила їх чимала частина недавніх страйкомівців. Тим самим ватажки страйкового руху дістали можливість діяти і через наймасовіші представницькі офіційні органи. Міські страйкові комітети майже скрізь перетворюються на постійно діючі об'єднані чи то страйкоми, чи то робітничі комітети. Ці комітети, затверджені місцевою владою, насамперед здійснювали контроль за виконанням угод з урядом.

Наступним етапом організації стало утворення регіональних чи обласних об'єднань страйкових робітничих комітетів. Природно, на місцевому рівні процес не міг зупинитися. Контроль за здійсненням обіцянок уряду, протистояння місцевій владі, потреба навести врешті лад і в своїх лавах привели до утворення 17 серпня 1989 р. на конференції представників страйкових комітетів шахт, об'єднань і міст Дніпропетровської, Донецької, Ворошиловградської і Ростовської областей до утворен-

digitized by ukrbiblioteka.org

ня Регіональної Спілки страйкових комітетів Донецького вугільного басейну (РССКД). Головною метою спілки стало сприяння перебудові, демократичним перетворенням у суспільстві, рух до правової держави, а першочерговим завданням залишався, звісно, контроль за виконанням урядом країни шахтарських вимог[3].

З діяльністю страйкомів, робітничих комітетів змушена була рахуватися влада. Робітничі ватажки їздили в громадських справах до Києва й Москви, їх запрошували на пленуми партійних органів, сесії Рад, наради виконкомів. Таким чином страйкомівці вчилися керувати політичною діяльністю, зростало розуміння робітниками власної значущості. Чимало сприяла самоутвердженню й позиція властей, які відповіли на утворення РССКД звинуваченням страйкомів у тому, що вони відбирають владу в офіційних структур.

Робота над виконанням угод, взаємодія із владою привели до швидкої політизації робітничих вимог. У цьому аспекті самоорганізація теж може розглядатися як процес політизації руху. Наприкінці серпня на робітничому мітингу в Донецьку серед інших вимог прозвучала й вимога не допустити до ухвалення консервативного законодавства про вибори, висловлено недовіру вищим керівникам республіки В. В. Щербицькому та В. С. Шевченко. Політичні мітинги відбулися в містах Кіровське, Жданівка, їх підтримав макіївський страйком. Попереджувальний страйк провели гірники Львівсько-Волинського басейну.

З кінця 1989 р. під ідейним керівництвом чи за прямою участю національно-демократичних сил страйкоми формуються і в Західній Україні, що відіграло певну роль у виборчій кампанії в регіоні.

Переломним у робітничому русі слід уважати лютий 1990 року. Тоді шахтарські робітничі комітети стали організаторами заворушень — "місцевої революції", — що завершилися зміною керівництва в деяких областях. Резолюції на підтримку донецьких, ворошиловградських вимог ухвалювано на мітингах у всьому регіоні. Політичні мітинги 23 лютого 1990 року також підтримали демократичні перетворення.

На цьому етапі КПУ ще могла ввійти в ділові контакти з робітничими комітетами, знайти певне порозуміння з ними, однак цього не сталося, що призвело до прямих зіткнень. У лютневих подіях навколо загальнодемократичних гасел об'єднується з робітниками й демократична інтелігенція, гуртуються різні за ступенем політичної зрілості загони робітництва. Починаючи від лютого 1990 р., загальні вимоги всіх демократів, які раніше стосувалися поліпшення системи, скеровуються вже на її зміну. Могутнім виявом такого повороту стали Перший з'їзд шахтарів і липневий страйк 1990 року.

Перший з'їзд шахтарів СРСР, 58% делегатів якого були з України, проходив у Донецьку від 11-го до 15 червня 1990 р. Розглянувши становище вугільної галузі та її працівників, з'їзд заявив, що уряд М. І. Рижкова не здатний проводити справжні реформи і йому слід піти у відставку, а причиною застою в економіці та злиднів народу є система господарювання і управління на чолі з КПРС. Робітники відмовилися вважати цю партію своєю[4].

На виконання вимог шахтарського з'їзду, 11 липня 1990 р. відбувся одноденний попереджувальний політичний страйк. Вимоги з'їзду були в центрі уваги страйкарів. Страйк відзначався доброю організацією і проводився у формі і політичних мітингів, і цілковитої зупинки роботи. У ньому брали участь і ті підприємства, що не страйкували рік тому. Всього по Україні — 256 підприємств.

Резолюції мітингів, що відбулися того дня по республіці, вимагали деполітизації правоохоронних органів у країні, націоналізації майна КПРС, відставки уряду та створення уряду національної довіри, виведення парткомів із підприємств. Ці вимоги підтримали трудящі багатьох підприємств інших галузей — робітники заводу "Точмаш" у Донецьку, транспортники Києва, металурги Горлівки, робітники Тернополя й Львова. Таким чином, у цьому другому великому страйку на теренах України вже досить виразно

окреслилася солідарність робітників різних галузей промисловості, що в майбутньому мало б привести і їх в русло організованої соціально-економічної та політичної боротьби, як розраховували лідери робітників та керівництво деяких політичних партій.

Липневий страйк 1990 р. — найвище піднесення організованого незалежного робітничого руху, перед яким схитнувся уряд Рижкова. Страйк показав, що в протистоянні робітництва і КПРС та державної влади повороту назад немає. Вихід із партії став масовим явищем. Від цього часу починається новий етап у розвитку робітничого руху в республіці — створення незалежної шахтарської профспілки і тенденція, що вже досить добре окреслилась, — до взаємодії з національно-демократичним рухом.

Прагнення утворити нову профспілку гірники висловлювали вже від початку року, коли стало зрозуміло, що XV з'їзд вугільників не здатний повністю задовольнити їхні інтереси. Планований перехід до ринку вдарив би насамперед по шахтарях, оскільки вугільна галузь була на дотації в держави. З усіх основних питань, що стосувалися нової профспілки, дискусію передбачалося вести в трудових колективах до наступного з'їзду. Прихильники незалежної профспілки вказували, що теперішні профспілки ніколи не захищали інтересів трудящих, що в них перебувають одночасно й роботодавці і робітники, що галузевий принцип побудови спілок не виправдав себе. За умов ринку, за умов наступу уряду на робітниче самоврядування робітника може захистити лише незалежна професійна спілка певної спеціальності. Інша велика група гірників уважала, що виділення особливої профспілки підземних робітників приведе тільки до розколу профспілки, яка існувала. Питання про утворення нової профспілки за тогочасних умов мало не лише вузькопрофесійний характер. Лідери робітничого руху бачили незалежну профспілку як законний засіб боротьби із системою, оскільки обидві сторони розуміли, що страйкоми довго не проіснують, а позбутися професійної спілки владі було б не так просто. З іншого боку, саме в нову профспілку могли б увійти і найрішучіші елементи в робітничому русі, і ті, що завдання руху вбачали тільки в захисті своїх соціально-економічних прав.

Другий з'їзд шахтарів СРСР (жовтень 1990 р.) проголосив себе засновником незалежної профспілки гірників СРСР (НПГ)[5]. Статут цієї професійної спілки орієнтувався на ринок. З часом ряди НПГ зростають. В Україні вона тепер має організації у всіх виробничих об'єднаннях. Додала їй авторитету і діяльність щодо організації страйку під час путчу. Та все ж порівняно з офіційними профспілками вона чисельно менша. Правда, туди вступили найбільш кваліфіковані, освічені і добре організовані робітники, так що безробіття членам НПГ загрожує найменше.

Утворення незалежної шахтарської профспілки — один із логічних наслідків розвитку робітничого руху в республіці. Не менш логічним є й політичне співробітництво і взаємовплив робітничого та національно-демократичного рухів, визнання робітництвом України конечної потреби державності республіки. Спочатку, в 1989 р., ідеї національного відродження здавалися на Сході дуже далекими і незрозумілими. Однак перші контакти, зустрічі, а особливо політизація робітничого руху неминуче повинні були привести до знаходження точок дотику. Однією з них стало висунення політичних вимог у лютому 1990 р. і особливо на Першому з'їзді гірників у дні липневого страйку 1990 р.

Попередні зустрічі, знайомства, звісно, були й раніше, починаючи від приїзду В. Черняка та В. Яворівського в Донбас. Але 11 липня у багатьох містах до складу вимог робітників входили й такі: "... прискорити прийняття Закону про республіканський суверенітет, забезпечити пріоритет республіканських законів над союзними", — а то й вимоги повного державного суверенітету. Члени Руху, УРП, Народної Ради взяли активну участь у липневих акціях. Наприкінці липня в Києві лідери робітничих комітетів зустрілися з членами Народної Ради[6].

Чим пояснити таке зближення позицій? Національно-демократичний рух і рух робітничий були природними союзниками в боротьбі за демо-

digitized by ukrbiblioteka.org

кратизацію суспільства, маючи спільного сильного політичного противника — КПРС — КПУ, тодішню державну машину. З часом, коли почалося проголошення суверенітету республік, лідери робітничих комітетів мусили звертати більше уваги не на Москву, як це було доти, а на Київ. Діячі МДГ, з якими тісно взаємодіяли шахтарі, вже не могли допомогти їм у вирішенні українських справ. До того ж союзний уряд виявився нездатним виконати свої обіцянки. А лідери національно-демократичних сил мали кращий доступ і вплив на владні структури в Києві, ніж представники робітництва. Народно-демократичному рухові теж потрібно було спертися на робітничі верстви, що мали найширшу соціальну базу та власну політичну структуру. Для Руху, УРП це було особливо важливо, оскільки на Сході вони не мали реального впливу. Але грунт для їхньої діяльності там був: хоч денаціоналізація в Донбасі досягла особливих успіхів, але ж більше половини місцевого населення — українці, що жили там здавна чи переселилися в останні десятиліття. Тому ідеї національного відродження помалу таки знаходили відгук у цих людей.

Демократичні партії, Рух прагнули поєднати зусилля свої та робітництва в боротьбі проти Союзного договору, проти монополії на владу і власність КПУ під час Всеукраїнського страйку 1 жовтня 1990 року.

РССКД підтримав ці вимоги, висунувши й свої. Страйк хоч і не набув великого поширення, але справді відбувся вперше під єдиними гаслами по всій Україні, став пробою сил в осінньому протистоянні опозиції та влади. Страйкоми (а їх підтримували не лише шахтарі) виступили проти нейтралізації Руху та проти підтримки групи "239", що готувалася в областях, ще раз підтвердивши вимоги щодо правлячої партії та уряду. Республіканський уряд не поспішав виконувати свої зобов'язання перед шахтарями і металургами, хоч відповідні галузі й переходили до його відання. Тому не дивно, що Ю. Болдирєв, один із відомих діячів страйкомів, заявив, що на підтримку шахтарів Рух зможе розраховувати тоді, коли запропонує для них реальну економічну програму. Рух у цілому підтримав усі вимоги шахтарів Донбасу. Такою ж була й позиція УРП.

Від початку 1991 року і Рух, і робітничий рух опинилися у кризовій ситуації, шукаючи оптимальної стратегії. Навесні в Донбасі знову вибухає страйк, спочатку з економічними, а потім і з політичними вимогами. На мій погляд, страйк частково спровокували союзний і (меншою мірою) республіканський уряди, щоб "випустити пару" невдоволення економічною політикою та завдати превентивного удару по демократичних силах України, що значною мірою і вдалося зробити. З другого боку, страйк став виразом того політичного протистояння, що настало в країні на весну того року між консерваторами й демократичною опозицією. Страйкарі виступили як бажані і своєчасні союзники демократів.

Страйк почався як продовження страйків 1989-го та 1990 років, поширившись на дев'ять виробничих об'єднань, згодом — і на підприємства інших галузей промисловості, не тільки на Сході, а й на Заході республіки та в Києві. Основними вимогами перед павловською реформою були: підвищення зарплати в 2,5 — 3 рази, індексація її, прийняття Конституції суверенної України, відставка президента М. Горбачова й прем'єр-міністра В. Павлова. Висунуті політичні вимоги, що зачіпали переважно українські проблеми, звичайно, знайшли широку підтримку демократичних сил республіки й особливо Руху. Саме ця допомога дозволила страйкарям протриматися аж до 3 травня.

Економічні здобутки цього страйку невеликі. Політичні — далеко більші. Вдалося стримати наступ реакції в країні, що йшов від початку 1991 р. Страйк також наочно показав конечну потребу як об'єднання сил робітництва всієї України, так і тісніших його зв'язків із національно-демократичним рухом. Цим зв'язкам мала сприяти конференція страйкомів, робітничих комітетів, незалежних профспілок та представників демократичних партій і рухів 19 травня 1991 р. у Павлограді. Прояснення позицій дало можливість утворити на терені всієї України організацію, до якої ввійшли робітничі комітети Сходу і Заходу республіки та інші неза-

лежні профспілкові структури, — Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ) — на засадах побудови незалежної Української держави[8].

Павлоградська конференція та утворення ВОСТу означали, що питання про вплив на робітничий і профспілковий рух поволі вирішується на користь незалежної України. Зменшуються досить сильні до того політичні впливи з Центру. Однак вони не зникли, а крім того, виникла небезпека, що зміна орієнтирів може призвести до розколу в робітничому русі.

Робітничі організації пройшли перевірку й під час серпневого путчу. Страйком, робітничі групи, регіональні організації НПГ, Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників засудили заколот як антиконституційний, що являє собою пряму загрозу народам України. Робітництво республіки підтримало акт про державну незалежність України. Але робітничі організації, як і демократи в цілому, виявилися не готовими до таких швидких політичних змін у країні. На деякий час у робітничому русі республіки настає певне затишшя. Відбувається оцінка й переоцінка вартостей. Найшвидше в ці місяці (до осені 1992 року) йде формування низових структур незалежних профспілок. Саме на незалежні профспілки зміщується центр подій у робітничому русі протягом останнього часу. Пояснюється це тим, що мінімальних політичних вимог останніх трьох років так чи інакше досягнуто, а на висування нових потрібен був час і зіткнення з новими соціально-економічними реаліями. Страйкову боротьбу розпочинають водії автотранспорту, згодом — гірники Кривбасу. Діють вони вже з урахуванням досвіду своїх товаришів з інших міст і регіонів і зазвичай домагаються успіху.

Помітною подією став перехід ВОСТу на переважно профспілкову діяльність та утворення Конфедерації вільних профспілок України, що об'єднала п'ять найбільших незалежних профспілок. Поява таких утворень свідчить, що робітники, особи найманої праці прагнуть наздогнати підприємців, які вже утворили відповідну структуру в межах республіки.

Водночас ВОСТ не ввійшов до конференції, що свідчить про його намір самому стати єдиною альтернативою офіційних профспілок. На погляд автора, такий підхід, зумовлений певною мірою впливом на ВОСТ тих чи інших політичних сил, навряд чи правильний. Це приведе лише до утворення в республіці трьох чи більше центрів робітничого профспілкового руху з дуже різними позиціями, які в критичний для своїх членів час не зможуть захиститися від того ринку, що його пропонують Україні.

Найближчим часом у республіці слід чекати страйків від профспілок, що входять до вже згаданої Конфедерації. Це найбільш кваліфіковані й організовані працівники, які зуміють захистити себе. Вони висуватимуть передусім економічні вимоги, але можливі й політичні — проти непослідовності й нерішучості уряду на ниві економічних реформ, а Верховної Ради — на ниві політико-економічних перетворень. Вимоги, що звучали минулого року — відставки уряду та Верховної Ради — можуть знайти підтримку широких верств населення й політичних партій України. Без такої підтримки в недалекому майбутньому страйки будуть приречені на невдачу чи, в усякому разі, не будуть тривалими.

Однак навіть короткочасний страйк у кількох галузях може поставити економіку України в дуже скрутне становище. Уряд повинен це розуміти й випереджувати події, а в нас часто-густо відбувається якраз протилежне. До того ж Верховна Рада не виправдовує себе в очах усіх профспілок, зволікаючи з ухваленням законів про працю, профспілки тощо. Так що виступи трудящих будуть великою мірою виправдані, як реакція на погіршення умов їхнього життя. Щодо політичної доцільності таких виступів з огляду на долю України як незалежної держави — то інше питання.

Захист інтересів трудівників, взаємодія з робітничим рухом має посідати в діяльності нових політичних партій не останнє місце. Але, наскільки нам відомо, реальної роботи в цьому напрямі майже не ведеться. Може, дехто з лідерів цих партій розмірковує, що, доскочивши влади, можна взятися й

digitized by ukrbiblioteka.org

за важливіші справи? На наш погляд, сучасній демократичній опозиції слід підтримувати тісні взаємозв'язки з робітничим рухом, прогнозувати й випереджати події, пам'ятати, що саме єдність цих сил зробила можливим 24 серпня 1991 року. Інакше із ситуації в профспілках за умов масового погіршення життя народу скористаються інші політичні сили, щоб узяти реванш за недавнє минуле. Крім того, існує ще один важливий аспект взаємодії опозиції (та й уряду) з робітничим рухом і профспілками — національне відродження великих промислових центрів республіки на Сході й Півдні. Без цього процесу політична взаємодія не буде тривалою.

Таким чином, у розвитку сучасного робітничого руху в Україні виділяються шість етапів: соціально-економічні вимоги під час страйку в липні 1989 року і поза ним; самоорганізація й політизація руху від середини серпня 1990 року (особливо виразно вона виявилася в політичному страйку 1990 року), з цього часу можна говорити й про певну взаємодію між робітничим і національно-демократичним рухами; зародження нової незалежної масової профспілки від жовтня 1990 року; прилучення до страйкового руху робітників різних галузей під час весняного політичного страйку 1991 року; робітничий і профспілковий рух у незалежній Україні.

В основі вимог робітництва — передусім соціально-економічні питання, тож для уряду, для тих партій і рухів, що проголошують своєю метою благо народу, — тут неозоре поле діяльності. Напрям — аби робітничий рух став складовим чинником громадянського суспільства в Україні.

---

[1] Социалистический Донбасс. — 1989. — 24 июля.

[2] Стахановское знамя. — 1989. — 22 июля; Западный Донбасс. — 1989. — 25 июля и др.

[3] Устав Регионального союза стачечных комитетов Донбасса. // Архив Краснодонского рабочего комитета (Луганская обл).

[4] Первый съезд шахтеров СССР: ч. II. — Донецк, 1990. — С. 87, 92.

[5] Стенограммы II Всесоюзного съезда шахтеров СССР. 27.10.1990. Донецк. — С. 18.

[6] Вісті з України. — 1990. — № 35.

[7] Ухвала других Всеукраїнських зборів Народного Руху України. // Другі Всеукраїнські збори Народного Руху України. 25 — 28 жовтня 1990 р. Документи. — К., 1990. — С. 41 — 45.

[8] Статут Всеукраїнського об'єднання солідарності трудівників. // Архів ВОСТу.

Семен ГЛУЗМАН

ЗГОДА В ПСИХІАТРІЇ

Багато віків тому жителі містечка Абдера, що відзначалися розумом і особливою поштивістю до храмів, вирішили, що їхній земляк Демокріт з'їхав з глузду. Бо ж Демокріт казав такі чудні речі... До безумця Демокріта запросили лікаря, аби той допоміг Демокрітові зміцнитися у буденному, звичному для всіх погляді на світ. З острова Кос прибув мудрий зцілювач — Гіппократ. Двоє визначних греків мирно побесідували під платанами, після чого мешканцям Абдери довелося вислухати від Гіппократа такий психіатричний висновок: Демокріт відзначається здоровим і ясним розумом, чого аж ніяк не можна сказати про його співгромадян.

Ця дивовижна історія, на жаль, маловідома. Вона чудово ілюструє ту незаперечну істину, що розвиток інструментального інтелекту й диференціація знання не зробили людину кращою та розумнішою. Далекої "дикої" доби поганського щиросердя "сімейний лікар" Гіппократ, що не знав ані системи права, ані DSM—III—R, виявився на професійній та моральній височині, неприступній для багатьох його нащадків через тисячоліття. Воістину як у Платона: "мудрий не потребує закону — він має розум".

Психіатрія і як теоретична парадигма, і як соціальний інститут обіймає, окрім фахових біологічних знань, закон і розум. Саме тому у властивому значенні цього слова психіатрія не є точна наука. І нічого прикрого в цьому для нас, фахівців-психіатрів, немає. Послуговуючись у своїй щоденній практиці нормами права й міркуваннями здорового глузду, ми розуміємо: "В системі наук, що вивчають людину, психіатрія посідає те місце, якого заслуговує. Вона перебуває на задвірках наукового пізнання. Система її основних постулатів і надто методів вельми далека від справжньої науковості, її внесок у пізнання природи більш ніж скромний".

Можливості лікувати психічні захворювання сучасні психіатри оцінюють по-різному. Одні вважають, що психічні хвороби мають біологічну природу, на їхню думку, створення нових патогенетичних препаратів перспективне. Інші вбачають багатофакторну природу психічних хвороб, психотропне лікування вважають лише симптоматичним і не бачать перспективності у створенні нових типів препаратів, з їхнього погляду доцільніше вдосконалювати психотерапію, вивчати соматичні вияви психічних захворювань.

Психіатрія за означенням містить якийсь елемент незнання. Той самий елемент незнання присутній у будь-якій культурі, що так дратує тоталітарних владців, які підставно вбачають у цьому "ахіллесову п'яту" своїх міфологізованих ідеологічних концепцій.

Так звана негативна теологія твердить, що ми можемо знати лише те, що не є Богом. За аналогією ми можемо стверджувати: у психіатрії ми можемо знати лише те, що не є психічне здоров'я. Втім, і таке наше знання зовсім не очевидне.

Відносність "базових знань" психіатрії зовсім не принижує лікаря. Не повинна принижувати його. Психіатрія потребує особливої мужності на те, щоб приймати професійні рішення. Тому що своє рішення в конкретній

digitized by ukrbiblioteka.org

ситуації компетентний фахівець приймає, спираючися не на біохімічний аналіз чи скло патоморфолога.

Проблема насправді полягає в тому, щоб визначити місце моралі у сучасній психіатрії, де найвищою цінністю визнано цінність вільної особи. Нещодавно філософ Агнес Геллер спробувала відповісти на одиноке фундаментальне для етики запитання: "Хороші люди існують — як вони можливі?" За аналогією ми зобов'язані відповісти собі самим: "Хороші, чесні лікарі існують — як вони можливі? Чому невиразність меж психіатрії, велика невизначеність її апарату не призводить до масових зловживань?"

Психіатр — звичайна людина, яку фахово підготували працювати саме у психіатрії. Так само звичайна, як і його пацієнти. Не одержавши жодних езотеричних знань, не збагнувши себе і світ у тиші чернечого усамітнення, не розвинувши свій інтелект до максимально можливих височин, не Швейцери і не Ейнштейни ми, а проте щоденно виконуємо свій лікарський обов'язок, уникаючи можливості зловжити своєю професійною владою. Чому?

Як відомо, усяка моральна філософія — передусім практична й дістає виправдання лише у факті існування хороших людей. Її завдання — виявляти умови, за яких такі люди можливі, і сприяти тому, аби їх стало більше. Водночас ми розуміємо, що тільки у поганих романах великі медичні винаходи роблять із любові до людей, так само як великі винаходи в царині воєнної техніки — з патріотизму.

Будь-яке знання, зокрема про психічне, не може бути віддане на суд моралі, — не існує морально неприйнятних істин. Водночас далеко не все, що можна вчинити, є морально припустиме. Чин, але не знання, може забороняти мораль.

Людство всіляко опирається самооцінці. Приміром, коли Фрейд спробував заналізувати мотиви соціальної поведінки людини та її причини, — хоча й суб'єктивно, та цілком науково щодо методики й постановки проблем, — його звинуватили у нігілізмі, сліпому матеріалізмі й навіть у схильності до порнографії.

Жодна психічно нормальна людина не пішла б на полювання, якби мусила вбивати дичину зубами й нігтями. Лише за рахунок такого самого відмежування наших почуттів стає можливим, аби людина зважилася натиснути пускову кнопку чи відчинити бомбові люки, прирікаючи сотні дітей на жахливу смерть у вогні. Відмежовуючи себе від неконформної поведінки психічно недужих співгромадян, від їхніх не дуже приємних проблем, суспільство схильне використати нас, психіатрів, як ніби оті "кнопки" чи "люки"

З часів Гіппократа багато що змінилося. Не в самому індивідуальному психічному, що визначає наше "Я", а в соціумі "ми". Майже кожний конкретний постулат давньої етики Гіппократа був підданий сумніву. Приміром, узаконено нині аборт, не є абсолютним принципом конфіденційність... Та головна переміна — пацієнт дістав автономію.

Кожна людина зацікавлена приймати важливі рішення, що впливають на її життя, включно з вибором медичного лікування, самостійно, а це в свою чергу потребує того, аби цей вибір шанував лікар.

Нині повага до автономії індивіда, чи самодетермінація — центральна в цивілізованому суспільстві вартість. Саме орієнтир на неї зруйнував патерналістську модель стосунків лікаря і пацієнта, що панувала в медичній практиці. До речі, модель, що її обстоював Гіппократ...

На зміну традиційному патерналізмові прийшла доктрина поінформованої згоди на лікування. Ясна річ, не бентежний геній того чи того лікаря призвів до такого зміщення наголосів у медичній етиці. Сам дух часу був причиною: людство усвідомило, що найкращим гарантом нетривкої стабільності "ми" (себто суспільства) є максимально можливе дотримання прав кожного "я" Тоді ж, два-три десятиліття тому, схожі ідеї з'явилися в етнографічних, культурологічних публікаціях. Там постав погляд на етнографічне й узагалі гуманітарне дослідження як на результат "конфронтації" особистостей дослідника й досліджуваного, у плині якого змінюється уявлення дослідника про своє "Я" Відтак "цілісна (тотальна)

людина" антрополога Мосса, що складається з тіла, духу й соціального середовища, потвердила непорушність засадничих прав людини.

Професійна влада лікаря, що традиційно передбачає право розпоряджатися тілами пацієнтів, без сумніву, має на меті благо "стражденного". Тут виявилося несподіване джерело загрози праву людини на самодетермінацію. Класична медицина, відтворюючи ньютоніанську ідею детермінізму, спиралася на ідею стійких емпіричних фактів. Останніми десятиліттями стала очевидною неспроможність численних спроб створити єдину теорію медицини. Сучасна медицина базується винятково на статистичній вірогідності фактичного матеріалу, вона має справу тільки з імовірнісним поширенням наслідків. Усвідомлення принципової обмеженості лікаревої влади відкрило простір на реалізацію влади самого пацієнта. Технологія "поінформованої згоди" саме й забезпечує перерозподіл інформації поміж лікарем і пацієнтом.

Нині ми ясно розуміємо: межа між психічним здоров'ям і безумством набула статусу глибинної, апріорі нерозв'язної проблеми. Кожне конкретне розв'язання цієї проблеми набуває характеру відповідального вибору. І цей відповідальний вибір людської граничності виведено з-під неподільної компетенції психіатрів. У цивілізованому суспільстві останньою інстанцією є не висновок медика, а ухвала гласного обговорення в суді. З плином часу межа, що її встановлює суд між психічною нормою та патологією, коливається, то посуваючись у бік широкого тлумачення норми, то відступаючи назад, розширюючи межі патології. Проте незмінним лишається головне: сфера певного у демаркації норма — безумство з професійного дискурсу перейшла до дискурсу правового, до дискурсу гласного, публічного обговорення.

Проте існує чимало випадків, коли принцип "поінформованої згоди" неприйнятний. Так звана "небезпека для оточення чи для себе самого" внаслідок поважного психічного розладу виключає застосування цього принципу. Тут пацієнт просто некомпетентний вирішувати. У такому разі право вирішувати делегується "сурогатові" суб'єкта (членові родини, адвокатові тощо), тим самим зберігається максимально можлива рівноправність учасників терапевтичного процесу.

Принцип "поінформованої згоди", знімаючи з психіатра обов'язок самостійно вирішувати пацієнтову долю, створює гарантію захищеності всіх учасників терапевтичного процесу. В результаті замість соціальних технологій ізоляції (репресії) стає можливим збудувати технології комунікації. Є можливість повернути до соціуму навіть вельми стигматизованих пацієнтів.

У царині моралі чинний давній принцип: "Не роби іншому того, чого не хотів би, аби зробили тобі". Принцип співчуття йде ще глибше — він вимагає навчитися бачити світ очима іншої людини й таким чином допомагає зрозуміти: не все з того, що ми цілком готові припустити щодо себе, доречно припустити щодо іншого. Згаданий принцип навчає конкретної оцінки власних учинків залежно від того, на кого вони спрямовані, тобто оцінки з урахуванням погляду партнера.

У повсякденному житті моральне — потужний, та не всесильний орієнтир. До цеху психіатрів вступають звичайні люди, не наділені ні розумом Ейнштейна, ні мораллю Швейцера. Переважна більшість із них ніколи не читала Канта й не мріє про життєвий подвиг матері Терези. У своєму буденному житті вони воліють керуватися не абстрактними філософськими категоріями, а писаним правом. Правом, що містить конкретну процедуру ухвалення рішень. Правом, що чітко формулює зону їхньої фахової компетенції і таким чином захищає їх від обвинувачень у професійних зловживаннях.

Медицина — це соціальна людська практика і як така є одним із засадничих способів, що ними людські істоти впорядковують своє існування й забезпечують себе засобами виживання. Психіатрія — частка, галузка цієї практики.

Своєю чергою, доброчесність медицини залежить від загальної доброчесності свободи, тобто від соціальної та людської доброчесності вільного й демократичного визначення індивідуумами того, в чому полягають їхні

digitized by ukrbiblioteka.org

потреби і як вони повинні задовольнятися. Але така свобода не може здійснюватися ефективно, якщо не буде добре поінформованою свободою. Кодифікувавши, ввівши до тканини ефективного закону принцип поінформованої згоди на лікування, суспільство може називати себе демократичним.

Чи можлива практика зловживань психіатрією у такому суспільстві? Відповідь проста: масована практика зловживань неможлива, можливі лише поодинокі випадки. Не бачу потреби полемізувати з так званими антипсихіатрами, можу хіба що зазначити, що аргументи, які наводить, скажімо, Шасс у праці 1961 року, вочевидь спростовуються транскультуральними дослідженнями. Згідно з результатами таких досліджень антропологів, частота виявів поведінки, аналогічної до шизофренії, у спільнотах ескімосів та Йоруба, співвідноситься з відомими рівнями захворювання на шизофренію у таких західних країнах, як Канада та Швеція. Отже, шизофренію не створює штучно соціальне оточення, вона — не ярлик, що його наліплює суспільство на декого з нещасливих своїх співгромадян.

За умов дієвих правових процедур мені видається також необгрунтованим зовні ефектне звинувачення Шасс уже 1988 року, буцімто щодо "жертв", себто психічно хворих, лікарі відіграють роль науково кодифікованих господарів. Однак існування окремих тривожних фактів несправедливого ставлення до психічно хворих дозволяє твердити: ми маємо вдячно приймати будь-яку критику, навіть якщо вона видається нам безадресною.

Я свідомо не торкаю ситуації із психіатрією у тоталітарних державах. Принцип поінформованої згоди там просто неможливий. Жорсткий патерналізм режиму щодо кожного підданого заперечував і заперечує такі "буржуазно-демократичні надмірності". Держава, що ігнорує права своїх здорових і законослухняних громадян, природно, не дотримуватиме й прав психічно хворих. Ясна річ, усе це — задля великої мети, що обіцяє в невизначеному майбутньому появу раю на Землі. А наслідок — просто за Гельдерліном, який мудро зауважив: що завжди обертало державу на пекло на землі, так це силкування людини зробити з неї земний рай.

У тоталітарному суспільстві зловживання психіатрією — не артефакт, це цілком іманентне явище. Немає сенсу очікувати моральної поведінки людей в аморальній ситуації, — це було б героїзмом, подвижництвом унікальних людей. А масово — я поводжуся чесно, якщо є якась чесність довкола. Таке життя. І безглуздо вимагати від людей неможливого.

Згідно з Кантом, людині запропоновано альтернативу: автономія чи гетерономія (тобто підкорення зовнішнім нормам). Автономії відповідає правова держава, гетерономії — патерналістська. Кант протиставляє модель правової держави, громадяни якої — "повнолітні" й відповідальні особи, патерналістському ладові, де влада "по-батьківському" опікується благом дітей-підданих. Патерналістська держава в Канта означена терміном "держава добробуту"; експліцитна мета такої держави — щастя людей. Ця принципова настанова на щастя доконечно призводить до державного деспотизму, позаяк лише владцям відомо, в чому полягає істинне благо підданих. Довгі десятиліття я був підданим саме такої держави, де мені, психіатрові, доводилося шукати гіркої розради у словах Ніцше: "Безумство одиниць — виняток, а безумство груп, партій, народів, часів — правило".

А сьогодні я втішаюсь думкою про те, що моє суспільство, усвідомивши, нарешті, ступінь свого запаморочення, дало згоду на лікування. Поінформовану згоду.

Київ

Леонід ФІНБЕРГ

ПРО ДЕЯКІ ЛЮДСЬКІ ТА АНТИЛЮДСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У цій статті мова йтиме про антисемітизм. В основу її покладено матеріали міжнародної наукової конференції, яка відбулася 1992 року в Брюсселі. Але чи актуальні ці проблеми сьогодні для українського суспільства? По-перше, українському світові, який відроджує свою історію та культуру, відкинувши тоталітарні й імперські догми, цензуру та самоцензуру, треба буде переосмислити і єврейські проблеми — як досвід народу, що протягом сторіч живе поруч. По-друге, проблеми антисемітизму не є суто єврейськими. Як і расизм, і шовінізм, і ксенофобія — це хвороби, які загрожують всьому людству та його цивілізації.

І, нарешті, досвід цієї конференції — то досвід співпраці демократичних сил людства в осмисленні зла, то солідарність людей в ім'я життя, то паростки надій на майбутнє на порозі третього тисячоліття.

На початку липня 1992 року Всесвітній єврейський конгрес провів міжнародну наукову конференцію з проблем антисемітизму та пов'язаних із ним упереджень у сучасному світі.

Девізом цієї зустрічі стало гасло "Я сторож братові моєму" — антитеза Каїнові, знак солідарності людей кінця XX сторіччя.

До участі були запрошені єврейські політичні діячі, відомі політики світу, які особисто сприяли порозумінню між народами, та науковці провідних дослідних інституцій з Англії, Ізраїлю, Австралії, США, Франції, Бельгії та інших країн. На конгресі виступили Король Бельгії Бодуїн та Джин Кіркпатрик, Джесі Джексон (США) та його преосвященство Кардинал Кассіді (Ватикан), відомий правозахисник Елі Візель (Ізраїль) та Президенти Уругваю — Луїс Альберто Лакалль, Угорщини — Арпад Гьонц, України — Леонід Кравчук.

Науковий світ представляли відомі єврейські вчені — історики, філософи, соціологи: Їегуда Бауер, Ірвін Котрлер, раббі Артур Херцберг, Мартін Перетц, Давід Бернштейн, Амос Елон...

Брюссельському форумові надіслав листа Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй Бутрос Галі: "Я радий вітати учасників конференції, яка аналізуватиме питання зв'язків та конфліктів між різними етнічними та релігійними групами. Я сподіваюсь, що ваша наполегливість допоможе зрозуміти ті сили, які збуджують і розпалюють ненависть та ворожнечу між громадами та народами... Нині особливо потрібна діяльність на підтримку плюралізму та толерантності..."

У рамках конференції працювали три тематичні (регіональні) секції: "Націоналізм та ксенофобія", "ООН, міжнародні організації та антисемітизм", "Релігія і толерантність".

У доповідях, виголошених на пленарних та секційних засіданнях, порушено дуже широке коло питань.

Всі учасники конференції отримали текст доповіді про стан антисемітизму в світі, яку підготував авторський колектив Лондонського інституту єврейських справ. У ній виділено такі проблеми:

— тенденції розвитку антисемітизму в світі;

— посткомуністичний націоналізм у країнах Східної Європи;

digitized by ukrbiblioteka.org

— антисемітизм у суспільній свідомості;
— фальсифікація історії як вияв антисемітизму;
— міжконфесійний діалог;
— антисемітизм та антисіонізм;
— регіональні особливості антисемітизму в світі;
— міжнародні організації та антисемітизм;
— прогноз розвитку тенденцій суспільного життя євреїв та їхнє оточення.

Про деякі з цих тем поговоримо докладніше. А спочатку загальна картина.

Посилення антисемітизму в деяких країнах, яке спостерігаємо останнім часом, є невід'ємною частиною суперечностей сучасного світу. Політичні катаклізми, економічні кризи, масова міграція людей з бідних чи небезпечних для проживання країн у держави промислового Заходу, зростання етнічного самоусвідомлення та націоналізму, падіння довіри до правлячих партій та політичних лідерів — ці чинники посилюють розчарування, сприяють зростанню фанатизму й ненависті до іноземців, поширенню расизму та антисемітизму. Безумовно, сьогодні антисемітизм не є найпоширенішою формою неприязні та фанатизму. Від упереджень і насильства більше страждають негри, турки, цигани, азіати та інші етнічні меншини в країнах Європи, а також іноземні робітники, іммігранти, біженці... Однак і антисемітизм залишається складовою частиною політичної та ідеологічної платформи багатьох расистських угруповань.

Перехід від авторитарної комуністичної системи до демократії західного типу в деяких країнах Східної Європи сприяв розвиткові націоналізму, а інколи й шовінізму. Деякі угруповання, озлоблені своїм скромним місцем у розкладі політичних сил, шукають винних — козлів-відбувайлів. Ними стають різні групи, але досить часто і євреї. Вислів "антисемітизм без євреїв" став реальністю політичного життя цих країн.

Політичні лідери ультранаціоналістичного напряму виголошують популістські "теорії", в яких національна чи етнічна самосвідомість проголошується єдиним надійним гарантом виживання в соціально та економічно нестабільному світі. Щоб довести "істинність" цих міфів, його ідеологи фальсифікують історію. А антикомунізм, який повертається сьогодні до політичного життя, часто поєднується із замовчуванням чи ідеалізацією кривавих, у тому числі антисемітських, сторінок минулого.

Єврейські громади в східноєвропейських країнах здебільшого невеликі, але їхнє бажання зберегти залишки єврейської культури й релігії, зафіксувати історичний досвід євреїв, їхнє право підтримувати зв'язки з євреями світу та право на еміграцію — елементарні й природні права. Та коли перемагають ультранаціонали, ці права євреїв ставляться під сумнів. І, може, лише необхідність зв'язків із Заходом — фактор, який стримує цю тенденцію.

З огляду на невизначеність політичної ситуації в країнах Центральної та Східної Європи, сьогодні не можна зробити однозначного висновку про шляхи розвитку цих народів. Немає, відповідно, і гарантій для меншин, зокрема, гарантій захисту від антисемітизму. Деякі політичні лідери цих країн вважають моральним використовувати антисемітизм у своїх теоріях та діях. І якщо це принесе успіх, то нема певності, що досвід не буде поширений.

Розпад радянської системи став поштовхом до виникнення, мабуть, найдинамічнішого антисемітського руху в світі — російського. Зважаючи на довготривале панування авторитаризму в Росії, її часткову ізоляцію від вартісних орієнтацій Заходу та використання антисемітизму шовіністичними ідеологами, майбутнє євреїв Росії прогнозувати важко. Ніхто сьогодні не може відповісти: чи переможе новонароджена демократія, чи шовінізм, який унеможливить життя різних народів і євреїв чи не в першу чергу. У країнах Західної Європи антисемітизм звичайно прихований. Праві ідеологи опосередковано використовують його в політичній боротьбі. І при цьому світове товариство не може не турбувати факт відносного успіху правих у Франції, Німеччині, Австрії, Бельгії... Проте не

слід і перебільшувати цих тенденцій. Як свідчать дослідження, ідеологія таких партій майже не розповсюджується поза межею вузького оточення.

Сьогодні, певно, найбільшу загрозу для євреїв у світі являють осередки ісламських фундаменталістів. Дедалі більше актів насильства йдуть із цього середовища. Але водночас групи ісламського фундаменталізму в країнах Заходу звичайно не є антисемітськими. Більшість терористичних актів керовані із закордону і мотивуються антиізраїльськими та антисіоністськими теоріями. Незрозумілою є поки що і тенденція розвитку ісламського фундаменталізму в середньоазійських республіках колишнього Радянського Союзу та можливість появи там неоантисемітських течій.

За останній час багато лідерів національного та світового рівня засудили антисемітизм. Генеральна асамблея ООН скасувала резолюцію № 3379, яка урівнювала сіонізм і расизм. У багатьох країнах посилено законодавство проти тих, що підбурюють до расової ненависті. Конференція з безпеки та співробітництва в Європі (Хельсінський процес) включила боротьбу з антисемітизмом до числа своїх основних завдань як складову частину боротьби за права людини.

Останні факти свідчать про деякі успіхи у боротьбі людства з антисемітизмом. Але є і новітні небезпечні тенденції в деяких країнах, про які йшла мова. І потрібна пильність і світового співтовариства, і єврейських організацій, щоб це антилюдське явище не набуло сили.

У журнальній статті немає можливості зупинитися на багатьох виступах конференції — а там було чимало глибоких промов. Тому зверну увагу лише на деякі з них. На найцікавіші, як на мою думку.

Конференцію вів Едгар Бронфман — Голова Всесвітнього єврейського конгресу. Його думки перед початком роботи форуму задали тон розмові:

"Ми зібралися сюди, — сказав він, — аналізувати й обговорювати питання, які нас хвилюють та турбують. Ми робимо це, щоб успішніше протистояти антисемітизмові та пов'язаним із ним расизмові, шовінізмові, ультранаціоналізмові та нетерпимості. Нас привели сюди хвилювання та невпевненість у майбутньому. Але ми не впадаємо в паніку чи у відчай. Ми прийшли сюди з надією, піднесенням та гордістю. З надією, що рух на захист демократії та прав людини охопить усю земну кулю. З піднесенням, бо ми є учасниками цього руху. З гордістю, що єврейська спільнота в світі витримала всі випробування, і ми вітаємо світле майбутнє для наших дітей.

Ми сильні, мужні та горді. І ми готові об'єднуватися з людьми, народами та релігійними течіями в світі, щоб разом побудувати толерантні, плюралістичні та мирні суспільства на всій земній кулі".

(Українське суспільство трохи не звикло до таких слів. Їх уже давно не чути. Фальшивим тоталітарним не вірили, а останнім часом наші суперечності та тяжкий економічний стан — не найкращий фундамент для гордості та впевненості в собі. Але будемо сподіватися на краще).

Уже першого дня почалися пленарні засідання. Надзвичайно конструктивним був виступ його високопреосвященства Едуарда Ідріса — Кардинала Кассіді (Ватикан).

"Другий ватиканський собор відкрив перед католиками нові перспективи релігійної свободи та надав їм можливість вести діалог з іншими християнськими та нехристиянськими релігіями... У наших поглядах відбулися радикальні зміни, які готували ще наші попередники і, зокрема, папа Пій X, який ще в 1905 році виголосив прокляття антисемітизмові". Його високопреосвященство запропонував пропагувати рішення Другого ватиканського собору, які полягають: у культивуванні пошани до історичної правди, в релігійній освіті, яка повинна розповідати про євреїв як про старших братів християн у вірі Авраамовій, у пошуках можливостей співпраці з єврейським народом, спираючись на спільну духовну спадщину і з надією разом сприяти покращанню світу. Кардинал Кассіді нагадав слова Іоанна Павла II: "Антисемітизм, як і всі інші форми расизму, є гріхом проти Господа та людства і як такий повинен бути відкинутий та проклятий". Він розповів про грунтовну працю вчених Ватикану під назвою "Церква та расизм", у якій джерела расизму досліджуються з XVIII сторіччя. І один з досить простих висновків: в основі багатьох непорозумінь та упереджень людства лежить просте небажання знайти

digitized by ukrbiblioteka.org

спільну мову з іншими, які чимось відрізняються від представників панівної культури. То невже до простого порозуміння між людьми тисячі років?

Кардинал Кассіді запропонував дії, які, на його думку, сприятимуть порозумінню людства. Це:

— поглиблене вивчення Біблії, згідно з якою спільний порятунок та братерська любов протистоять расизмові;

— об'єднання зусиль на захист усіх жертв расизму, щоб "будувати соціально справедливе суспільство моральних та юридично рівноправних людей";

— вдосконалення законодавства, яке треба сприймати як інструмент захисту потенційних жертв дискримінації та форму навчання громадян;

— співпраця в Міжнародному комітеті спільних дій євреїв і католиків у великій справі порозуміння народів.

Він закінчив свою доповідь думкою, що виявам крайнього націоналізму, расизму, антисемітизму та ксенофобії має протистояти все цивілізоване людство. І послався на Євангеліє, виголосивши: "Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться" (МТ 5:9).

Був зустрінутий овацією і виступ Джесі Джексона. Послідовник Мартіна Лютера Кінга, відомий борець за права негрів Америки сказав:

"Девіз цієї конференції: "Я сторож братові моєму". Наважуся сказати, що в Біблії ця теза звучить як заклик до переборення. Добрі люди кажуть: "Так, я милосердний, я сторож братові моєму". Егоїсти відповідають: "Кожному своє..." Обидві відповіді спірні. Я запропонував би: я не повинен бути ані сторожем братові, ані байдужим до нього — я повинен бути своєму братові братом. У цій відповіді безліч розв'язань, від інтимних до глобальних...

Ця конференція — ще один крок уперед у довготривалій традиції моральної боротьби — проти упереджень та насильств серед людей. Хто не помічає зростання расизму чи антисемітизму, переслідувань азійських народів, хто не чув плачу дітей, голодних та убогих, бездомних, безробітних чи знедолених — той не чув слів Божих... Боротьба проти упереджень — це наша боротьба. Ми повинні бути разом, бо якщо ми будемо протистояти злу кожний окремо, ми протримаємося рік, десятиріччя чи навіть термін життя одного покоління, але нашим дітям доведеться за це заплатити слізьми. Ми зовсім не самотні в цій боротьбі. Ми спираємося на величезну спадщину, до нас усміхаються з неба доктор Мартін Лютер Кінг та раббі Абрахам Нашель... Нас об'єднує жага справедливості, прагнення свободи для тіла, духу та розуму. Наші вчителі заповідали, що відродження сильніше за ворожнечу, а милосердя сильніше за божевілля. Вони закликали до взаємоповаги, бо добре знали руйнівну силу зневаги та ненависті".

Джесі Джексон нагадав про людську солідарність у різні історичні часи, про діяльність правозахисної організації чорних та євреїв NAACP, яка сприяла руйнуванню стіни расової сегрегації в Америці, про акції протесту єврейських організацій Америки проти расизму, про акти солідарності з євреями негритянських діячів, зокрема про їхні протести, коли Р. Рейган поклав квіти на могили нацистів у Піттенбурзі. Він нагадав ганебні випадки упереджень в американському суспільстві: від відмови у 1939 році в притулку для євреїв-біженців пароплава "Сен-Луї" та концентраційних таборів для 120 тисяч американців японського походження до відмови в притулку для гаїтян у 1992 році й подій у Лос-Анджелесі, які сколихнули світ.

"Ми повинні навчати наших дітей, — говорив далі Джексон, — що расизм та антисемітизм ганебні і з наукового, і з морального погляду. Вони дестабілізують суспільство емоційно та роздроблюють його політично. Базуючись на хибних передумовах, закликаючи до насильств, ці "теорії" гріховні з релігійної позиції. Вони народжені схованими під маскою вищості таємними страхами, корені яких сягають невігластва".

Джесі Джексон зауважив далі, що після скасування комуністичної цензури на свободу вирвалися споконвічна ненависть та раніш стримувані націоналізми, які зараз розривають цей регіон на частини. Але демократія повинна забезпечити захист національних меншин та соціально не-

захищених груп, інакше вона обернеться тиранією... "Якщо кінець холодної війни означає переслідування євреїв, іноземців, іммігрантів та циган, то хоч би була політична перемога, моральна битва буде, безумовно, програна". І далі:

"Ми повинні давати відсіч расизму та антисемітизму. Але при цьому слід пам'ятати, що ми майже весь час захищаємося, протидіючи насильству, а це деформує нашу свідомість. Ми повинні нарощувати не лише силу, а й довіру, не тільки солідарність у захисті, а й взаєморозуміння, ми повинні боротися з екстремізмом у собі. Тактика "око за око, зуб за зуб" може полишити нас сліпими та беззубими. Моральною та практичною перемогою стане припинення циклу насильств ненасильством, циклу байдужості — любов'ю, циклу відчаю — надією..."

Джесі Джексон завершив свій виступ пропозиціями не тільки ділити біль та надії, а співпрацювати разом з усіма іншими демократичними силами світу. Він запропонував підтримати Нельсона Манделу та його Африканський національний конгрес у боротьбі за нерасову демократію, організувати допомогу бідним та знедоленим народам Африки, як раніш допомагали народам Європи. XXI століття відкриває можливості для нової Африки, нового Середнього Сходу, нової Європи. "Ми маємо шанс урятувати себе, рятуючи інших людей. І нехай історія запише, що ми робили це разом".

Не зупинятимуся на інших промовах та темах для дискусій, адже тільки пленарних їх було близько тридцяти. Назву лише деякі з них, щоб було видно розмаїття тем:

— засудження антисемітизму та расизму в документах ООН та НБСЄ;

— Східна Європа — 1992. Чи шлях від федералізму до націоналізму не веде до екстремізму?

— світові релігії та толерантність наприкінці XX сторіччя;

— націоналізм та ксенофобія, або шлях від патріотизму до людиноненависництва;

— моральні передумови побудови майбутнього світу.

Три дні науковці та політики обговорювали ці надзвичайно складні питання. Адже від вирішення їх великою мірою залежить майбутнє людства.

Коли робота конференції була завершена, Е. Бронфман узагальнив рекомендації секцій, пропозиції науковців та політичних діячів:

"Сподівання на майбутнє нашого народу лежить у площині сподівань на майбутнє всіх інших народів. Сьогодні цьому майбутньому загрожує ультранаціоналізм, расизм та нетерпимість. Перед конференцією стояло питання про те, як побороти це зло? Але можна його сформулювати і трохи інакше: що треба зробити, щоб побудувати суспільство, в якому взаємини між різними релігійними, расовими та етнічними групами були б не лише толерантні, а також і доброзичливі та сповнені поваги?"

Спроба відповіді на ці запитання — це рекомендації конференції. Запропоновано:

— розгорнути широку кампанію на підтримку законів, які забороняють злочини на грунті ненависті й ксенофобії та карають за них;

— організувати вивчення антисемітизму науковцями та моніторинг ситуацій у регіонах, де найбільш неспокійно;

— сприяти вдосконаленню програм навчання з історії в школах із тим, щоб у них об'єктивно висвітлювалася єврейська історія, в тому числі голокост;

— організувати вивчення ультранаціоналізму, ксенофобії та методів боротьби з ними у світі (наукове дослідження проблем та відповідний моніторинг могли б сприяти виробленню рекомендацій для адекватних дій у разі потреби. Передбачено також відвідання експертами "гарячих точок" і залучення науковців та політичних діячів різних країн до аналізу ситуацій);

— активізувати міжконфесійний діалог, зокрема, з Ватиканом, протестантами, православними християнами, а також із мусульманським духовенством.

— сприяти активнішій участі представників Всесвітнього єврейського

digitized by ukrbiblioteka.org

конгресу в діяльності міжнародних організацій, які опікуються правами меншин та правами людини.

Свою промову Е. Бронфман закінчив так: "У суспільствах, де є антисемітизм, під загрозою громадянський дух, плюралізм та толерантність. Але любов, а не ненависть, повинна бути відповіддю на всі погрози, що лунають на нашу адресу. Плюралізм повинен прийти на зміну шовінізмові. Частиною нового порядку на землі повинні стати віротерпимість та активне співробітництво, яке доведе, як багато ми можемо зробити разом, щоб наш світ став кращим".

Та чи має це все якесь відношення до нас, до України? Спробую відповісти на це запитання.

То добре, що про Україну на конференції було сказано небагато. Вважаю, що в цьому факті, а також у тому, що до Брюсселя серед інших політичних діячів, які сприяли порозумінню в світі, був запрошений Президент України, віддзеркалено здобутки українського суспільства за часи перебудови. Так, це непрості, суперечливі часи, і кожен розуміє, що не може бути легким шлях від людиноненависницького тоталітаризму до демократії, яким, хочеться вірити, судилося йти Україні. Але вже сформувалися структури влади, рухи та партії, які визначилися щодо загальнолюдських вартостей, расизму й антисемітизму.

Мені здається, що цивілізована співпраця основних політичних сил України, а також людей різних національностей у розбудові демократичної України — то найбільше за цей час досягнення новонародженого громадянського суспільства. І важко відповісти, чого в цьому більше — геополітичних обставин України, ментальності народу чи величезної праці багатьох політиків. Зокрема, я хотів би виділити колишніх політв'язнів, які очолюють найвпливовіші партії та рухи, — їхній досвід толерантності та порозуміння є позитивним чинником політичного життя України.

Хочу нагадати події, які відбувалися ще декілька років тому. Коли агонізуюча імперія провокувала національні конфлікти (звичайно, і свої ультрапатріоти не були осторонь), коли добре скеровані спецслужбами чутки про єврейські погроми заполонили наші міста. Я певен, кожен єврей пам'ятатиме ті мітинги солідарності, які організував тоді Рух, інші демократичні сили, ті листівки проти антисемітизму, які тисячами розійшлися по Україні.

Тепер ми говоримо про це спокійно, а я знаю людей, які ховали дітей у ті дні, віддавали борги своїм друзям, бо не були певні, що ці чутки — просто так. Адже пам'ять про геноцид, про погроми ще багато поколінь житиме в генах єврейства.

Я абсолютно певен, що в ті дні 1990 року новонароджена українська демократія не тільки захищала євреїв, вона захищала себе від расизму та ксенофобії, вона робила перші кроки до солідарності з демократичними рухами інших народів, захищаючи своє демократичне й цивілізоване майбутнє. І сьогодні найвпливовіші політичні сили України утверджують рівність громадян незалежно від походження та національності, виступають проти розпалювання національної ворожнечі, обстоюють права національних меншин. Це немало і це добре. Але чи не пізно все це? Чи знаємо ми, яких глибин сягнули деструктивні процеси розвитку національних меншин України? Адже культури їхні, як і українську, поруйновано. В українців, яких майже 40 мільйонів на своїй землі, є, безумовно, надія на відродження. А чи є вона у меншин?

Трагедію українського єврейства важко збагнути. Адже практично не залишилось людей, які володіють ідишем чи івритом. Виростає вже третє покоління, яке не знає, що таке єврейська школа. Атеїстична радянська влада забрала синагоги, занедбано традиційні будівлі та цвинтарі (в Україні багато місць, де під час другої світової війни були знищені всі євреї)... Як і інші народи України, євреї майже не знають історії свого народу. Але вони добре пам'ятають усі антисемітські кампанії XX сторіччя, добре чують антисемітські голоси шовіністів сусідньої Росії, не забули і всіх вітчизняних антисіоністів (тобто антисемітів), що видрукували мільйонами примірників людиноненависницькі книжки. У кожного єврея своя пам'ять про образи, наруги над людською гідністю, обмеження щодо роботи та навчання... Як

це подолати? Що робити? В більшості своїй євреї відповідають на виклик історії еміграцією (репатріацією). Бо вже нема сил на відродження єврейського середовища, нема потрібних фахівців — чи то вчителів, чи письменників... Адже навіть рабини в наших синагогах сьогодні з Ізраїлю чи з Америки, навіть поховати людину за єврейським обрядом уже нема кому...

І все ж таки в Україні сьогодні живе близько 300 тисяч євреїв і будь-який вибір кожного з них — як і представників інших народів — повинен відбуватися цивілізовано. Хтось поїде на історичну батьківщину, хтось залишиться на землі, де жили його батьки й діди. Для всіх — і євреїв, і українців, і росіян — важливо, щоб усі ці процеси відбувалися по-людськи. Як і від'їзди, і приїзди, і товариські та ділові контакти. Чи є надії на це? Безумовно, є. Але є і специфічні проблеми. Є час від часу нагадування євреям від денаціоналізованих люмпенів, від ультранаціоналістів, що Україна — не їхня країна, що не буде їм спокійного життя, що антисемітизм живий.

Мабуть, люди інших національностей не зводять докупи гранату, яка дивом не вибухнула в київський синагозі, і мітинги народних депутатів(!) у Вінниці проти призначення мером єврея Дворкіса, і підпалення дверей у квартирах поета А. Кацнельсона та київського рабина Янкеля (американця, який із сім'єю два роки тому приїхав до Києва, вивчає українську мову і попросив подвійного громадянства), і наруги над пам'ятниками на цвинтарях, і історичні фальшивки в газетах "Нова Україна" (Харків — Суми), "Тернопільський шлях" чи ксенофобські тексти газети "Слово", і антисемітські написи на київській синагозі та на плакатах на майдані Незалежності...

А євреї це роблять — не можуть не робити. Бо добре пам'ятають і погроми початку століття, і голокост, і сталінські антисемітські кампанії... Я розумію, що аналогічні проблеми є у кожного народу — адже ці факти в одному ряду з актами наруги над могилами Стуса чи Литвина, актами вандалізму щодо будинку Булгакова в Києві, спаленням хати батьків Шевченка...

Але всі вони разом ще й ще раз свідчать про те, що є люди й нелюди, що лише людська солідарність проти вандалізму, ксенофобії, ненависті здатна сприяти побудові демократичної України, цивілізованого людського життя для її народу. А акти антисемітизму, українофобії, русофобії чи прояви ксенофобії щодо інших народів — це виклик цивілізованій Україні, її людям та майбутньому від тих сил, які сповідують єдину віру, плекають єдину пристрасть: людиноненависництво.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тарас ВОЗНЯК

ГРІХ ІСНУВАННЯ

I.

Всім відома міфологема гріхопадіння. Не один раз давала вона грунт для інтерпретацій. І, гадаю, ще не один раз даватиме. Однак хотілося б висвітлити ряд тих її аспектів, що якось не знаходили більш розгорнутого висвітлення. Та спершу звернімось до першоджерел і гляньмо, про що вони свідчать і як осмислюють цей акт "гріхопадіння". Отже, про що голосить нам Святе Письмо? Після сотворіння Адам і Єва жили в єдності з Богом у Саду Едемському, що у слов'ян зветься Раєм. І дозволено їм було споживати з усіх дерев, окрім одного, яке могло б їм спричинити зло. Волю цю їм передав Бог через Змія. Однак, спокушена цим Змієм, Єва порушила волю Божу сама, споживши забороненого плоду, і намовила й Адама спожити плодів із дерева пізнання добра і зла, що росло в Саду Едемському. Після того вони стали, якщо вжити російського слова — "искушенными". Тобто і тими, що були спокушені, і тими, які знають, що таке добро і зло. З того часу вони почали все бачити саме в аспекті цих оцінок. Але разом з тим вони й причастилися до цього добра і зла, споживши з дерева пізнання. Пізнання того добра і зла внесло в саму суть людини певну скверну, а з огляду на їхню попередню невинність — нечистість. Цією скверною в людині стала її смертність, яка з того часу (а власне, саме тоді і з'являється час, як з-мірИме, с-кінченне) почала повсюдно (поява простору, як об-меження) супроводжувати її впродовж усього людського життя, аж до своєї кінцевої межі й міри в акті смерті.

Такий шлях вибрала людина, споживши з того дерева пізнання добра і зла. Але ж у неї був і інший шанс. Є свідчення того, що в Саду Едемському було не одне неординарне дерево. Бо було ще й дерево життя (Б, З:22). Однак, намовлена змієм, Єва цей шанс, разом з Адамом, змарнувала. А тому, замість вічного життя в єдності з Творцем, вони вибрали неминучість смерті та митарства землі. Втративши невинність, пі-знавши добро і зло, люди порушили заборону Бога не споживати плодів з дерева пізнання, за що й були покарані — "не їжте його... а то помрете"(Б, З:3). Для нас важливо зауважити, що коли людина від невинного не-відання чи не-знання, не-введення в таємницю знання, перейшла власне до пі-знання, пі-знавання і була введена в таємницю знання, то її життя стало під знаком смерті. Вона була "вигнана" з Райського Саду, де могла безпосередньо спілкуватися з Богом, на землю, де мала в поті чола свого, в муках і стражданнях чекати самою ж людиною накликаної на неї смерті. Знання поклало межу, зробило людину об-меженою, с-кінченною. Знання як схоплення чогось, а отже, виривання його з ще не схопленого чи йому непідвласного, що об-межує це схоплене, кладе межу. А тим самим і кладе межу тому, хто зводить себе до цього вириваючого і обмежуючого схоплення у формі знання. Хто пі-знав, тим пі-знаванням об-межує себе. Людина стає смертною.

Отже, в Книзі говориться, що тільки тоді, коли з'явилася сама можливість "пі-знавати", "знати", заіснувала і смерть як вираження смертності чи, іншими словами, — сущості. Тут ми ставимо між смертністю і сущістю в наявному світі пряму паралель. Пізнаючи, людина зі-брала

сущий світ, вичленила його з Єдиного як знане чи таке, що надається пі-знанню, підвладне пі-знанню. Але після цього людина була вигнана з Едему, де "знання" як ви-членення з Єдиного і "смерті" як об-меження немає, у світ сущого, на землю — де, власне, і є місце для пізнання та смерті. Не-відаюча, не-спокушена людина є поза засягом відання, знання — а отже, і смерті. Зв'язок пізнання і смерті в переказі очевидний. Це аверс і реверс однієї медалі. Їхній зв'язок, що висвітлений у Книзі, є не випадковим, а істотним. Спільним є їх об-межуюча чи ви-членяюча природа. Пізнання немає без певного роз-членування до того нерозчленованої Єдності. Пізнаюча людина за інструмент свого пізнання має власне "членування". Шматками такого від-членованого є пізнане людиною. Але завжди це є якесь відірване від матірної єдності часткове. При такому роз-членуванні первісно нечленованого відбувається певне умертвління, препарація. Що при цьому розтинається чи від чого відтинаються якісь його частини? Відтинаються, якщо так можна сказати, частини від чогось, що було недоступне до того часу для пізнання взагалі. Це недоступне, через саме визначення буде, з огляду "знання", Нічим, буде Ніщо. У своїй непізнаванності, несхоплюваності і нечленованості воно є Ніщо. Пізнання вириває з його первісної отхлані якісь шматочки, на які зразу ж, як на такі, що були "пізнані", що "є знані", зразу ж накладається печать сущості, ви-членованості, об-меженості, а отже, і смерті. Це вже шматочки світу. Вся мозаїка таким чином добутих, ви-членованих пізнаваних сущостей, власне, і складається на сущий світ, що розбудовується пізнаючою людиною. Вони вже є "пі-знані" й "пізнавані", можуть улягати подальшому розчленуванню, класифікації. Вони вже є доступні людському пізнанню, відкриті для нього як сукупність сущостей, що складають наявний для вигнаних з Едему світ. Через таке ви-членення збирається цей світ у мові. Вона і є збором того вирваного з Ніщо відкритого. Сам же процес виривання — це здійснення мовлення як вибігання за межі сущого світу мови. І тому в цьому аспекті сфера мови є сферою смертного чи власне смерті, а мовлення як вирив — це вже зондування позасвітового.

Чи можна знайти якесь підтвердження цих більш специфічних побудов у тому ж Св. Письмі чи інших пам'ятниках тогочасної думки? Приглянь-мося спочатку до вже знаного образу Змія-спокусника. Вслід за Фрезером, ми повинні собі здати справу з того, що роль дерева життя в Саду Едемському є доволі непроста (2, с.30). Наявність цього другого дерева є своєрідною теодицеєю. Бо ж, напевно, не міг творець не залишити людині іншого вибору, окрім вибору смерті. Якщо спокушена людина обрала плід з дерева пізнання, то кому ж тоді, якщо йти за логікою міфа, дістався плід з дерева життя? Чи інакше — якщо людині дісталася смерть, то кому дісталося безсмертя? Велика підозра падає все на того ж Змія. Не даремно ж у фінікіян (2, с.33) та і в жителів давньої Месопотамії постійно зустрічаються якісь відголоси переказу про безсмертя змій. Згідно з ними, скидаючи щорічно стару шкіру, вони неначе омолоджуються до вічного життя. Змій хотів залишитися в регіоні, смерті недоступнім. Тобто, споживши з дерева життя, стати безсмертним, а отже, хоч би то як по-блюзнірському звучало, — божественним. За переказами, від цього безсмертного Змія тільки вряди-годи відпадає, відлущується у світ, в регіони тлінного відмерла шкіра, оболонка, натомість сам він залишається безсмертним. Згодьтеся, що цей образ уже мав якийсь свій обертон у наших попередніх міркуваннях. Так, він дуже нагадує акт відпадання у смерть чи світ від вічної отхлані Божественного Ніщо шкаралущі мови/світу. Безсмертний Змій скидає свою смертну шкаралущу у пізнаваний, від-членований нами сущий світ. І тим самим, не зводячись до своєї шкіри, ба навіть відчужуючись від неї, він постійно вислизає з неї до безсмертя, вислизає із сущого у вічне. Від нього від-членовується смертна/суща шкіра, натомість він живе у несхопному. Його ніяк не ви-членуєш з непізнаваного до решти. Всякі спроби схопити його кліщами смерті зводяться до того, що з нього злущують ще одну шкіру. Однак лише її і ні-Чого більше. Шкіра власне і є тою схоплюваною "чогістю", тоді як Змій залишається в несхопному "ні-". Тобто залишається у Ніщо.

Зрештою, Змій, як форма осмислення сутності світу і чогось поза ним,

digitized by ukrbiblioteka.org

зафіксований і в культурних джерелах, що більш близькі до нашого етнокультурного регіону. Можливо, міфологема Змія була однією з найфундаментальніших підвалин нашої культури в давнину. Дуже промовистим є, як на мене, поклоніння трипільських племен крилатому Змію/Дракону. Матеріальних свідчень цього культу більш ніж достатньо. Майже вся кераміка тієї епохи покрита більшою чи меншою мірою стилізованими зображеннями цього божества. Причому тут мається на увазі саме крилатий Змій — Дракон. Тим самим ця міфологема єднає в собі Небо (крила) і Землю (повзаюче, хтонічне створіння).

Отже, таким чином, Дракон має в собі небесне, горнє, не втрачаючи і своєї заземленості, сущості. Це єднання в Драконі божественного та земного, гадаю, доволі близько повторює розгортувану нами думку. Однак трипільський Дракон не тільки цією двоїстою природою повторює міфологему П'ятикнижжя, в чомусь він її доповнює. Згадаймо антропоморфні трипільські жіночі фігурки (5, с.23) з яскраво вираженою стеатопігією. Вони майже всуціль покриті декоративним узором, що, як показують останні дослідження (5), й зображає цих крилатих змій. Поєднання жінки, з гіпертрофованими власне жіночими ознаками, та Змія говорить уже саме за себе. Однак, якщо йти ще далі, то варто звернути увагу на два моменти. По-перше, це форма самих змій. Не можна не бачити в них, особливо в поєднанні із жінкою, фалічних символів. Про це ж свідчить і другий момент — спрямування голівок змій. Вони завжди тягнуться до жіночого лона або ж до сосків грудей, що зустрічається рідше. Про щось може говорити і форма голівок змій. Як правило, вона трикутна. Мова йде про рогату змію. Виходячи з усього цього, можна підсумувати, що мотив плідності, запліднення чи "спокуси гріхопадіння" тут присутній. Тому причетність змій до "спокуси" продовжувати безконечну карусель народжень, продовження роду смертних тут очевидна. Отож і в трипільців через міфічний образ Змія осмислювалась втягнутість людини в світ сущий. А якщо сущий (хтонічна сторона Змія і сущість матерії), то і смертний. Однак наявність крил, — а відомо, що у трипільців був і культ божеств крилатих, можливо птахів (ангелів), — натякає і на те, що Змій все ж скористався з плодів дерева життя, тобто причастився до безсмертя. Практично трипільський Змій уже не залишає місця самому Адаму. Він уже напряму має справу безпосередньо з Євою. Чим, властиво, спрощує ситуацію і навіть робить її зрозумілішою. Фактично він сам є Адамом/фалосом. Йому вже не потрібна пасивна, знаряддєва роль Адама. Про що збереглися навіть якісь туманні відголоси в агадичних текстах — згідно з одним із переказів, Змій вступав у статевий зв'язок із жінкою Адама (7, с.162). І тоді постає питання — чиї ми діти? А з другого боку, відбувається суміщення образу Змія і Адама, тобто власне людини.

Ще більше зв'язує цей міфологічний ряд образ яйця. В українській традиції він рафінувався в образ Яйця-Райця. З нього у світ виходить вся живність. І разом з тим сама назва — Райце — не може не змусити шукати паралелей. Але як воно пов'язане з трипільським Драконом? Не забуваймо, що саме змії та птахи вилуплюються з яєць, а принагідно згадаймо, що саме так називається сім'яник мужчини. Ця пов'язаність змій та яйця стане ще наочнішою, коли ми звернемось до українських писанок, які до цього часу прикрашаються саме зміїними, майже ідентичними трипільським, узорами. Це і є те Яйце-Райце, що дожило до сьогодення і в якому законсервувалася світоглядна концепція наших предків.

В якому аспекті може бути для нас цікавий паралелізм образів Змія та Адама? Перший висновок слід зробити, напевне, той, що це не просто паралелізм образів, але й осмислення людиною самої себе в обох цих іпостасях, або в їхньому дуалізмі. І тоді у своїй онтологічній структурі є ідентичним структурі людини. Тому подальший аналіз будемо проводити, враховуючи цей аспект міфологеми Змія. Хоч спроба людини відгородитися від того не вельми для неї приємного образу, через образ первинно невинного Адама, теж повинна прийматися до відома. Це буде другим висновком — людина через Адама хоче повернутися до якогось первісного стану чи причаститися до чогось, що Змієві недоступне.

Отже, ми в чомусь розгледіли в Змієві все ж людину. Причому в Змії

як Драконі, що єднає в собі горнє і долішнє, безсмертне і смертне, божественне і суще. Чому ж тоді Змій, якого чи не всі тексти характеризують як "мудрого", ба навіть підступного, в іпостасі фалоса весь час прокручує безконечну карусель народжень та смертей? Маючи шанс на вічне в собі, він, однак, реалізовує свою хтонічну, смертну сутність? Чи, може, ми не так трактуємо його сущетворчу функцію? Може, це якась Змієва, а отже, й людська, ілюзія, хибна форма реалізації вічності? Реалізуючи, в-тілюючи її, він пробує схопити, зафіксувати несхопне, а тому попадає в круговерть лиш ілюзорно чи минуще стійких в-тілень. Тобто — в круговерть смертей. І, прийнявши правила гри в цю ілюзорну "вічність в-тіленого", починає, тим самим, тяжіти і до її неминучого наслідку — смерті. Бажаючи повернути собі вічність, людина потрапляє в лабета смерті. Відповідь на попередньо поставлене запитання нам може підказати відома в психоаналізі схильність хлопчиків до інцесту з матір'ю. Попри прямий еротичний момент, як продовжування сущості, в ньому виражається ще й прагнення дитини хоча б фалосом повернутися назад у лоно матері, це є "відповіддю на поставлену перед людиною екзистенціальну потребу — бажання повернутися в "рай", де немає драстичних суперечностей, де людина може жити, не відчуваючи сорому, не працюючи в поті чола, не страждаючи, а перебуваючи в єдності з природою, із самим собою, зі своїм ближнім. Розширена свідомість (плід з дерева пізнання добра і зла) криє в собі нерозв'язний конфлікт: людина (мужчина чи жінка) проклята, вигнана з раю і не має права туди повернутися. Хіба не дивно, що бажання повернутися в рай ніколи її не полишає, хоч вона "знає", що це неможливо, бо вона народжена людиною?" — пише Еріх Фромм (6, с.100). З урахуванням цього й еротична функція Змія-фалоса, спрямування голівок зміїв трипільської кераміки до лона розкривається, власне, як ностальгія людини за втраченим раєм, бажання в нього повернутися. Еротичний момент тут відходить дещо на задній план як інструментальний. І тоді утверджувальний момент фалоса в світі сущостей, його так часто повторювана в культурі світопідтримча, чи світостверджувальна, функція проявляється своїм другим боком, як розпачлива спроба повернути втрачений "рай", а не як утверджування сущого. І власне світо-ствердна функція Змія-фалоса є карою, яку він несе за гріхопадіння і його відпад від божественного. Прагнучи безсмертного у сущім, він сіє смерть, весь час це суще породжуючи. Він змушений в покару стати прародителем смертного світу, ба й навіть дати йому міру і закон, тобто якось його впорядкувати, а отже, об-межити ще більше. Не даремно ж бо закони месопотамського володаря Хаммурапі вибиті на гігантському фалосі. Прагнення ж людини повернутися у втрачений "рай" обертається для неї смертю в світі сущому. Підсвідоме прагнення цього знову ж можна знайти в неначе непояснимих некрофільських потягах людини. Знову ж вернімось до студій Фромма, в яких він спробував розкрити незрозумілий зв'язок матері і смерті у свідомості деяких із своїх пацієнтів. Однак при цьому він якось випустив з уваги біблійний мотив, мотив гріхопадіння і приходу через матір смерті. Однак нас цікавить сама фіксація факту: "Мати... також символ самої смерті і хаосу. Це не мати, що дає життя, але — мати, що дає смерть. Її обійми — обійми смерті. Її лоно — могила... Океан — часто надибуваний символ матері. Я мав кілька пацієнтів, яких переслідувало бажання потонути в океані"(6, с.101). У цих свідченнях дивовижно переплелися як мотив смерті, так і мотив життя. Однак і життя, і смерть тут не є поняттями такими вже й простими: смерть сущого може бути прагненням життя поза смертним сущим, прагненням безсмертя чи формою усвідомлення смертності сущого; і натомість прагнення до життя, навпаки, може бути утвердженням смертності і смерті. Отож прагнення смерті в "океані" може бути відчайдушним прагненням безсмертя, так само, як і інцестуальні потяги дитини. Підсумовуючи цей матеріал, можемо зробити висновок, що як Змій, так і зваблена ним Єва стали воротами смерті чи сущості, а в подальшому під ними з усіма застереженнями ми будемо розуміти власне мужчину і жінку, людину взагалі.

Отож "гріхопадіння" є в суті від-падом людини від чогось більш доско-

digitized by ukrbiblioteka.org

налого, якщо так можна висловитися, що іменується умовно Садом Едемським, Раєм, місцем блаженства, вічного життя, якщо послуговуватися мовою смертних, чи місцем єдності з Божеством. В акті гріхопадіння відбулося розмежування людини і чогось непізнаванного для людини, але прагненного нею. Разом з тим підкреслилася "падшість" людини, її недосконалість, обмеженість у порівнянні з тим, до чого вона до того часу належала, в єдності з чим була. І тоді "вигнання з Раю" постає перед нами як смерть/осущення божественного у відпалій від божества "тварності". У чому знову можна побачити мотив своєрідної "шкіри Змія", яка відчужується у цей сущий світ. А отже, людина тут постане перед нами як ця "шкіра Змія" в якійсь частині своєї істоти. Інша частина, відчайдушно прагнучи повернутися в попередню єдність з Божеством, тільки до цієї "шкіри" зведена бути не може. Однак в акті гріхопадіння, власне, і со-творяється людина суща. Тому гріхопадіння це є і власне акт творіння земної, живої — в світі сущого — людини. І полягає воно в смерті Божественного, відпаді вічного в смертне/суще. Сліди цієї думки ми знаходимо вже у свідченні "вавилонського жерця Бероса, оповідь якого про сотворення людини збереглася в грецькому перекладі... — де —... бог Бел відрізав власну голову, а інші боги зібрали кров, змішали її із землею і з цього кривавого тіста виліпили людей. Ось чому, говорять вавилоняни, люди... є ... смертною глиною, що перемішана з божественною кров'ю" (2, с.16). У цій оповіді для нас важливі два аспекти: по-перше, це той, що саме смерть Божества є початком смертних; а по-друге, тут чітко окреслена двоїста природа людини — смертна і божественна. Однак більш ранні перекази ще категоричніші: "Найвеличніші аккадські міфи "Енума еліш" та "Атрахасіс" свідчать, що основним елементом матерії, з якої постала людина, була кров чи тіло вбитого божества" (3, с.68). Потім ця думка набуває подальшого розвитку: в знаному шумерському міфі "Лахар і Ашнан" мовиться:

В Узмуа в Дуранкі
хочемо вбити божества Ламма,
а з їхньої крові дати постати людськості.
(3, с.70)

Тут Дуранкі — місце єднання неба і землі. Саме в цьому місці умертвляється божественне, щоб постало людське. Це місце появи смерті, місце трансцендентації, переходу по-той-бічного в по-цей-бічне. Отож саме смерть божества втілюється (чи радше в-тілюється) в людині, вбирається в її смерте тіло. Тоді саме смерть має передувати людині. Смерть народжує людину, щоб потім безупинно тримати її в своїх обіймах. Саме тому ми й звемося "смертними", що породжені нею. Але що ж розуміти під смертю і смертністю? Це перетворення безсмертного в смертне чи сотворення людини такої, якою вона є на землі зразу смертною? А це знову ж відсилає нас до наступного — що є со-творіння? Якщо під со-твореним ми розуміємо існуюче, то сотворилося смертне. Якщо ж під со-творінням ми розуміємо со-творіння буваючого, перебуваючого в бутті, то со-творялося безсмертне. Отож гріхопадіння, в такому випадку, буде со-творінням людини сущої, а отже — смертної. І тоді грішність людини є її сущість. Сущість людини є смертю в ній божественного. Тобто в акті гріхопадіння в Образ Божий, по подобі якого була сотворена людина, закралася скверна смертності. І таким чином "падше" почало існувати. І таке суще існування тоді ми можемо з повним правом визначити як шлях смерті й до смерті. Людське життя в цьому аспекті буде розгортанням тієї скверни існування, утверджуванням її кожною миттю такого існування. Коли ми говоримо про скверну існування, сущості, що проявляється як людина, то не можемо оминути того, як зветься ця скверна у Святому Письмі. Ім'я їй — гріх. Що таке гріх у аспекті, який ми пробуємо розгорнути? Гріхом є власне сущість. Те, що людина існує, і є її первородним гріхом. Тут я маю на увазі ту форму перебування людини у світі, якої їй ніяк не уникнути, яка і є однією з двох сторін її сутності. Тому людина і є первородно грішною, що ніяк не може вирватися із шкаралущі існування. А як тільки вириваєтьcя, то вже не є людиною-у-світі. А як такій, що існує, їй недоступне повне єднання

в отхлані Божества. Бо ж, коли мова йде про цю отхлань, то немає жодного сенсу говорити ні про яке існування. Гріх існування і єдність з Божеством неспівставні. Тільки падіння божественного, його у-смертнення, перехід в сферу сущого, робить це існування можливим. Тому й можна сказати, що мертвий Бог є існуванням. Тільки після Його смерті доречним буде вживання визначення "є". До того цим словом Божество ніяк не вловиш. Судити про нього ми до його смерті у сущості не в праві, бо ми є по-сей-бік, а Він по той. І тут можна пригадати непояснимі для сучасників(4, с.62) слова Першого листа Св. Ап. Павла до коринтян, де він пише: "так, як в Адамі помирають усі, так само в Христі всі оживають" (І Кор.15:22). Клайв Льюїс наводить якесь наукоподібне пояснення нашої фізичної присутності в "плазмі" Адама, в якому согрішили всі ми, як його нащадки, і відповідно змінили людську фізичну природу. Однак уже в попередньому реченні того ж послання ми можемо ясно прочитати, що "Смерть-бо через людину, і через людину воскресіння мертвих" (І Кор.15:21). Власне, "через людину" була привнесена, була направду реалізована, з-дійснена (бо стала реально існуючою) смерть. Людська природа і є смертністю, щоденним помиранням: "Я щодень умираю" (І Кор. 15:31). Гріхопадіння людини є шляхом від Божественного до смертного. Але чи можливий шлях зворотний? Чи можливе нове воскресіння? Шлях до нього, а це воскресіння вже називається "спасінням", іде через спокутування гріхів наших Христом, Сином Божим — воно теж іде через смерть. Його на хресті, смерть сущого існування Бого-Людини: "Христос був умер ради наших гріхів" (І Кор.15:3). "Спасаючись", ми рятуємо божественне в людині, не її існуюче смертне, а її буття. Бо ж не може бути смерть сущого його порятунком. Отож смерть Бога, божественного, буттєвого породжує смертне, існування, але й кінець існування, смерть Бого-Людини відкриває шлях до спасіння — виходу із замкнутого кола смерті/існування. Як мовиться в Писанні — "і третього дня Він воскрес" (І Кор.15:4). І знову — "А Богові дяка, що він Господом нашим Ісусом Христом перемогу нам дав" (І Кор.15:57). Отці церкви чудово розуміли, що смерть людського і є шляхом до спасіння та безсмертя. Для Св. Ап. Павла тут сумніву немає: "Нерозумний, — що ти сієш, те не оживе, як не вмре". Як не помре смертне — то вічного не досягне. Смерть Божества втілена в смертній людині, але і смерть людини веде до єдності з Божеством. Однак як спрацьовує ця машина смерті? Св. Ап. Павло знову ж пише: "Де, смерте, твоя перемога? Де твоє, смерте, жало? Жало ж смерті — то гріх, а сила гріха — то Закон" (І Кор.15:55,15:56). Тобто смерть прийшла завдяки гріху, а гріх тримається на даному смертним законі. Сам Закон став можливим, коли людина стала смертною, тобто власне існуючою. Закон почав регламентувати існуюче. Тільки в існуючому, сущому він має таку силу. Поза ним, поза світовим — він без сенсу, бо що є закон для божественного Ніщо? Таким чином, Закон є "силою гріха". І тоді гріх є порушенням Закону. Однак це не є первородний гріх. Первородним гріхом є власне існування, відпадання від Бога в смертну сущість. Людина порушила головний Божественний Закон — бути "в" Бозі і тим самим відповідати самій своїй сутності, а не "в" Адамі, де порушилася і обмежилася свобода її буття. Скориставшися своєю свободою, вона була зваблена сваволею, і тому відпала від Божественного Буття в людське існування, у світ сущостей. Вона відійшла в світ, внісши тим самим у себе скверну існування, світовість. Однак при тому вона все ж зберегла в собі часточку того Буття, від якого відійшла. Це дає людині надію, яку вона все ж може реалізувати. Шлях був вказаний страдницькою спокутою Христа, який помер як людина суща, щоб воскреснути "в" Бозі. Шлях цей для сущої людини нелегкий. Та і для Христа ця смерть була страдницькою. Страждання — це взагалі головна риса існування, а не тільки його кінця. Однак страдницька смерть, чи смерть сущого — це є поганьблення смерті, перемога над нею: "А Богові дяка, що Він Господом нашим Ісусом Христом перемогу нам дав" (І Кор.15:57).

Отже, гріхопадіння є відпадом людини від Бога, це є падіння у гріх. І тоді гріх є чимось, до чого Бог, чи ні-Що з огляду сущого світу, не причетний, у чому Він не бере у-часті, не має своєї частки. Цією у-частю

digitized by ukrbiblioteka.org

чи долею, у-діленою падшій людині є смерть. Після цього відпаду людина стала смертною. Однак зостановімося над питанням, як ми повинні трактувати смертність тепер? Це певне об-меження. Сущому життю людини кладеться певний край, межа. І тоді існування людини в-світі розкривається як такий спосіб перебування в ньому, який є конституційно об-меженим, с-кінченним. Причиною цього є неначе смерть. Однак це тільки на перший погляд. Насправді ж першопричиною є власне спосіб перебування-людини-в-світі. А цим способом перебування-людини-в-світі є — існування. Власне, існування як спосіб перебування накладає на все об-меження, робить усе існуюче смертним. Тобто сущість є специфічно смертною формою перебування. Отже, існувати — означає бути об-меженим, бути смертним. Знати ж про цю свою об-меженість чи смертність є мукою, стражданням, а відповідно — карою.

Однак чому усвідомлення своєї об-меженості сприймається як кара? Чому людина прагне чогось безмежного, не обмеженого рамками існування чи смерті, що є тим самим? Очевидно тому, що вона перебуває-в-світі не тільки власне в своїй об-меженості, але і в горизонті певного безміру, який визначає для себе як Бога, Ніщо, Абсолют чи як-небудь інакше. Тільки в контексті цього без-межного, що є поза всякою мірою, об-межене може усвідомитися як кара, тобто власне як об-меження. Причому тут слід особливо виділити ще два аспекти. По-перше, мова йде про власне свою, особливу об-меженість чи смертність. Не даремно праслов'янське sъ-mьrtь в першому своєму члені має svo — свій (8, с.4, 685). А по-друге, смерть, як розв'язка об-меженої екзистенціальної ситуації, могла вже в давні часи усвідомлюватися як благо, а не тільки як легкий кінець сущого існування. Про що міг би свідчити зв'язок цього ж sъ-mьrtь і з древньоіндійським su — хороший, благий (8, с.4, 685). І в цьому контексті смерть є вже не карою, а виходом. Карою є власне існування смертним, об-меженим. Тому два попередньо окреслені аспекти смерті складаються в таку формулу смерті як кінця: sъ-mьrtь є добрим виходом для мене. Хоч просте значення, яке зрозуміле, власне, з огляду на те, що вважає для себе за благо суще, є природна, безболісна, своя смерть. Однак таке припинення існування не може не усвідомлюватися принаймні як коли не фізична, то хоча б інтелектуальна мука. Існування мусить тривати і бажати цього тривання. Воно передпокладене в часі. Припинення тривання не може з позиції існування бути благом. Це може бути ситуаційне, миттєве благо як швидка і безболісна смерть. Однак онтологічно припинення існування є поверненням її до первинної невинності, первинної єдності з буттям.

Таким чином, смертне існування, весь час перебуваючи в світі безмірного, є об-меженістю, з неї випливає, щоб у ній закінчитися. Чому смерть є метою смертного існування, гадаю, зрозуміло. Чому ж вона є витоком існування? Та тому, що існування розгортається не тільки до смерті, як кінцевого об-меження, але й взагалі є можливим лише тоді, коли ця об-меженість перед-покладена. Всякому існуванню передує його межа. Або іншими словами — смерть. Тобто його (існування) моження перед-покладене в об-меженні. Ми можемо що-небудь, оскільки ми є об-межені. І тоді смерть є причиною, основою всіх наших можливостей, нашого моження. Для без-мірного питання можливого і моження не має сенсу.

Однак є й інший аспект: людина не тільки специфічно з-находиться в сущому, тобто з-находить себе як існуючу, а отже, об-межену чи смертну, але й є під загрозою свого кінцевого фізичного об-меження — смерті. Тобто тут людина не тільки об-межена до свого існування, але і в існуванні вона є під загрозою своєї тимчасовості. Її існування саме в собі є існуванням-під-загрозою. Однак існування-під-загрозою не є загрозою людині в цілому, тому що, як ми вже визначили для себе, людина не зводиться до єдино існування і сущості. Однак підтвердження цій тезі в світі існування людина знайти засобами пізнання сущого не може. Для людини сущої її незводимість єдино до об-меженості не може знайти жодних доказів, не може бути пізнана засобами людського (а отже, — сущого) пізнання. У рамках об-меження, в рамках існування питання не-об-меженості чи свободи людини розв'язане бути не може. Пі-знання як специфічний спосіб

розкриття істини, що має місце в існуючому, сущому, не сягає цієї не-об-меженості. Пі-знання цілком в об-меженому. Натомість божественне вічне потребує іншого способу прозирання — вириву за межі існування, що в рамках існування може описуватися як віра чи осяяння. Це прозирання вже не має своєї основи в існуванні, і тому є в ньому без-підставним. Які підстави в сущому могли б мати видіння автора "Апокаліпсису"? Прозиране таким чином не може бути існуючим, бо воно є поза об-меженням, поза об-моженням пі-знання. Пізнання не може його сягнути. Воно є і поза загрозою, що супроводжує цю об-меженість. Воно ні-Чим не об-межене. Коли ми говоримо "ні-Чим", то тут важливо зауважити це "Чим" Істотним тут є те, що самі вирази "Чим", "Що", які є модусами "існування", до прозираного таким чином "ні-Що" жодного відношення мати не можуть. Вживши слова "ні-Чим", ми зразу ж усталили, що об-межувати можливо, коли є це "Чим", коли є "Щось" чи коли просто можливе це "є" взагалі, тобто "існування" Натомість прозиране вище згаданим чином Ніщо є поза всяким моженням, поза існуванням, а тому взагалі не є "Чимось" і взагалі "не є" і "не існує" Найбільш розгорнуто розробив цю проблематику Мартін Гайдеггер, до якого ми і відсилаємо зацікавленого в цьому питання читача. Ми ж тут повинні просто вияснити для себе, яким чином смертне вказує на Божественне. Суто діалектично усвідомлення об-меження розкриває і без-межне, а існування, відповідно, буття не-існуючого, Ніщо. Таким чином усвідомлення існуючим самого себе як існуючого розкриває йому його двоїсту смертність і ставить його перед поза-смертним (таким вираз, гадаю, є найбільш коректним), поза-межним. У світі об-меження, тобто просто в світі, для того, щоб якось здати собі справу з такої ситуації, людина вдається до тих засобів, які вона в цьому світі має. Вона задумується. Це є той спосіб здавання справи, яким вона в світі володіє. Думання відбувається, ясна річ, в існуванні. Думання ставить людину перед питаннями. Воно ви-являє контури вже в світі існуючого. Однак, з другого боку, таке пі-знання наштовхується, рано чи пізно, і на свої межі. Воно приходить до питання смерті та буття. З'ясувати своїми засобами ці питання воно не може, це поза його моженням, як ми вже зауважували, — відповіді на ці запитання в такому пі-знанні не можуть мати ніяких підстав. Тобто в цьому напрямку шлях для пі-знання закритий, тому що всі запитання і відповіді на них у нього є у сфері сущого, існування. Пі-знання у-свідомлює вже на-явне, с-відомить його. Тут префікс "на-" говорить сам за себе. На-явне вже є явне, вже існує і дає себе, пропонує себе тим "на-". Людині сущій залишається тільки це "явне" у-свідомити, прийняти специфічним способом пі-знання до відома. Тому пі-знання власне "відомить", повідомляє людині про вже "явне". Воно не сягає поза це "явне", існуюче. Тобто воно не додає ще "щось" (в попередньому сенсі, як "щось існуюче"), а лише по-відомляє про "щось", яке вже "є", існує. І тоді пі-знання просто окреслює для людини контури існуючого. Воно може бути більше чи менше просунуте в цій справі, однак ніяк не може вийти поза специфічну форму у-с-відомлення про на-явне, що притаманне світу чи всій сумі сущого.

У-с-відомлюючи на-явне, пі-знання не може давати нам відповідей на питання поза його компетенцією. А таким питанням і є питання об-меженості людини, її смертності. Бо ж, по-перше, саме на-явне, строго кажучи, є проголошеним (псл. авѣ, гавѣ споріднене з гр. ἀκίω — чую чи латин. audio — чути (8, с.4, 540), вже с-казаним (болг. *явя* — говорю). Отже, "явне" є вже сказане, проговорене, про-мовлене. А у-с-відомлення лише про це сказане відомить, тобто перетворює його в ту специфічно світову, світу притаманну форму прийняття до відома, яка зветься пі-знанням. Між відомленням і знанням є прямий зв'язок, бо ж "відати", псл. vědéti, і є знати. І тоді відомлення і є пізнаванням. Після того, як я по-відомлений, я пі-знав. Причому, по-відомляють мене, власне, про на-явне, тобто вже с-казане. Тобто мені просто приходить по-відомлення, вістка. І після цього я стаю с-відком того, що мені було по-відомлене, я стаю с-відущим, відаючим. Але, будучи таким чином свідком вже наявного, будучи до нього прив'язаним, я є разом з тим і до нього об-меженим. Що мені не по-відомлене і не може бути ніколи по-відомлене, бо не є на-явне /

digitized by ukrbiblioteka.org

с-казане не може бути ніколи мною й пі-знане. Пі-знавати я можу тільки вже с-казане. Однак що є с-казане? Вся сума с-казаного складається на мову. Отже пі-знавати я можу тільки те, що вже с-казане в мові. А оскільки ми домовилися, що пі-знаю я тільки суще, то і мова тоді є власне тільки сущим, існуючим. І тоді я є свідком, пі-знавальником, відальником цього сущого, а отже, — мови. Я є тим, хто відає в мові, всі мої пізнавальні зусилля є роз-відками в мові. Однак як свідок мови, тобто вже с-казаного, я не можу не відчувати своєї вторинності, своєї другопрохідності в ній, а отже, об-меженості до рамок цього с-казаного, як уже доконаного. І взагалі цією с-казаністю я поставлений у часову ситуацію. Причому з деяким запізненням, тобто дещо позаду. А разом з тим і в просторову, бо ми неначе мандруємо по розбудованій, вже с-казаній будівлі мови. І тут ми також трохи запізнюємося — ми зазвичай не розбудовуємо цю будівлю, а лише йдемо слідами якогось будівничого. Тобто я мандрую по вже наявному. Цим наявним є світ. А це є світ існуючого, сущого, в який людина і була вигнана після гріхопадіння, коли спожила з дерева пізнання, тобто з дерева вже с-казаного. Це й внесло в неї скверну с-казаності. Ця с-казаність (згадаймо відоме "і сказав Бог") втілилася в існуючий світ, в який ми були зваблені позірною спокусою пі-знання, а по-суті — володіння. Однак володіння тільки цим с-казаним. Не більше того. А це і є тим об-меженням, яке й робить нас смертними. Людину спокусили стати свідком с-казаного, але разом з тим і рабом цього с-казаного, хоча й залишили в ній надію чи шанс вирватися з нього, радикально відмовившись від цього с-казаного і піднявшись від пі-знаваного с-казаного до одкровення віри. Тобто до відмови від мови й світу, нею о-мовлюваного. Це єдиний шлях вирватися з колапсу с-казаного, об-меженого чи смертного. До-віра до ще не с-казаного, не існуючого дає надію. Гріхо-відпавши в с-казане, через до-віру ми можемо здатися на волю невідомого (не-знаного), щоб причаститися до Ніщо чи воскреснути в новому Адамі.

Львів

---

1. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту.
2. *Фрэзер Дж. Дж.* Фольклор в Ветхом Завете. — М.,1985.
3. *Kyczkowska K., Szarzynska K.* Mitologia Mezopotamii. — Warszawa, 1981.
4. *Льюис Клайв.* Боль. Проблема страдания. SGP. — Chicago, 1987.
5. *Збенович В. Г.* Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье. // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991.
6. *Фромм Эрих.* Некрофилы и Адольф Гитлер. // Вопросы философии. — 1991. — № 9.
7. Мифологический словарь. — М., 1991.
8. *Фасмер Макс.* Этимологический словарь русского языка. — М., 1986.

Костянтин СИГОВ

МЕТАФІЗИКА ГРИ ТА «ВЕСЕЛІЄ СЕРЦЯ» ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Пам'яті Мераба Костянтиновича Мамардашвілі

Глибока парадоксальність позиції Сковороди полягає в тому, що ревна його відданість давнім розумовим формам розгадування "істини буття" (Логоса) абсолютно не узгоджується з образом ученого-філософа, котрий склався у Новий час, і став для нас уже звичним взірцем. Історики філософії фіксують ті чи ті риси відмінності або схожості між ідеями Сковороди та його сучасників; але шлях мислителя, його безперервні мандри протягом останніх тридцяти років життя виводять Сковороду з європейського історико-філософського ряду не менш різко, ніж він сам колись "вийшов" з усіх звичних умовностей світу. "Як правдивий філософ, він із життям своїм зробив те, що волів зробити зі своєю думкою Декарт. Якщо Декарт методичним сумнівом вирішив звільнити свою теоретичну думку від панування традицій і забобонів і для того, засумнівавшись у всьому, намагався хоча б тимчасово облишити думку на одинці із самим собою, то Сковорода наважився на річ рішучішу і грандіознішу: він відкинув усякий готовий зміст життя (а не лише думки) і, взявши під сумнів усі шляхи, вирішив насамперед залишитися самим собою, опанувати своє "я" і створити собі таке життя, яке б цілковито, в усіх частинах своїх, випливало (тобто логічно виходило) з чистої ідеї його внутрішньої істоти" (15, с. 99)*.

Сучасник Канта, Сковорода виходить не з гносеологічної проблематики, а проте пропонує власне оригінальне вчення про метод. Строго кажучи, Сковорода із суто філософською послідовністю розвиває споконвічне уявлення про метод як такий шлях розуму, котрий би не лише не відводив од істини, а й не заступав собою ("рефлексивними процедурами") власне істину. На нетривіальність цієї корінної філософської проблеми з новою силою вказує трактат нашого сучасника Г.-Г. Гадамера "Warheit und Methode". Наприкінці другого тисячоліття Гадамер самим розвитком європейської метафізики був поставлений перед завданням чітко окреслити межі "методу", аби розчистити "наукам про дух" шлях до істини, точніше, істинний шлях — шлях в Істину.

"Метод" і Шлях далеко розходяться, але Сковорода не довго вагався на цьому роздоріжжі. Його мандрівничий посох і флейта — символи глибоко обміркованого філософського рішення**. І вони ж є необхідними атрибутами "веселія сердечного" — стрижневого поняття філософської антропології Скворода. Щоб зрозуміти правдивий сенс того, що Сковорода називає "веселієм", необхідно насамперед звернутися до його центральної категорії — "серця".

"Людина є серце". Як розуміти ці слова Сковороди? У дусі біблійної традиції Сковорода тлумачить серце в символічному значенні, і суттєво відмінному від психологічного розуміння серця як "седалища страстей", як лише душевно-емоційного центру людини. "Сердце твое есть глава видимостей твоих. А когда глава, то сам ты сіесть сердце твое. Но естли не

---

* Тут і далі посилання на бібліографію у кінці статті. — *Ред.*

** Посилання на примітки у кінці статті. — *Ред.*

digitized by ukrbiblioteka.org

приблизишся и не сопряжешся с тем, кая сіесть твоей голове голова, то останешся мертвою тенью и трупом" (цит. за 15, с. 217). У цих словах означена головна проблема, над якою бився Сковорода, — проблема проблем давніх учень про людину: чи є людська природа онтологічно єдиною, чи вона онтологічно роздвоєна, подрібнена? З одного боку, Сковорода близький до біблійних уявлень про цілісність людської природи, про причетність до богоспілкування усієї людини, а не окремої її частини. Проте деякі акценти вчення Сковороди свідчать, що він схиляється до неоплатонічного розвитку людини на "божественне начало" і уявну тілесну оболонку ("зовнішня людина"), що виступає перепоною на шляху до Блага. Характерні як смисловий зв'язок, так і виразний семантичний зсув, помітні у двох визначеннях "серця": "найвнутрішніше тіло тіла" (так називає серце візантійський богослов Григорій Палама) і "зовнішній голові голова" (таким є "глибоке серце" або "внутрішня людина" за Сковородою).

"Старець Григорій Сковорода" (так підписував свої листи філософ-мандрівник) і прочанин Паїсій Величковський (чернець-ісихаст, видатний перекладач патристичних текстів) — "цілковиті" сучасники: обидва народилися 1722 р. й обидва померли 1794 р. Ставлення Сковороди до ісихазму, так само як і запропонований ним синтез неоплатонічного і біблійного розуміння людини, — це складні питання, які почасти вже зробилися предметом наукових досліджень і вимагають окремого розгляду. Для нашої теми важливо відзначити, що, незважаючи на власні дуалістичні мотиви (їх можна назвати "просвітницькою версією неоплатонізму"), для Сковороди загалом був неприйнятний радикальний антропологічний песимізм патрона Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича. Сковорода не поділяє "протестантського" погляду на "злу" природу людини, погляду державного вельможі Прокоповича й університетського викладача Канта. За контрастом із цим поглядом особливо виразна суть оригінального вчення Сковороди про "все-радісне" начало людини і про "веселіє" її серця.

У трактатах, листах, діалогах Сковорода невтомно нагадує, що в кожній людині ведуть двобій "господин и слуга, дух и плоть, серце и тело"(10, с. 408). Біда тому, у кого в боротьбі або й без боротьби останнє переважає над першим. Але правдиве благо людини, каже Сковорода, в їхній "братній злагоді, мирі", коли злагода й одностайність "внутрішньої людини" з її "тінною і тлінною" плоттю освячується благодаттю згори. Такий стан Сковорода, вдаючись до біблійної лексики, іменує "радостію, веселієм, миром", а також "началом, оком, ангелом совета, страхом путеведущим, светом..."(10, с. 416). У цьому значущому переліку немає слова "гра" Але, мабуть, саме містка формула — "работать играючи" — найточніше передає конкретні життєві прояви "сердечного веселія", яке відливається в "сродный труд" людини, в "кураж и совершеніе в каждом своем деле"(10, с. 417). У тому, що життєвий ідеал філософа пов'язаний з реальною грою, Сковорода не лишає жодних сумнівів, примножуючи приклади: "Олександр прагнув здобути інші країни, а Кратес, маючи тільки сумку і плащ, провадив життя, як якесь свято, серед дотепів і сміху"(11, с. 346).

Тут необхідно зробити застереження. Сковорода не лише не надає поняттю "гра" категоріального статусу (це не його метод), але й не розвиває в буквальному значенні філософію гри. Він радше здійснює, творить гру в нашому розумінні, надаючи унікальну для Нового часу можливість приглянутись до пройнятих розумом і свідомістю вчинків, до конкретних проявів автентичної гри людини. Це перше й основне. Друге пов'язане з парадоксальною й адекватною герменевтикою, котрої вимагають дух і буква його "писаній", зрощуваних десятиріччями "символічної" екзегези. "Повне зібрання творів" мислителя XVIII сторіччя обтяжене масою архаїки[2].

Сковорода першим вимагає від нас її подолання. Насамперед це стосується зовнішніх "маніхейських" мотивів його антропології, гіперболічних розтинів людини на серце й "тінь", природу й "привід". Але ж і на самі тексти Сковороди розповсюджується істина, яка сповідується в них, про те, що саме акт відтинання віджитого і мертвого стає запорукою народження: "Знай, что после сих ран уродится в тебе новое сердце, а прежнее твое никуда не годится: буйе, ветхое, пепельное, а вместо сего

дастся тебе и уже начинается сердце чистое, истинное и новое. Вот второе наше рожденіе!"(11, с. 405).

Тобто, треба говорити не про "модернізацію вчення" Сковороди, а про друге народження думки філософа, не про "доведення до сучасного рішення" старих ідей, а про причетність до спів-буття думки, про дійову "енергійну" співучасть у народженні людини можливої, а це означає — про гру. "Нова людина має і мову нову" — слідуючи цьому завіту Сковороди, будемо відрізняти поняття "внутрішня людина" (обтяжене "неоплатонічними" рецидивами зневаження "зовнішньої людини") від поняття "людина можлива" або "людина за-дана" Тут суттєвою є послідовно усвідомлена нерозривність даного й за-даного, можливого в єдиній людині, буттєва незамінність і нероз'ємність одного й другого начал. Або, в інших термінах, розрізнення "емпіричної людини" і "людини за-даної" має не онтологічне, а функціональне значення (див. про це детальніше — [9]).

Окрім того, саме вказівка на особливе екзистенційне завдання кожної людини, що проявляється у грі, дозволяє звільнити від багатьох аберацій і нашарувань славетну теорію Сковороди про "веселіе сродного деланія человеческого". Річ у тім, що виникнення в діяльності людини особливої точки гри є не поверховим емоційним епіфеноменом, а суттєвим висвітленням у людині її за-даної іпостасі; є свідоцтвом, яке дозволяє, за Сковородою, "пізнати себе і зрозуміти Бога, пізнати і зрозуміти точну людину". Думку про покликання Сковорода пояснює таким чином: "сіе-то есть с Богом щасливо вступить в званіе, когда человек не по своим прихотям и не по чужим советам, но, вникнув в самого себе и вняв живущему внутрь и зовущему его Святому Духу, последуя тайному его мановенію, принимается и придержится той должности, для которой он в мире родился"(10, с. 418).

Іншими словами, покликання — це відповідальність, абсолютно не відчужувана від людини. Жоден — згадаймо шкільну фразеологію — "інструктор з профорієнтації" не має права зазіхати на коригування життєвого вибору людини.

Облишивши на час соціальний аспект, у власне екзистенційному сенсі для людини не менш важливо пробитися крізь димову завісу "своїх примх" Як це зробити? "Справся же сам с собою. Узнай себе. Внемли себе и послушай Господа своего. Есть в тебе царь твой, отец и наставник. Он один знает, что тебе сродное, сіесть полезное. Сам он поведет к сему, зажжет охоту, закуражит к труду"(10, с. 418). Тут ми знову повертаємося до точки гри ("куража"), і тепер варто поставити питання про реальний зміст, котрий вона вкладає в усі "труди праведні" людини, про суттєву ознаку, яка спирається на цей зміст і яка кардинально відрізняє "сродное деланіе" от "несродного".

Автентична гра безкорислива, вона грунтується на володінні в найстрогішому розумінні, гра виключає примус будь-якої зовнішньої "корисливості" чи "мети" Гра маніфестує незалежність і від тих чи тих утилітарних завдань, і від дії законів, що детермінують діловий світ. Але тут ми стикаємося з парадоксом: наймарніше на світі — гра — знаменує в духовному творенні людини "сродное, сіесть полезное". Світ очікує від людини цілісності. Світ потребує людської повноти, і вигода світу насправді полягає саме в ній. Але як передати *цю* вигоду, коли між людиною й світом безодня — корисливість?

Ось головне питання моральної метафізики, і відповіді на нього в історії людства тяжіють до двох полюсів. Тисячолітньою традицією ці полюси йменувалися: Закон і Благодать. Кант і Сковорода виробляють нові визначення двох полюсів: "імперативність" і "сродність". Історичний зсув, який відобразився в цих перейменуваннях, перетворився на тріщину, ознаменовану чисельними і марними з обох ворожих сторін "доказами" антагонізму між відзначеними полюсами.

Тим часом сама безплідність такого протистояння наводить на думку про неправомірність і помилковість постановки цієї проблеми в альтернативній формі. Про безблагодатність бунту "підпільної людини", котра устами Достоєвського проклинає бездушність будь-яких "законів" з їхніми позалюдськими "двічі по два"; але і про невдячність законотворення, що

digitized by ukrbiblioteka.org

не хоче зважати на благодать, котра явилась на світ "не скасувати закон, а виконати".

Сенс традиційної відповіді про перетворення закону благодаттю тьмяніє й "окислюється" в секуляризованому середовищі просвітницького моралізму. Розпад традиційної моралі (лишаючи осторонь каламутну хвилю побутової розпусти чи пасивного нігілізму) тягне за собою у власне філософській сфері, кажучи узагальнено, реакції двох видів.

1. Реакція першого виду (умовно назвемо її "інтенсивною") пов'язана з "подвигом думки" людини, котра дерзає відшукати в собі абсолютний моральний закон тоді, коли грунт традиції зникає з-під ніг і весь світ, що оточує людину, порушено. Такий абсолютний закон не можна універсалізувати, бо кожен, хто наважився на пошук його, зобов'язується сам торувати дорогу, не надто уповаючи на "трансцендентальні костури" (Лев Шестов, наприклад, переконливо довів, що у XX сторіччі ця філософська позиція не може вважатися вичерпаною).

2. Реакція другого виду ("екстенсивна") пов'язана з титанічним зусиллям "законодавчого розуму" утримати залізним неводом правопорядку деморалізовану соціальну стихію, що стоїть на порозі напророкованої Гоббсом "війни усіх проти всіх". У даному випадку людина "сообразуется веку сему" і, приймаючи умови секулярної цивілізації, намагається в свою чергу ввести людський хаос у конституційні рамки. В ідеалі вона прагне своїми правилами приборкати стихійні сили суспільства подібно до того, як наука своїми законами впорядковує всесвіт у голові обивателя (останнє слово само по собі позбавлене оціночного характеру, як і притаманий простим людям здоровий глузд).

Розглядаючи приблизні формули цих двох свідомих реакцій ("інтенсивної" та "екстенсивної"), легко лишити поза увагою силові лінії історії, що пронизують їх. Але справа в тому, що новими мовами у нових ситуаціях "пост-традиційного" порожнього простору продовжують сперечатися давні духовні традиції (давні, хоч як їх тепер називати). Завдання ж полягає в тому, щоб на новій мові думки збагнути і висловити єдину істину парадоксальної сполуки закону і благодаті, розтятої "залізним віком" навпіл.

Етична критика Сковороди і Канта є реакцією на те, що "феодальна верхівка, меркантилізуючись, починає проводити в суспільстві аморальну інтерпретацію самої моралі (ядром якої стає макіавеллівськи єзуїтська формула "мета виправдовує засоби")(12, с. 127). І Канту, і Сковороді гидкі резонерські вимоги розважливої доброчесності, обачливості, благорозумності з прицілом на благополуччя. Обидва філософи рішуче відкидають утилітарні "гіпотетичний" і "асерторичний" імперативи.

Проте Кант має сумніви і щодо такого морального вчинку, який наділяє суб'єкта "легкодухою" радістю з приводу його здійснення. Судження Сковороди на цей рахунок протилежне: "Прибыль не есть увеселеніе, но исполненіе нужности телесныя, а естли увеселеніе, то не внутреннее; сродное же увеселеніе сердечное обитает в деланіи сродном. Тем оно слаже, чем сроднее"(10, с. 419).

Сковорода знає справжню ціну праці; проте всупереч усім законам добропорядної логіки, відводить погляд від результату праці — "прибыли". Понад те, Сковорода наполягає: найважливіше джерело радості "сродного труда" не в праці самій по собі, не в її "корисності" і не в почутті здійсненого обов'язку, а в тому, що "внутрішнє звеселення" допомагає людині народитися заново, "узнать себе, куда кто рожден" (10, с. 424). Іншими словами, *гра — єдина підстава незведення людини до діяльності:* гра — не особливий вид діяльності, а — протофеномен діяльності як такої, чистого діяння, що просвічує, як лик, за множиною личин.

"Работать играючи" — означає отримати завдяки майстерності незалежність від мети, від "корисливості" своєї справи, і така свобода знаменується точкою "кипіння роботи", її "грою". Лише примусова робота виключає гру. Гра як особлива, екзистенційна форма свободи несумісна з будь-якого виду принукою. Неможливо гратися за наказом. Грі протистоїть не сама по собі "серйозність", а лише насильство, примусовість. І це протистояння принципове.

"Природа і сродность значит врожденное Божіе благоволеніе и тайный его закон" (10, с. 433). Необхідна духовна відвага, щоби в хлібі, вирощу-

ваному "в поті чола свого", у роботі, яка стала знаком рабського становища людини, побачити "таємний закон сродності". Сковорода в несподіваному — трудовому — напрямку витлумачує благу вість про те, що ми від сьогодні не "раби Божі", але "діти", і тому жорстоко караючи, Закон може виповнитися духом і любов'ю, подібно до того, як соляна лялька розчиняється морською хвилею[3]. І тут з особливою гостротою постає питання про відповідальність людини, яка знає про Право, чиє "іго — благо, а тягар легкий" Сковорода переконаний, що це не фігуральний вираз і єдино можлива відповідь на нього — вчинок.

На умовляння харківського губернатора, чому філософ "не візьме собі ніяких певних статків", Сковорода відповідає: «Мір подобен театру. Чтобы представить в театре игру с успехом и похвалою, берут роли по способностям *Я долго рассуждал, о сем и по многом испытаніи себе увидел,* что не могу представить на театре света никакого лица удачно, кроме низкаго, простого, беспечного, уединенного: я сію ролю выбрал, взял и доволен" (15, с. 95). Губернатор наполягає, говорячи про здібності до інших справ, на користі громадського життя... Але Сковорода перериває його: "... все твари сіеть служебные органы Верховного Существа: один человек есть благороднейшее орудіе *Его, имеющее преимущества свободы и полную волю избранія,* а потому цену и отчет за употребленіе права сего в себе держащее" (15, с. 96).

Маріонеткова забезпеченість і залежність відкидається філософом, а з нею і будь-яка форма гетерономії. "Бог у мені глибший за мене самого" — ця максима Августина перерізає всі ниті, що тягнуться до абсолютистських божків-ляльководів[4] Тільки переставши бути іграшкою, людина виходить із заціпеніння, прокидається для "духовного веселія", вільно обирає час і форму власної гри. І це означає, що гра не просто звільняється від "нормативної облоги" (термін Е. Ю. Соловйова), а й відкриває особливий етичний простір, що його можна назвати *етикою свята.* Тут немає формальних правил, які зробилися умовними уже через їхнє остаточне вичленення з конкретної ситуації або події[5].

Є Правило, яке визначає цілісний образ буття і включає конкретні, причому дуже строгі, риси. Згадаймо, коли "Сковорода вдався до *францисканського* способу життя, — як пише В. Ерн, — ... він свідомо жив *у граничній бідності,* не тримав у руках жодних грошей, і його через це можна назвати правдивим і суворим *безсеребреником*"(15, с. 146). Така відчуженість є життєвою заданістю і водночас — ознакою гри.

Вийшовши із звичних умов побуту, Сковорода вносить у світ святкове начало. І коли він у листі відсилає адресата до конкретного історичного образу в іншого мандрівника, котрий, "маючи тільки сумку і плащ, провадив життя, як якесь свято, серед дотепів і сміху", — то його слова несуть подвійне навантаження. Всупереч епохальному розкладу традиційного устрою, Сковорода виношує і знаходить своє покликання у "безглуздому" служінні традиції та її "таємній сродності", справжньою ж маніфестацією життя традиції є свято. Співаючи пісні і розігруючи притчі, старою блазенською "премудрістю" воно воскрешає традицію, яка веде напружений діалог з історичністю людського буття. Кажучи словами О. Мандельштама, "он творит игры обряд". Саме творить, і тому виконання "обряду гри" стає звершенням, а не імітацією. Це примушує філософа XX ст. В. Ерна "із заздрістю й подивом дивитися на цього дивака, котрий, без сумніву, втілив у своїй рапсодичній діяльності синтез поглибленої культурної і філософської складності і духовної, майже дитинної простоти. Що тут не було фальшу — найсправедливішим суддею є народ. Він благоговіючи прийняв Сковороду. Пісні Сковороди справляли настільки сильне враження, що досить було Сковороді заспівати не власну, а якусь іншу пісню, котра йому сподобалась, щоб у пам'яті народу вона закарбувалася як "Сковородина" і назавжди злилася з його ім'ям" (15, с. 186—187).

М. С. Грушевський розглядає лише один — соціальний — вимір проблеми, коли бере Сковороду за взірець космополітичної тенденції на Україні другої половини XVII ст. і каже: "Время крушения старого строя отразилось в нем равнодушием к национальным и социальним вопросам, полным отсутствием национального сознания и исторической традиции, и

digitized by ukrbiblioteka.org

этот "гражданин всемирный", несомненно отражает в этом отношении настроение большинства" (4, с. 306).

Інший — філософський — вимір "громадянства у всесвіті" в цю саму пору був розкритий Еммануїлом Кантом.

Для мандрівника Григорія Сковороди вирішальним став третій — містичний — вимір, яким він відрізняється від "кенігсберзького самітника". Мандрівний Град, "небесний Єрусалим" (який не має земної смуги осілості) — ця давня, розвинена Августином міфологема дає ключ до правильного тлумачення мандрівництва як духовного феномена. Космополітизм філософа і мандрівника, по суті, полягає не у відмові від батьківщини, але у визнанні подвійного громадянства — небесного і земного. Причому така подвійність є фундаментальною для побудови кожної особистості, яка містить поруч із плоттю дух. Філософ лише осмислює до кінця і виявляє цю структуру, а прочанин — втілює у своїй поведінці. Його мандрування "по лицю землі" — це горизонтальна проекція метафізичної вертикалі. Лише сліпота до духу і його "небесної батьківщини" зводить космополітизм до суто соціальної площини, і тут його "незрозумілість" (невмістимість у звичні рамки), його "відчуженість" (із наліпкою "безрідності") — піддається остракізму. Тільки безум ладен заради "повернення до коріння" рубати у дерева крону.

Сковороду робить громадянином світу насамперед рішуче прийняття відповідальності перед єдиним Небом цього світу, а відтак конкретним втіленням такої позиції стають його невтомні студіювання давніх і нових мов, його відданість "вічним супутникам" і співрозмовникам людства, його роки мандрів по Європі й Україні...

Філософ не ставить практичного завдання "ходіння в народ". Його святковий, ігровий шлях виявляється набагато історичнішим і плідніщим, ніж народовольча пропаганда. Сковорода у свідомості України на сторіччя стає Філософом, який уособлює філософію як таку. Можна, здавалося б, із повним правом казати про граничну несвоєчасність вчення "сродного труда", проголошеного серед остаточно закріпачених селян у період заборони таких решток вольності, як Запорозька Січ. Прямолінійному ідеологу така проповідь має видатися політичним нонсенсом, "соціальною сліпотою", якщо не цинізмом. Але тут політик не хоче помічати парадоксальної глибини сковородинівського слова, яке "неосвічений" селянин і за два сторіччя поневолення й принижень не забув: "Всяк ходи своим путем". Сковорода звертається до конкретної людини, а не до "мас", що позбавляє його "утопічну" думку визначальної риси утопічних ідеологій його сучасників у Франції — проектів волюнтаристського перетворення суспільства за раціональною міркою.

"Утопія" Сковороди далека також і від елітарних утопій німецьких романтиків, котрі апелюють до невеличких гуртків втаємничених, носіїв "нової моралі". Сковорода взагалі не "вигадав" свою думку про "сродноє деланіє", вона відбулася в ньому, і він знайшов їй життєву форму — мандрівника, який пристав до прочан, цих "бродящих судей Мира".

Суд мандрівника жорсткий, але не байдужий. Він вимірює світ суворою і водночас "дивною" мірою. Її сенс не в засудженні "по справедливості", а у зіставленні з "милістю", позаяк взірцем мандрівникові служить святість — довершеність не етична, а онтологічна. Споконвіку у народній свідомості "дивне", "інше" знаменувало свято і святість. А свято, входячи в дім і розставляючи все по місцях, могло і господарів судити судом праведним. Прийняти прочанина під свій дах вважалося особливою честю — у дім начебто входило мандрівне свято.

Протиставлення свята будням звичайне і поверхове. А свято *споріднене* з робленням (усі уявлення про "користь справи" мусили змаліти, стиснутися до "безумовності" водяних знаків на обрізках державних паперів, аби бідне свято стало "некорисним"). Воно животіє в буднях, зріє, готується. Свято іде "шляхом зерна", яке вмирає, щоб принести розкішний плід, — і точкою "вмирання" його робиться порожнеча, марність. Місце звільнено — і воно "знемагає" за очікуваною нездійсненною повнотою. "Что стоите праздны?" — таким чує Сковорода найвище питання для людини. У його етичному словнику "пустая пустошь" значить мало не межу падіння.

І все ж людина мусить випробувати себе, увійти у "внутрішню

пустелю", щоб набуте "веселіє сердечноє" не виявилось легковажним. Туга, нудьга, лінощі — нагадує Сковорода — це насамперед стани духовні, а не психологічні: у пустелі на людину чигає "біс смутку". Він оселяє в "печері сердечній" весь сонм пороків, поглинаючи розум дрібнодум'ям і мову — пустослів'ям...

Це вносить суттєве уточнення до проведеної вище опозиції гра — насильство. Тепер необхідно підкреслити, що грі як екзистенційному феноменові протистоїть не лише зовнішнє брутальне насильство, але і внутрішня витончена примусовість, нудьга, порожнеча. Саме перемогою над цим духом порожнечі і небуття оживляється свято. Святкові маски є начебто знаками подоланої порожнечі, над якою торжествують сміхотворні обличчя.

Втім, до духовного означення свята ближче не регіт, а посмішка. Якщо переряджена "свобода" іззовні за допомогою маски знімає з людини вантаж повсякденних обов'язків, то внутрішнє звільнення сходить з глибини людської істоти до обличчя — посмішкою. Мимовільне виникнення посмішки у світі, так погано пристосованому для радості, показує на певну *можливість* буття.

Свято може розпочатися з простої зустрічі, зустрічі друзів, чия "беседа есть возок, путника облегчающій. А тем он лучше, когда катится на колесах пророческих. О колеса!.."(10, с. 447). Вигукові Сковороди в іншому регістрі відповідає "шекспірівська" строфа Блока: "Трясите сь, траурные клячи, актеры, правьте ремесло, чтобы от истины ходячей всем стало больно и светло". Святковою виставою, від якої "больно і светло", відновлюється точний "катарсисний" сенс давнього дійства.

Пафос очищення і мандрівництва ще дужче відгукується іншим висловом: "Преходит образ мира сего..." Віддавна "істина ходяча" краще всього пізнавалася у притчах, парафразах, параболах, грі слів. "До закінчення даного "еону" ми приречені бачити все лише крізь свічадо в загадці" (1, с. 149). Цікаво, що саме з останнім словом — загадка — перетинається феномен, відзначений академіком Б. В. Раушенбахом: "Основні закони Ньютона були ним саме вгадані, вони нізвідки не виводяться, згодом із них на основі формальної логіки випливає нова механіка. Так само і в сучасній фізиці: залежно від того, наскільки точно ми вгадали модель явища, ми отримуємо відповідно хороші чи погані результати" (8, с. 110)[6].

Уособленням двох різних "онтологій загадки" в європейській культурі можна назвати святого Франциска Ассизького і Блеза Паскаля. Паскаль формулює загадку в образі уславленого "парі" про буття Бога. Але для святого Франциска загадкою є "світ Божий", а не питання про те, чи існує його Творець. Святий Франциск живе в загаданому, за-даному людині світі, поводиться відповідно до законів цієї єдиної загадки. Паскаль же, умовно кажучи, живе у світі, який людина відгадала і описала згідно із законами відгадки. Тут багато розсипано відповідей, одна точніша за другу, але усі вони вже не ведуть до єдиної екзистенційної Відповіді. Паскаль співчуває небу і землі, "які не відчувають свого існування" (7, с. 44), але йому й на думку не спаде, як святому Франциску, почати імпровізовану гру з "братом Небом" і "сестрою Землею" Паскаль покладається насамперед на "вміння правильно мислити", на математичну відточеність свідомості, яка розтинає етичні альтернативи[7]: "Вся наша гідність у думці. Не простір і час, яких ми не можемо заповнити, підносять нас, а саме вона, наша думка. Будемо ж добре мислити: ось основний принцип моралі"(7, с. 47).

Етичний пафос самосвідомості сполучений у Сковороди з іншою, особливою онтологією загадки, з її приточною формою. "Друг мой! — каже Сковорода, — не презирай баснословія... Сей забавний и фігуральный род писаній был домашній самим лучшим древним любомудрцам. Лавр и зимой зелен. Так мудріи и в игрушках умны и во лже истинны" Смислопороджаюча сила гри (в тому числі і словесної) допомагає "пізнати знання незнане", відкриває нове бачення речей "невидимих" і "несповіданих"

Виходячи з цієї парадоксальної гносеології, можемо ліпше збагнути погляд Сковороди на символ як "іпостась істини". Символ розігрує безконечну глибину змісту, він святково причащає до змісту кожного, хто втаємничений у нього. Присутність і конкретна співучасть у святковому

digitized by ukrbiblioteka.org

співтворенні істини є тут визначальною[8]. Саме жива причетність до здійснення "мандрівного свята" дозволяє добре усвідомити, як кріпаки — замордовані наймитством слухачі Сковороди — сприймали і розуміли його хитромудрі і темні речення, його *етичний символізм*. Людина за-дана, людина можлива звільнюється в людях цим святковим "стоянням в істині" Символ означає, що "міра повинна бути внутрішньо абсолютною, тобто замкнутою в собі, цілісною. І вона повинна бути цілком власною, нашою, тобто наскрізь внутрішньою, в усіх частинах своїх доступною нашому внутрішньому досвідові" (15, с. 225).

Цілісність символу з єдино необхідною повнотою відповідає цілісності Образу людського буття. З такого Образу не можна вичленувати ні людину "етичну", ні людину "граючу" — такі лише два зразки руйнування цілісності штучними відокремленнями[9] "Доросле" і "дитяче", "мужнє" і "блаженне" складають життєві, незастиглі риси тільки коли вони включені в єдиний горизонт, у цілість. І кристал цілого тьмяніє з утратою будь-якої із своїх граней[10]. "Я — правда і шлях" — ця дивна відповідь на питання римського прокуратора про істину актуальна і по сьогодні[11]

Природа людська багатовимірна, вона підключена до реальностей різного порядку. Сполучення різних реальностей як засіб людського буття знаходить універсальний вияв у метафоричності нашого мислення[12]. Притуплення уваги до гри символів, до метафоричних переносів і зближення речей закриває шлях до джерел думки. У свою чергу, буквалізм в інтерпретації ігрового дійства відтинає цілі шари реальності, необхідні людині як повітря. "Двоплановість" гри полягає не в замиканні й локалізації полегшеної ділянки емпіричного плану буття, але в конкретній структурі сполучення нових планів, в "енерговому" висвітленні цілих світів, закоркованих в убогій оболонці індивіда[13].

Ігрове бачення багатошаровості буття розгортається у відчутному на дотик святковому дійстві, яке прославляє в реальності Реальність. Пафос свідчення — співом, дійством, музикою, жестом — знаменує те позитивне начало в існуванні, заради якого свято вдається до парадоксальних "заперечень". Радість тільки очищується новими "всупереч". Новизна не приховує своєї перед-часності.

Для того, щоб свято відбулося, недостатньо самих соціальних засобів — необхідні особливі онтологічні умови. Свято космічне — це означає, що його умовність не в санкції влади на "проведення заходу", не в переліку узгоджених правил. Справжня проблема *умовності* свята в іншому. Перший її бік полягає у виконанні тих онтологічних умов, які приводять до справжнього узгодження у точці гри найпотаємніші регістри універсума. Другий бік пов'язаний з тим, що мить згоди (тютчевське "все во мне и я во всем") не виводить з оціпеніння, не приносить відкритої участі у святі всьому "єдиносущому" світу живого, що очікує від людства вирішення своєї долі.

Тим не менш у точці гри різні порядки буття приходять саме до згоди, а не до перемішування. І це прояснює глибину питання про форму гри. Окремий символ може в ігровому дійстві розростатись у ціле святкування, і, в свою чергу, реальне уявлення про гру точніше за все передається символічною формою. Не сцена і декорації, не маски і костюми, а поновлення у кожному дійстві живої смислової дистанції між емпіричною людиною і людиною за-даною, пульсуюча єдність людини "самої по собі" і людини можливої роблять гру Святом.

"Мандрівник", "старець", "скоморох Божий" — такий живий, рухомий символ, що випливає з усіх умовностей "міра", аби внести в нього мир. Такий Григорій Сковорода — самотній поборник Можливого, котрий колись відважився служити "сердечному веселію" вірою і правдою[14].

Київ, лютий 1990 р., Париж, квітень 1991 р.

ПРИМІТКИ

[1] Дослідник Сковороди формулює це так: "Не буття для пізнання, а пізнання для буття. Людина пізнає не для того, щоб інтелектуалістично знати, а для того, щоб правдиво бути" (15, с. 217).

[2] До форми творів Сковороди чи не з більшим правом можна

віднести слова М. К. Мамардашвілі про Канта, що його праця "лежить у сфері можливостей філософії взагалі, а також її засобів і філософської мови як такої... Так само, як предметом Хлєбнікова були засоби поезії взагалі, а не писання окремих віршів і поем. У Хлєбнікова нема поем і нема віршів, хоча це поет. У Канта всі книжки негарні, окрім, я би сказав, маленьких есе. Це потворні, незугарні, недовершені і незакінчені книжки..."(6, с. 199). Така справжня апологія філософа, а не "критицизм".

[3] Кант наполягає на Законі, виступаючи тим самим законним спадкоємцем протестантської традиції, але також і законодавцем утопії "вічного миру", якого можна досягти за допомогою "універсальної науки" Кант не лише поділяє скепсис своєї доби, а й закріплює його в категоріальній формі, підхльостуючи прогрес своїми "максимами моральної теології". Чи треба сьогодні забувати, що, відкидаючи "етику великодушності" і "моральні почуття"(12, с. 131), Кант сперечається з вольфівською "догматикою сентиментальної людини", сперечається з сучасниками, яким спало на думку, начебто "любов" — це зручна висхідна точка для просвітнянського базікання, це що завгодно, лише не підсумки, не *завершення* небагатослівної путі.

[4] З маріонетковими нитями, до яких тягнувся підстаркуватий Платон у своїх "Законах", чіпко переплелися шовкові мотузки на пальцях Великого Інквізитора з роману Достоєвського; Інквізитор з точністю фахівця ставить акценти і не лишає місця сумнівам про те, який саме вид "гри" уживається з рабством: "... ми змусимо їх працювати, але у вільні від роботи години ми влаштуємо *їм* життя, наче дитячу гру..."

[5] Механізм цього відволікання в принципі однаковий для парламентських законів, моральних норм чи такої локальної форми "природної угоди", як спортивний гейм. Цікаво, що згідно з дослідженнями психологів дітям приблизно до семи років для сприйняття ігрових правил необхідний образ, сюжетний контекст (наприклад, "вовки і вівці"). Виховання в дитині здатності виконувати суто умовні правила, абстраговані від ролей і сюжетів, що стоять за ними, — "це один із симптомів готовності дитини до школи" (14, с. 270). І *вишколу.*

[6] Ці слова сучасного вченого вносять новий вимір у стародавній "загадковий" стик, коли, за словами С. С. Аверинцева, "між пізньою античною витонченістю й архаїкою варварської магії слова, між "високочолим" філософським символізмом і народною схильністю до хитромудро-нехитрої гри в загадки виявляємо куди більше точок дотикання, аніж це може здатися поверховому поглядові" (1, с. 147).

[7] Розрив свідомості і "серця" — це, за Паскалем, питання долі, сліпої долі, яку в наші дні вірш Тарковського "зупинив" у символі: "сумасшедший с бритвою в руке".

[8] "Споглядати, бути гладячем і означає правдиво брати участь. Можна згадати, — пише Гадамер, — про поняття сакральної причетності (Коммуніон), яке було первинно закладене в основу грецького поняття "теорос", — так спочатку називали учасника святкової місії" (3, с. 170).

[9] "Умнейший муж России" достатньо вмів розпізнавати багатоликі сили зла, щоб не лишити відтінку прекраснодушності у знаменитій формулі "Геній і злодійство — речі несумісні". Справді, в пушкінському розумінні і втіленні "геній" — це повнота буття в людині, а "зло-дійство" — це занепад буття, якась зяюча дірка в існуванні, котра тим самим абсолютно "несумісна" з будь-якою повнотою. І мотивом чистої відповідальності, який виконується у найвищому регістрі ("Ти сам свій вищий суд"), для цілого культурного космосу стало "веселе ім'я — Пушкін".

[10] Цікаво відзначити, що свої лекції про "формальну" етику Канта М. К. Мамардашвілі будує цілком довкола *образу* філософа; наведемо лише два місця: "... у Канта були дуже правильні, виразні, натхненні риси обличчя й величезні блакитні очі... Ці взагалі-то звичайні, середніх

digitized by ukrbiblioteka.org

розмірів очі здавалися страшенно великими, бо вони були дивного, рідкісного, пронизливого, ефірно-блакитного кольору, трохи вологі, що збільшувало їхній блиск і пронизливість для кожного, кому щастило зазирнути в них ..."; і поруч: "... колись давно, в юності, мене зачепило одне слово, що зливалося з Кантом, з його образом, і, можливо, багато в чому допомогло мені. Це слово — космополіт, громадянин світу у простому, єдиному і благородному його значенні" (6, с. 200).

[11] Тут можна було б згадати скрупульозний гайдеггерівський аналіз "поневолюючого" вчення Платона про істину (зсув від неприхованої "алетейї" до панування "правильного" погляду на світ); проте в даному випадку нам, мабуть, знову більше скаже аналітика Великого Інквізитора, його докір Ісусові: "... замість твердого давнього закону — вільним серцем мусила людина вирішувати надалі сама, що добро і що зло, маючи лише в керунку Твій образ перед собою..."

[12] Див. зауваження С. С. Аверинцева: "Нехай "готовий", респектбельно-сталий філософський термін очевидно далекий від ігрової сфери, однак він народжується із гри й несе на собі сигнатуру свого походження... Розум еллінського філософа — майже мимовільно працюючий "генератор" тропів, антитез, усякого виду словесної і просто звукової гри" (2, с. 52, 53).

[13] Див. критику С. Л. Франком поверхових теорій гри: "Дитина, "яка уявляє" себе розбійником, солдатом чи конем, і "зображує" ці істоти, насправді переконливіша, ніж її батьки або вчені психологи, котрі бачать у ній тільки маленьку безпорадну істоту, яка живе в дитячій кімнаті. Бо під цією зовнішністю насправді ховається потенційний запас сил і реальностей, які не вкладаються у зовнішньо-предметну реальність її життя... Так само і доросла людина у своєму душевному житті є щось незмірно більше, ніж той образ, із яким вона виступає у зовнішньому світі. Щоб здійснити саму себе, щоб конкретно бути тим, чим вона *дійсно є*, вона змушена доповнювати вузьке коло переживань, доступних при зіткненні з предметним світом, безконечним багатством усіх можливих людських переживань, котрі їй дарує мистецтво"(13, с. 82).

[14] Т. Манн, торкаючись цієї теми, ніби для пояснення її вдається до "билинного" зачину: "Були часи, коли один велетень, Шіллер, міг сказати: людина лише тоді цілком людина, коли вона грається. У такі серйозні й важкі часи, як наші, це звучить фривольно, та все ж я певен, що та священна і визвольна гра, яку називають мистецтвом, завжди буде необхідною людині, аби вона почувалася справді людиною" (5, с. 249).

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Аверинцев С. С.* Поэтика ранневизантийской литературы. — М., 1977.
2. *Аверинцев С. С.* Классическая греческая философия как явление историко-литературного ряда. // Новое в современной классической филологии. — М., 1979.
3. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод. — М., 1988.
4. *Грушевский М. С.* Очерк истории Украины. — К., 1990.
5. *Манн Т.* Художник і общество. — М., 1986.
6. *Мамардашвили М. К.* Кантовские вариации. // Этика Канта и современность. — Рига, 1989.
7. *Паскаль Б.* Мысли. — СПб., 1888.
8. *Раушенбах Б. В.* Интервью. // Вопросы философии. — 1989. — № 4.
9. *Сигов К. Б.* Человек вне игры и человек играющий. Введение в философию игры. Статьи первая и вторая. // Философская и социологическая мысль. — 1990. — № 4; № 10.
10. *Сковорода Г. С.* Сочинения. — К., 1973. — Т. 1
11. *Сковорода Г. С.* Сочинения. — К., 1973. — Т. 2.
12. *Соловьев Э. Ю.* Категорический императив и политико-юридическое мышление эпохи ранних буржуазных революций. // Этика Канта и современность. — Рига, 1989.
13. *Франк С. Л.* Душа человека. — Paris, 1964.
14. *Эльконин Д. Б.* Психология игры. — М., 1978.
15. *Эрн В. Ф.* Г. С. Сковорода. — М., 1912.
16. *Huizinga J.* Homo ludens: a study of the paly element in culture. — London, 1980.
17. *Caileois R.* Zes jeux et les hommes. — Paris, 1958.

Роланд ПІЧ

ПРО МІСТИКУ І МЕТАФІЗИКУ У ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ*

Містика і метафізика — це два погляди на ту саму незмінну божественну дійсність. Традиційна метафізика, яку в цьому контексті не варто плутати з однойменною філософською дисципліною, вчить об'єктивного погляду на цю єдину дійсність і виходить із чистої об'єктивності, що є нічим іншим, як самою божественною дійсністю.

Містика, навпаки, має відношення до суб'єктивного переживання цієї дійсності, причому переживання є водночас подоланням одиничної людської суб'єктивності і веде до злиття з єдиною надособистісною об'єктивністю Бога.

Позаяк містика і метафізика мають вихідним пунктом ту саму божественну дійсність, вони зрештою не можуть розглядатися окремо одна від одної. Перш ніж показати єдність містики і метафізики та її здійснення у Григорія Сковороди через самопізнання, зупинимося на основних фактах життя і діяльності великого українського філософа.

1. Дати життя і творчості Григорія Сковороди

Михайло Іванович Ковалинський, друг і учень Сковороди та його перший біограф влучними стислими фразами накреслює вражаючий образ свого вчителя, якого він уперше зустрів у Харкові: "Он одевался пристойно, но просто; пищу имел состоящую из зелий, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захождении солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суеверию, но по внутреннему своему расположению; для сна отделял от времени своего не более четырех часов в сутки; вставал до зари и, когда позволяла погода, всегда ходил пешком за город прогуливаться на чистый воздух и в сады; всегда весел, бодр, легок, подвижен, воздержан, целомудр, всем доволен, благодушествующ, унижен пред всеми, словоохотен, где не принужден говорить, из всего выводящий нравоучение, почтителен ко всякому состоянию людей, посещал больных, утешал печальных, разделял последнее с неимущими, выбирал и любил друзей по сердцу их, имел набожество без суеверия, ученость без кичения, обхождение без лести"[1].

Справжньою причиною такої поведінки і способу життя є здійснюване Сковородою невтомне богошукання. Він шукав, проте не пішов у ченці, а вибрав просте життя мандрівного прочанина. Ігуменові Якубовичу, що обіцяв йому у разі його вступу до монастиря найвищий духовний сан, він відповів: "Разве вы хотите, чтобы и я умножил число фарисеев?"(2, 447). Хто був цей чоловік, який смиренно і водночас певно і чітко відхилив пропозиції посісти високі духовні посади, прагнучи вступити на шлях справжньої духовної свободи?

Григорій Савич Сковорода народився 22 листопада (3 грудня н. с.) 1722 р. в українській козацькій сім'ї в селі Чорнухи Лубенського полку на Полтавщині. По закінченні сільської школи, де він навчився читати, писати,

---

* За віденським журналом "Zeitschrift für Janzheitsforschung" — 1984. — № 2.

digitized by ukrbiblioteka.org

рахувати, а також оволодів мистецтвом церковного співу, батько послав його до Києва, де він 1734 р. вступив до Києво-Могилянської академії, яка давала не лише духовну освіту, а й забезпечувала належний рівень світських знань для селянської і шляхетської молоді країни. Викладання велося латинською мовою, поряд із традиційними елементами схоластичної філософії і теології тут вивчали також ідейні здобутки західного просвітництва.

Завдяки своїм винятковим музичним здібностям, Сковорода був уключений до імператорської придворної капели, і 1741 р. для участі в інтронізаційних святкуваннях його було відправлено до Санкт-Петербурга, де 24 грудня 1741 р. відбулася коронація російської імператриці Єлизавети. Коли імператриця 1744 р. разом із двором прибула до Києва, разом з її супроводом повернувся й Сковорода. Це дало йому змогу продовжити у Києво-Могилянській академії свої філософські і теологічні студії. Тут він здобув грунтовні знання у галузі античної, середньовічної і новітньої філософії та літератури, а також засвоїв патристичну традицію. Не завершивши навчання в Києво-Могилянській академії, Сковорода пішов з останнього богословського класу і подався за кордон, бажаючи побачити "чужі краї" (2, 440). Приводом до цього стала його участь у службовій подорожі генерал-майора Вишневського у Токай до Угорщини, де він виконував обов'язки секретаря і церковного півчого. Звідти Сковорода вирушив до Офена (Буди), Пресбурга (Братислави) і Відня. Ймовірно, він побував також в Італії та Німеччині. Через два з половиною роки повернувся в Україну і 1751 р. почав викладати поетику у Переяславській семінарії. Тут він написав також свій перший твір "Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной".

У своїй викладацькій діяльності Сковорода виявив винятковий педагогічний хист. Про його метод навчання повідомляє М. Ковалинський: "Сковорода начал больше возделывать сердце молодого воспитанника своего и, рассматривая природные склонности его, помогать только природе в ращении направлением легким, нежным, нечувствительным, а не безвременно обременять разум его науками" (2, 442). Цей новий метод виховання, а також своєрідне розуміння проблем поетичного мистецтва незабаром спричинилися до ускладнень стосунків Сковороди з начальством і до його звільнення. Залишивши Переяслав, він зупиняється поблизу у с. Кавраї і стає там домашнім учителем у родині поміщика Томари. Однак через кілька місяців він втратив і це місце. На початку 1755 р. Сковорода разом із архимандритом і професором теології Володимиром Каліграфом подорожує до Москви, де тамтешня духовна академія намагається залучити його до викладацької діяльності. У Троїцько-Сергієвій Лаврі, поблизу Москви, він відвідав ученого Кирила, що згодом став Чернігівським єпископом, після чого повернувся в Україну, де знову посів місце домашнього вчителя у Кавраї.

Після звільнення з Переяславської семінарії для Сковороди почався час тяжких роздумів і випробувань, що привели до рішучого повороту в його житті. У сні, про який Сковорода згодом оповідав своєму біографові М. Ковалинському, йому розкрився його тодішній душевний стан: "В полночь, ноября 24 числа 1758 года, в селе Каврай казалось во сне, будто я рассматриваю различные охоты жития человеческого по разным местам. В одном месте я был, где царские чертоги, наряды, музыки, плясания; где любящиеся то пели, то в зеркала смотрелись, то бегали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатые постели и проч. Оттуда повела меня сила к простому народу, где такие же действия, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улице с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь, как обыкновенно в черном народе бывает; так же и любовные дела сродным себе образом происходили у них. Тут, поставя в один ряд мужеск., а в другой женск. пол, рассматривали, кто хорош, кто на кого похож и кому достоин быть парою. Отсюда вшел я в постоялые домы, где лошади, упряж, сено, расплаты, споры и пр. слышал. Наконец, сила ввела меня в храм некий обширный и прекрасный: тут якобы в день сошествия Святого Духа служил я литургию с дияконом и помню точно, что возглашал сие громко: "Яко свят еси, Боже наш" и пр. до конца. При

сем по обоим хорам пето было протяжно: "Святый Боже..." Сам же я, с дияконом перед престолом до земли кланяясь, чувствовал внутренно сладчайшее удовольствие, которого изобразить не могу. Однако и тут человеческими пороками осквернено. Сребролюбие с кошельком таскается и, самого священника не миная, почти вырывает в складку. От мясных обедов, которые в союзных почти храму комнатах отправляемы были и в которые из олтаря многие двери находились, во время литургии дух шибал до самой святой трапезы. Тут я видел следующее ужасное позорище. Как некоторым не доставало к явствию птичих и звериных мяс, то они одетаго в черную ризу человека, имевшего голые колена и убогие сандалия, убитого, в руках держа при огне, колена и икры жарили и мясо, с истекающим жиром отрезывая и отгрызывая, жрали; и сие делали аки бы некіе служители. Я, не стерпя смрада и свирепства сего, отвратил очи и вышел. Сей сон не меньше усладил меня, как и устрашил" (2, 445). Контраст між урочистою службою Божою і вбивством та жертвоприношенням одягнутої у чернечий одяг людини, що привиділося у цьому сні, свідчить про внутрішню духовну боротьбу, через яку змушений був пройти Сковорода за свого вчителювання у Кавраї. Однак суперечність натякає також на можливість рішення, яке, зрештою, прийме Сковорода щодо свого подальшого життєвого шляху.

1759 р. Сковорода стає вчителем поетики у Харківському колегіумі; через рік він веде з ігуменом Якубовичем, з яким він був у дружніх стосунках, вирішальну розмову. Під час цієї розмови на пропозицію ігумена здобути високі духовні посади у разі його вступу до монастиря Сковорода дає згадану вище відповідь.

Наслідком його відмови було те, що Сковорода залишив Харків і усамітнився у селі Стариця, біля Білгорода, де він "прилежал к познанию себя и упражнялся в сочинениях, относительных к сему"(2, 448). Сковорода жив як справжній чернець, але не хотів вступати у монастир і негативно ставився до відповідних зовнішніх атрибутів.

Через рік Сковорода знову повертається до Харкова, де в колегіумі викладає грецьку мову. Тут він знайомиться з молодим М. Ковалинським, який незабаром стає його учнем і другом. 1764 р. вони обидва здійснюють подорож до Києва, де ченці відомої Печерської Лаври роблять спробу умовити Сковороду вступити до них у монастир. Повернувшись до Харкова, Сковорода більше не поновлює своєї викладацької діяльності, проте 1768 р. губернатор Щербинін звернувся до нього з наполегливим проханням прочитати в колегіумі лекції з етики. Основні положення цих лекцій викладаються в його творі "Начальная дверь ко христианскому добронравию", написаному 1766 р. У цей час відбувалася також зустріч з посланцем Катерини II, яка виявляла бажання бачити його біля себе у ролі придворного філософа. 1769 р. у Харківському колегіумі виникла конфліктна ситуація із шкільною інспекцією, і Сковорода остаточно відмовився від своєї академічної викладацької діяльності, з того часу віддавши перевагу мандрівному життю.

1770 р. з ним трапився випадок, що глибоко вразив його і мав вирішальний вплив на його подальше життя. М. Ковалинський так передавав це враження Сковороди у його біографії: "Встав рано, пошел я в сад прогуляться. Первое ощущение, которое осязал я сердцем моим, была некая развязанность, свобода, бодрость, надежда с исполнением. Введя в сие расположеніе духа всю волю и все желания мои, почувствовал я внутрь себя чрезвычайное движение, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно излияние некое сладчайшее наполнило душу мою, от которого вся внутренняя моя возгорялась огнем, и, казалось, что в жилах моих пламенное течение кругообращалось. Я начал не ходить, но бегать, аки бы носим некиим восхищением, не чувствуя в себе ни рук, ни ног, но будто бы весь я состоял из огненного состава, носимого в пространстве кругобытия. Весь мир исчез предо мною; одно чувствие любви, благонадежности, спокойствия, вечности оживляло существование мое. Слезы полились из очей моих ручеями и разлили некую умиленную гармонню во весь состав мой. Я проник в себя, ощутил аки сыновнее любви уверение и с того часа посвятил себя на сыновнее повиновение духу Божию" (2, 463).

digitized by ukrbiblioteka.org

Сповнений переконання у метафізичній імовірності цього містичного переживання, Сковорода впродовж майже чверті сторіччя мандрував українською землею, відвідував монастирі і друзів, завершував діалоги і трактати, до написання яких приступив ще до свого мандрівного життя; писав він також і нові твори (Сучасну наукову публікацію їх здійснено в згаданому двотомному виданні). Мандруючи, Сковорода називав себе самого "старчиком", і це визначення відразу наводить на спогад про східнослов'янське старчество, про великих духовних подвижників. У такий спосіб Сковорода здійснив своє справжнє покликання філософа у власному і більш глибокому смислі слова. "Любомудрие, поселясь в сердце Сковороды, доставляло ему благосостояние, возможное земнородному. Свободен от уз всякого принуждения, суетности, искательств, попечений, находил он все свои желания исполненными в ничтожестве оных. Занимаясь о сокращении нужд естественных, а не о распространении, вкушал он удовольствий, несравненных ни с какими счастливцами... Полунощное время имел он обычай всегда посвящать на молитву, которая в тишине глубокого молчания чувств и природы сопровождалась богомыслием. Тогда он, собрав все чувствия и помышления в один круг внутрь себя и обозрев оком суда мрачное жилище своего перстного человека, так воззывал оные к началу Божию: "Востаните, ленивии и всегда низу поникшии ума моего помыслы! Возмитеся и возвыситеся на гору вечности!" Тут мгновенно брань открывалась, и сердце его делалось полем рати: самолюбие, вооружась с миродержителем века, светским разумом, собственными бренности человеческой слабостьми и всеми тварьми, нападало сильнейше на волю его, дабы пленить ее, воссесть на престоле свободы ее и быть подобным вышнему. Богомыслие вопреки приглашало волю его к вечному, единому, истинному благу его, вездесущему, всяисполняющему и заставляло его облещись во вся оружия Божия, дабы возмощи ему стати противу кознем лжемудрия. Какое борение! Колико подвигов! Восшумеша и смятошася: надлежало бодрствовать, стоять, мужаться. Небо и ад борется в сердце мудрого, и может ли он быть празден, без дела, без подвига, без пользы человечеству? Тако за полунощные часы провождал он в бранном ополчении противу сил мрачного мира. — Воссияваюшее утро облекало его во свет победы и в торжестве духа выходил он в поле разделять славословие свое со всею природою" (2, 465 — 466).

Погідний спокій, що супроводжував мандрівне життя Сковороди, більше не полишав його аж до смерті. 1794 р. він перебував у свого друга А. І. Ковалевського у Пан-Іванівці за 40 км від Харкова (згодом це село було названо Сковородинівкою). Одного дня Сковорода обідав з А. Ковалевським у незвичайно доброму настрої, він жартував і розповідав про своє минуле, подорожі, тяжкі дні свого життя. Після обіду він вийшов, а ввечері господар знайшов його під липою — старець копав вузьку й довгу яму, в якій і попрохав себе поховати. Господар намагався його розрадити й заспокоїти, але наступного дня, 29 жовтня 1794 р., Сковороду знайшли мертвим у своїй кімнаті[2].

Сковороду поховали згідно з його побажанням, і на його надгробку було зроблено ним самим складений напис: "Мир ловил меня, но не поймал" (2, 473).

2. Містика і метафізика самопізнання у Григорія Сковороди

Метафізичне пізнання походить не від людського мислення, себто не від чистого розуму (ratio); його органом у людині є радше інтелект, в якому приховується іскра вічної, нествореної і божественної самості. У божественній самості міститься не тільки джерело метафізичного пізнання, а й водночас його мета. Таким чином, метафізичне пізнання завжди є також самопізнанням божественної реальності, і це божественне самопізнання є прообразом будь-якого людського самопізнання, чия відносна і обтяжена власним "я" одинична реальність мусить бути, проте, спочатку розірвана, якщо вона дійсно досягне свого справжнього, божественного джерела і мети.

Якщо людина долає свою Я-бутність (Ichhaftigkeit) і справді осягає

божественну дійсність, то це суб'єктивно пережите осягнення надіндивідуальної об'єктивної реальності є справжнім містичним пізнанням. Метафізичне і містичне пізнання насправді нерозривні. Метафізичний погляд на містичне переживання грунтується, однак, на впевненості у тому, що людське "я" не змішується з божественною самістю (Selbst), а справді розкривається у ній. Завдяки своїм зусиллям людина неспроможна піднестися до божественної дійсності; це радше під силу самій божественній дійсності, яка через свої численні прояви і одкровення опікується людиною і вказує їй шлях нагору.

Григорій Сковорода жив у середовищі, сформованому під впливом християнського одкровення, і, поза всіляким сумнівом, він глибоко і на основі щирої віри був закорінений у традиції православного християнства. Однак саме в тому виявляється його талант містика і метафізика, що він, натхнений духовною свободою, проник у саму суть цієї християнської традиції, із Св. Письма, а також із давньогрецької й латинської спадщини зміг вилущити метафізичний зміст. Ідеалом містичного і метафізичного пізнання є для Сковороди самопізнання, позаяк "если бы ты узнал себе, в то время ты Божиим, а Бог твоим сделался бы" (1, 228).

Натяки на такого типу самопізнання він знаходить в одкровеннях Св. Письма. Він указує на те, що "в божественном мраке Моисейских книг (себто у П'ятикнижжі Мойсея) почти двадцать раз находится сие: "воньми себе", "внемли себе", и вместо ключа ко всему предвручается то же, что "узнай себе" (1, 413). Але і в Новому Заповіті Сковорода знаходить вказівки на самопізнання і в цьому сенсі витлумачує висловлювання з Євангелія від Луки: "Вернися до дому свого" (гл. 8, в. 39).

Поряд із Старим і Новим Заповітом він наводить також свідчення з до- і позахристиянських джерел. Він не має жодного сумніву у тому, що давні єгиптяни, євреї й елліни "слово сие (тобто "пізнай самого себе") высоко почитали" (1, 413). У цьому зв'язку Сковорода однозначно посилається на Плутарха, який у своїх творах повідомляє про мудрість єгиптян, а про еллінів у своєму творі "Про "Е" у Дельфах" зазначає, що над входом до храму Аполлона у Дельфах можна було прочитати: "Пізнай самого себе" Плутарх пише: "Оскільки Бог до кожного з нас, хто сюди приходить, звертається, зустрічаючи ніби привітанням цим "Пізнай самого себе!"... а ми, зі свого боку, відповідаючи Богові, говоримо: "Ти є", — чим ми йому у вигляді вітального звернення приписуємо істинний, безпомилковий, йому одному єдино відповідний предикат, предикат буття"[3]

Цими словами Плутарх дає зрозуміти, що самопізнання — це посвячення у таємницю божественної дійсності за допомогою самого Бога. Аби пояснити те, що відбувається у процесі самопізнання, Сковорода вдається до міфа про Нарциса, відомого йому, очевидно, з "Метаморфоз" Овідія. Якось у німфи Лейріопи народився хлопчик, якого вона назвала Нарцисом. Батьком хлопчика був річковий бог Кефіс. Ясновидця Терезія запитали, чи доживе хлопець до сивини. У відповідь прозвучало: "Так, якщо він сам себе не пізнає". Коли Нарцисові виповнилося шістнадцять, навколо нього упадало багато юнаків і дівчат, водяних і гірських німф, домагаючись його кохання. Проте він усім їм рішуче відмовляв. Одного разу під час полювання на оленя він побачив німфу Ехо, яка його тут же покохала. Але її кохання він теж відхилив, і від сорому вона усамітнилася в печері й перетворилася на камінь. Тоді один із знехтуваних звертається з молитвою до Немезіди, просячи її зробити, щоб Нарцис покохав когось так, як любила його Ехо, але, щоб, незважаючи на всю пристрасть, він не зміг би домогтися і досягти цього кохання. Прохання було почуте. Втомлений від полювання Нарцис наближається до чистого струмка. Як лишень він хоче вдовольнити свою спрагу, він бачить у воді себе самого і закохується у своє відображення. Сповнений пристрасного почуття до свого коханого у воді, він марніє від кохання і помирає. Коли ж огорнуті сумом наяди і дріади хочуть поховати його мертве тіло, вони знаходять на його місці квітку, яка з того часу називається нарцисом[4].

Глибинний смисл цього міфа Сковорода обгрунтовує у своєму творі "Наркісс. Розглагол о том: узнай себе". Коли міфічний Нарцис споглядає і пізнає у струмку себе самого, то для Сковороди у воді відображається не

digitized by ukrbiblioteka.org

лише обмежена одинична особа міфічного Нарциса; навпаки, через свою смерть від кохання Нарцис долає себе самого і в цей спосіб наближається до власної божественної основи. У названому творі Сковорода примушує Нарциса говорити про справжню мету свого самозакохування: "Се что люблю! Люблю источник и главу, родник и начало, вечные струи, источающее от пары сердца своего. Море есть гной. Реки проходят. Потоки изсыхают. Ручаи ищезают. Источник вечно парою дышет, оживляющею и прохлаждающею. Источник един люблю і ищезаю. Протчее все для меня стечь, сечь, подножие, сень, хвост... О сердце морское! Чистая бездно! Источниче святы! Тебе единаго люблю. Ищезаю в тебе и преображаюся" (1, 156).

Не виникає жодного сумніву, що у цих словах Сковорода виражає власне пристрасне бажання єднатися з Богом. Однак здійснити це єднання з Богом можна тільки тоді, коли людина звільниться від усіх зовнішніх обмежень і глибоко проникне у свою внутрішню сутність. На шляху самопізнання, себто на цьому шляху в середину до Бога, людина пізнає протилежність внутрішнього і зовнішнього, або полови і зерна. Інакше кажучи, хто хоче стати на шлях внутрішнього пізнання, не сміє залишатися в полоні зовнішнього світу, а мусить розірвати зовнішню оболонку і пережувати, щоб знайти ядро. Сковорода наполегливо вимагає: "Разжуйте, раскусите, растолочьте, разбийте и сокрушите идола сего, раздерите льва, сего диавола, и сыщите внутрь его сокровенную ядь и сладкий сот вечности, безвестная и тайная премудрость Божия" (2, 38).

Два ступені або кроки треба розрізняти, на думку Сковороди, у цьому прориві до внутрішньої серцевини. Спочатку повинні бути розжовані і знищені всі зовнішні перешкоди, і тільки тоді можна скуштувати жаданої таємниці. Розрізнення полови і зерна — це знання, дароване з неба, яке надходить у стані осяяння і нерозрізненої одноманітності світла і виразності. Сковорода пише, виходячи, очевидно, з власного досвіду: "Теперь подними очи твои, если они озаренны духом истины, и взглянь на ее. Ты видел одну только тьму. Теперь уже видишь свет. Всего ты теперь по двое видишь: две воды, две земли. И вся тварь теперь у тебе на две части разделенна. Но кто тебе разделил? Бог. Разделил он тебе все на двое, чтоб ты не смешивал тьмы со светом, лжы с правдою. Но понеже ты не видел, кроме одной лжы, будьто стены, закрывающие истину, для того он теперь тебе сделал новое небо, новую землю. Один он творит дивную истину. Когда усмотрел ты новым оком и истинным Бога, тогда уже ты все в нем, как во источнике, как в зерцале увидел то, что всегда в нем было, а ты никогда не видел. И что самое есть древнейшее, тое для тебя, нового зрителя, новое есть, потому что тебе на сердце не всходило. А теперь будьто все вновь сделанно, потому что оно прежде тобою никогда не виденно, а только слышанно. Итак, ты теперь видишь двое — старое и новое, явное и тайное" (1, 175).

Однак дуалізм видимого і невидимого не можна розуміти лише як протилежність зовнішнього і внутрішнього, полови й зерна. Навпаки, вважається, що в основі дуалізму лежить єдність. Інакше кажучи, приховане і видиме не протистоять як незалежні одне від одного, а видиме виявляє приховане. Вчення Сковороди про двоєдність у цьому зв'язку є ніщо інше, як виклад метафізичного вчення про єдину реальність, що виявляється в різні способи і на численних рівнях.

Чиста реальність сама по собі, тобто Бог у своїй чистій абсолютності, не виявляє себе, позаяк тоді він не був би більше чисто абсолютним у самому собі. Про цю саму по собі чисту реальність можна говорити лише негативним чином, позаяк вона залишається невимовною таємницею Бога. Божественна дійсність, що виявляє себе, на відміну від своєї внутрішньої невимовної дійсності, тому надається до виявлення, що вона сама в собі розрізняється. Маніфестація передбачає відмінність між тим, що маніфестує, і маніфестованим. Маніфестоване завжди прагне повернутися до свого першоджерела, тобто до первісної єдності буття, і безперечно, що все, що існує, наявне у Бозі, і немає нічого, що було б поза ним. Це метафізичне вчення Сковорода висловив у своїй молитві: "Пречистый,

нетленный, вечный! Все тебе подобно і ты всему, но ничто же есть тобою, и ты ничем же, кроме тебе" (1, 276).

Бог у цій чистій і безумовній абсолютності без будь-якої двоєдиності, себто без будь-якої відмінності, є метою містичного і метафізичного пізнання. З огляду на цю абсолютну мету вчення про двоєдиність, не має ніякого іншого сенсу, окрім того, щоб через пізнання двоєдиності осягнути справжню єдність божественної дійсності. Пізнання двоєдиності стосується передусім людини. Отже, Сковорода розрізняє зовнішню, тілесну, і внутрішню, істинну, людину. Істинна людина не пов'язана із зовнішньою, тілесною, людиною, однак затаєна у ній, і вона поряд із Богом є метою містичного і метафізичного пізнання як самопізнання: "Один труд в обоих сих — познать себе и уразуметь Бога, познать і уразуметь точного человека... А видь истинный человек и Бог есть тожде" (1, 172).

Богопізнання і пізнання справжньої людини здійснюється як самопізнання, що через зачерствілу оболонку зовнішньої, тілесної, людини проникає аж до її у ній самій затаєного ядра, себто аж до її серця. Серце є втіленням внутрішньої й істинної людини, позаяк воно "есть корень и существо", і "всяк есть тем, чие сердце в нем" (1, 278). Причина такого прориву через зовнішню оболонку полягає не в зовнішньому, а в серці, де завжди присутній Бог.

У цьому сенсі варто розуміти згадане вже визначення Сковороди, що дійсна внутрішня людина дорівнює Богові. Цю тотожність внутрішньої людини і Бога Сковорода пояснює тим, що він розкриває зв'язок між глибиною або безміром серця і божественною безоднею. Серце — це "бездна всех вод и небес ширшая!.. Коль ты глубока! Все объемлешь и содержишь, а тебе ничто не вмещает" (1, 168). У цю глибину і безмір людського серця може проникнути лише Бог завдяки своїй неосяжності. Підтвердження такої думки Сковорода знаходить у Св. Письмі, де у псалмі 42 (вірш 8) говориться: "Бездна бездну призывает" (2, 352). Інакше кажучи, тільки у цій безодні людина може поєднатися з Богом. Заклик, що лунає з безодні людського серця до божественної безодні, насправді є закликом любити в собі Бога і до його самопізнання.

В інтерпретації цього заклику і благанні з безмежної глибини серця до єднання з абсолютним Богом виявляється вказівка на духовний метод Сковороди, завдяки якому може бути втіленим у життя вчення про метафізичне самопізнання. Метод полягає в апеляції до божественних імен, у яких міститься вся божественна реальність. Божу присутність у глибині серця, що не може бути ні осягнута, ні досліджена з допомогою людського розуму, Сковорода уявляє і як іскру Божу. Пізнання цієї іскри і самопізнання є для нього одним і тим самим, і в дійсності для нього немає нічого більш важливого, ніж "узнать самого себе, прозреть таящуюся в теле своем вечность будьто искру в пепеле своем вырыть" (2, 137).

Однак божественна іскра тільки тоді може просвітити людину з глибини серця, якщо людина звільниться від усіх своїх зашкарублостей і позбудеться своєї власної волі. Звільнення від власної волі і себелюбства — це смерть зовнішньої людини, і ця смерть є, безумовно, необхідною, позаяк лише "зерно пшенично в нивах естли согниет, внешность естли нежива, нов плод внутрь цветет" (1, 65). Зсередини виникає нова, істинна людина, яку Сковорода споглядає і описує із символічністю Апокаліпсису і Євангелій. Нова людина передусім вільна від будь-яких обмежень зовнішньої, тілесної, людини: "В высоту, в глубину, в широту летает беспредельно. Не мешают ему ни горы, ни реки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в прежде бывшее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит дверем заключенным. Очи его голубины, орлии крыла, еленья проворность, львиная дерзость, горличина верность, пеларгова благодарность, агнцово незлобие, быстрота соколья, журавляя бодрость. Тело его — адамант, смарагд, сапфир, яспис, фарсис, кристалл и анфракс. Над главою его летает седмица божиих птиц: дух вкуса, дух веры, дух надежды, дух милосердия, дух совета, дух прозрения, дух чистосердия. Глас его — глас грома. Нечаянный, как молния и как шумящий бурный дух. "Идеже хощет, дышет" (2, 44). Цей опис нової і справжньої людини нагадує образ Христа, і для Сковороди справжня

digitized by ukrbiblioteka.org

людина є Христом. Усі люди єдині у Христі, і "не тысяща, но все наши, всех веков человеки, во едином господнем человеке так обретаются, как бессчетный всех наших миров хор сокрывается в Божием мире и в рае первородного оного мира" (1, 312). Метафізичне пізнання цієї божественної людини сприяє перетворенню старої людини у нову, і хто зрозумів істинну людину, "тот и возлюбил и сам взаимно любезным сделался и едино с ним есть, так как прилепившийся брению и сам есть землею і в землю возвращается. А познавши нетленного и истинного человека, не умирает, и смерть над ним не обладает" (1, 191).

Але завдяки здійсненню самопізнання людина не лише досягає безсмертя, а й крім цього перетворюється у Бога. Людина, що справді сама себе пізнає, "от самолюбного пламя преображается во источник (себто у божественне джерело). Право! Право! Во что кто влюбился, в то преобразился. Всяк есть тем, чие сердце в нем... Чистая бездно! Источниче святы! Тебе единого люблю. Ищезаю в тебе и преображаюся... Лицемеры и суеверы, слыша сие, соблазняются и хулят. Во источник преобразится? Како могут сия быти? Не ропщите! Вельми легко верующему, яснее скажу, узнавшему в себе красоту оную: "Пара бо есть силы Божия и излияние Вседержителя славы чистое" (1, 154 — 156. — Біблія, Книга Премудрості, гл. 7, в. 25).

Ця краса є істотним виявом і споглядання божественної премудрості, у пізнанні якої здійснюється кожна справжня філософія. Сковорода належить до її видатних представників.

З німецької переклала
Ярослава Стратій

---

[1] *Сковорода Григорій.* Повне зібрання творів: — У 2-х т. — К., 1973. — Т. 2. — С. 446—447. (При дальших посиланнях том і сторінку вказано в тексті).

[2] *Срезневский И. И.* Отрывки из записок о старце Григории Сковороде, украинском философе. // Утренняя звезда. — М., 1834. — Вып. 1. — С. 90 — 91.

[3] *Plutarchi Moralia.* — Leipzig, 1929. — Vol. 3. — S. 18.

[4] *Публій Овідій Назон.* Метаморфози. — К., 1985. — С. 58 — 62.

21 — 24 серпня 1992 року, в дні святкування першої річниці незалежності, в Києві відбувся Всесвітній форум українців, на який зібралися посланці діаспорних громад із 26 країн світу та всіх областей України. Вони обговорили актуальні питання державного будівництва і перспективи співробітництва материкової України та діаспори. Подаємо доповіді Івана Дзюби й Олександра Руденка-Десняка та деякі — найцікавіші й найрепрезентативніші, як нам здається, виступи. Завершує публікацію стаття про форум київського журналіста Василя Зорі.

Іван ДЗЮБА

УКРАЇНА НА ШЛЯХАХ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

До незалежності йшлося не те що роками, а десятиліттями й століттями. За нею — і трагічні, і героїчні сторінки історії нашого народу, якому судилося велике розсіяння, порівнянне з біблійним.

Історичне буття українського народу складалося так, що не тільки було роз'єднано й поділено його етнічну територію, але й чималу частину його фізично-продуктивного, політичного, інтелектуального, культурного потенціалу витіснено за межі цієї етнічної території взагалі. Розсіяння по світу перетворилося на постійний процес, помітним складником якого стала політична еміграція як явище, що засвідчувало, з одного боку, національний гніт в Україні і політичний терор чужинецької влади, а з другого — здатність українців вести боротьбу за свою свободу і за драматичних умов вигнанства.

Сьогоднішній день знаменує кінець однієї доби нашої історії, коли українці були роз'єднані не тільки кордонами, але й узаємним незнанням, підозрами, інспірованим ворогуванням, і початок другої — коли ми можемо не тільки спілкуватися й пізнавати одні одних, а й разом формувати свої політичні, життєві, культурні орієнтири, спільно працювати задля створення нового образу України.

Власне, це вже не тільки можливість, а й доконечна необхідність, перед якою стоїть молода Українська держава.

І тут треба наголосити, що сама ця держава виникла як результат зусиль багатьох поколінь українців усього світу. За всієї їхньої роз'єднаності, взаємного незнання і подеколи ворогування їхня енергія найрізноманітнішими, часом парадоксальними шляхами спрямовувалася на національне виживання — і або на розбудову самої України, або на підтримання вогню української ідеї.

Інколи кажуть, що незалежна Україна постала в серпні 1991 року навдивовижу легко і завдяки щасливому збігові обставин; мовляв, цьому вирішальним чином сприяв невдалий путч у Москві. Це поверхове бачення форми, а не змісту історичного процесу, навіть не процесу, а одного його моменту.

До незалежності Україна йшла довгим, тяжким і жертовним шляхом,

digitized by ukrbiblioteka.org

дорого за неї заплатила. В підвалині української державності — і століття боротьби наших предків, у якій кристалізувалася ідея самостійності; і символізована насамперед в іменах Шевченка і Франка титанічна робота великих просвітителів і різьбярів народного духу, діячів культури і науки, яка створювала гуманістичний потенціал нації; і, сказати б, сама колективна душа українського народу, яка вперто противилася знеособленню та зберігала найцінніші якості своєї самобутності, бувши водночас відкритою до світу.

За незалежністю України — і традиції Київської Русі та гетьманської держави, і три роки національної революції та драматичної самооборони УНР, і десять років національно-культурного будівництва часів "українізації"; і політична, культурна та національно-організаційна діяльність українців у міжвоєнній Галичині та багатогранна активність міжвоєнної еміграції і діяльність Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков; і всенародне протистояння гітлерівському нашестю, і героїчна боротьба УПА; і неймовірно тяжка праця народу в післявоєнній відбудові, а потім у створенні індустріальної потуги сучасної України; і різнобічні зусилля української еміграції у вільному світі задля утривалення політичного ідеалу самостійності, збереження національної ідентичності та підтримки духу дослідження і творчості; і національно-культурна робота українців Польщі, Чехословаччини, Югославії, Румунії; і жевріння залишків українського життя на безмежних просторах колишніх республік колишнього Союзу — жевріння, яке нині розвогнюється.

Україна розвивалася у накинутих їй спотворених суспільно-політичних умовах, і її незнищенна воля до життя виявлялася не завжди в адекватних формах і свідомих актах. Незалежністю завдячуємо не лише тим, хто свідомо присвятив своє життя цій ідеї, а й тим, хто, може, й не маючи уявлення про неї, об'єктивно працював для України, забезпечуючи безперервність народного буття: вирощував хліб, добував вугілля, зводив житло, створював музику, народжував нові наукові ідеї. А найбільше завдячуємо тим українським матерям, які за всякої лихої години знаходили сили виховувати своїх дітей у добрих звичаях, передавали їм людяність і рідне слово.

Незалежність — заслуга не тільки певних політичних сил та рухів, а всього народу, багатьох його поколінь.

Тож не годиться нам сьогодні вираховувати, хто більше, хто менше поклав на терези української долі — це зробить історія, якщо буде потрібно; не годиться будь-яким політичним силам вихвалятися і вивищувати свою роль чи претендувати на монополію.

Тим більше, що сьогодні нам треба думати про зовсім інше.

Адже першу річницю державної незалежності України зустрічаємо в обстановці, яка зовсім не схиляє до безжурного святкування. Радість затьмарена гіркотою, тривогами, болем.

Здобутки безсумнівні: широке міжнародне визнання; серія політичних та економічних угод із сусідніми і далекими державами, що визначає наше місце у світовому співтоваристві та допомагає політичному й економічному усамостійненню; конструювання структури державності; нарешті — головний наш здобуток: збереження міжнаціонального спокою за непростих умов, завдяки чому Україна залишається однією з небагатьох мирних зон не тільки в СНД, а й у всьому сьогоднішньому напівбожевільному світі...

Однак загальна картина змін виявилася не такою, як очікувано.

Замість поліпшення життя маємо катастрофічне погіршення.

Замість налагодження ефективнішої адміністрації на всіх рівнях маємо її дальшу дезорганізацію та пониження компетентності.

Замість оздоровлення фінансової системи маємо фінансовий хаос та цілковиту компрометацію національної ерзац-валюти.

Замість стимулювання національної культури маємо параліч її інституцій, позбавлених джерел фінансування; катастрофу української преси; трагедію українського книгодрукування; початок масової втрати і втечі з України мистецьких і наукових кадрів.

Чи не вдасться урядові незалежної України зробити те, чого не змогли зробити всі попередні режими — остаточно добити національну культуру?

І чи не судилося нинішній незалежній Україні остаточно і назавжди поховати й саму ідею української державності?

У всякому разі, компрометація цієї ідеї йде повним ходом і в усіх можливих напрямках.

Я особисто далекий від того, щоб ставити це на карб тільки урядові чи вищим особам держави. Думаю, що винні ми всі. А найбільше, може, ті, хто тільки й гадає, як би перекласти вину на інших, віддаючи неабияку енергію цьому втішному для себе, але сумному для суспільства заняттю.

Зрозуміла річ: надії на швидке поліпшення справ у незалежній Україні після років руйнації були ілюзорними, не мали об'єктивних підстав і шансів на здійснення. Але чи неминучим було таке різке погіршення становища народу і чи мала бути такою глибокою соціальна і психологічна травма, що її зазнала Україна?

Не знаю, чи хтось серед нас має чітку і однозначну відповідь на ці та інші запитання і чи така відповідь, коли хтось вважає, що її має, не буде жахливо спрощеною. Я тільки пропоную спільно обдумати й обговорити деякі аспекти нашого нинішнього становища та деякі можливі перспективи.

Хочеться звернути увагу на те, що кризові явища, з якими ми зіткнулися, не є специфічно українськими або тільки такими. Їх переживають усі країни колишнього СРСР і всі колишні соціалістичні країни Східної та Середньої Європи, в тому числі й ті, які менше були деформовані "реальним соціалізмом" і раніше стали на шлях політичних та економічних реформ. Отже, маємо справу з типологічними закономірностями процесу, що відбувається в історичному інтервалі між демонтажем тоталітарної командно-адміністративної системи та побудовою демократичної і ринкової системи, — закономірностями, яких ще не проаналізували достатньою мірою економісти та соціологи.

Цей факт інтернаціональності кризи засвідчує всю поверховість і довільність зведення її до суто українських чинників, а тим більше до чиєїсь лихої волі.

Звичайно, є і лиха воля, і незацікавленість старих структур, і саботаж, і інтриги мафії. Але не абсолютизуймо ці чинники. Не уподібнюймося до більшовиків, які у всіх неладах своєї системи звинувачували саботажників, диверсантів, ворогів народу. Саботаж і злочинність не є самовиникаючими чинниками, вони виростають з неефективності економіки та адміністративної структури, а не навпаки.

Втрати в економічній політиці очевидні. Так зване відпущення цін за умов державної, відомчої та мафіозної монополії обернулося тотальним пограбуванням народу і не тільки не стимулювало виробництво, а, навпаки, паралізувало цілі його галузі. Канібальський спосіб здобуття прибутків за рахунок не інтенсифікації виробництва, а підвищення цін насправді призводить до зменшення прибутків і до банкрутства. Маємо імітацію ринкової поведінки або її силове накидання — за відсутності ринкової економіки, — і це виглядає як трагічний фарс.

Економічна політика здійснюється методом спроб і помилок і має зигзагоподібний характер. Можна зафіксувати три її злами тільки протягом цього року: курс на змагання з російськими реформами; урочисте проголошення нової економічної доктрини з відмовою від наслідування Росії, обіцянкою виходу з карбованцевої зони та формування національних економічних пріоритетів; нарешті, буквально через два-три місяці, тихенька ревізія цієї доктрини і повернення до економічної еклектики та прагматичних напівкроків.

Що це — свідчення невпевненості керівництва; чи браку волі та витримки, конче потрібних, щоб довести справу до віддаленіших результатів; чи непередбачуваної і незбагненної складності проблем? Чи, може, і перше, і друге, і третє?

У всякому разі, доводиться визнати, що не тільки серед українських економістів та урядовців немає згоди в думках, а й навіть найдосвідченіші та найавторитетніші зарубіжні економічні й фінансові експерти дають суперечливі оцінки та поради.

За наших конкретних умов економічна політика не просто пов'язана із соціальною, а змушена бути її частиною. Економічні реформи можливі лише в такій якості і в такому темпі, в яких вони не викличуть соціального вибуху, тобто простір для маневру обмежений. Українська ситуація набагато складніша, ніж російська. Маю на увазі не лише те, що, всупереч поширеному у нас патріотичному уявленню, Росія незрівнянно багатша на ресурси. Маю на увазі й інше: в Росії, хоч би як там розвивалася криза,

digitized by ukrbiblioteka.org

ніколи не дійде до втрати державності, а лише — до зміни форм цієї державності. Тоді як в Україні питання полягає саме в тому, чи утвердить вона свою державність, чи втратить. Так що тут відповідальність політиків незрівнянно більша, і потрібні не лише рішучість, а й зваженість та обережність, особливо якщо не забувати, що мотивація вибору на користь незалежності для чималої частини населення України мала не тільки національно-політичне, а й соціально-економічне забарвлення.

Міжнародні фонди можуть радити Україні зменшити соціальні витрати наполовину (з 41 до 20 відсотків ВВП — валового внутрішнього продукту), різко зменшити асигнування на освіту і культуру, скасувати закони про мінімальну заробітну платню, вдатися в разі необхідності до масових звільнень та інших "драконівських заходів", як самокритично це кваліфіковано в одному з експертних документів, — але українському урядові доводиться зважувати, чим обернуться такі кроки не в теоретичному моделюванні, а в реальній ситуації.

Економічні реформи не можуть бути проведені без ускладнень і самообмеження. Це всім зрозуміло. Але, на жаль, розмови про неминучість жертв стають прикриттям для перекладання всього тягаря реформ на трудові верстви. Із загрозливою швидкістю поглиблюються соціальна диференціація і соціальні контрасти.

Було б ще півбіди, якби те, що вигрібається з порожніючих кишень терплячого громадянства, йшло на користь держави, для її заходів, — але ж воно здебільше загрузає у відомчих і мафіозних структурах.

За цих умов актуальним стає законне прагнення трудівників до самозахисту, до організованих дій, що ставили б межу як сваволі державної адміністрації та відомств, так і розбоєві торговельної та інших мафій. Але біда наша, яка може виявитися фатальною, в тому, що демократичні сили не створили ні теоретичних концепцій, ні тривких організаційних структур, які відповідали б потребі захисту конкретних соціальних інтересів трудівників і водночас узгоджували б цей захист із процесом демократичного державотворення. Натомість роль оборонців трудового люду намагаються — і не без успіху — перебрати противники незалежної демократичної України, поборники тієї системи, яка протягом 70 років здійснювала найжорстокішу в світі експлуатацію народу і довела суспільство до нинішнього стану. Вони ж цинічно одягаються і в одежі захисників демократії та прав людини — ті, хто ще вчора заганяв у тюрми за саму згадку про права людини...

А загалом це звичайна логіка політичної боротьби, і якщо самі національно-демократичні сили не будуть дійовими оборонцями соціальних та громадянських прав, цю ключову політичну роль переберуть відмиті й невідмиті ком-реваншисти.

З економічною і соціальною політикою прямо змикається кадрова. Це, мабуть, найболючіша тема політичних дискусій і боротьби, бо йдеться про реальну владу, а отже, й долю України. Тут багато невдоволення й обурення, як і претензій до Президента у зв'язку з персональними призначеннями у структури президентських представництв на всіх рівнях. (У дужках хочеться сказати, що самий інститут представників Президента в принципі не дуже узгоджується з розвитком демократичного самоврядування і може сприйматися лише як тимчасово-вимушений — для зміцнення виконавської дисципліни в період хаосу). Основний мотив розпачливої критики з боку демократів: засилля на всіх рівнях старої партократії, яка скрізь, а особливо в провінції, залишається єдиною реальною владою.

Це справді так і справді становить велику небезпеку для майбутнього України. А проте ситуація не така однозначна, вона має й інші виміри, яких ми здебільшого не враховуємо.

По-перше, демонтаж кадрових структур такого масштабу, їх кардинальна заміна просто фізично неможливі за один чи кілька років — цього в історії нікому не вдавалося зробити навіть шляхом кривавих революцій: згадаймо, що й більшовики, розігнавши 1917 року старий державний апарат, уже в перші місяці змушені були піти на поклін до нього.

По-друге, в успадкованих кадрових структурах немало людей, які еволюціонували у своїх настроях разом з усім суспільством і готові сумлінно служити незалежній Україні.

По-третє, демократична держава формує свій апарат не за політичною ознакою, а за діловою, професійною. До речі, досвід перебування

національно-демократичних сил при владі в західних областях України показав, що навіть там вони не мають достатньої кількості своїх кадрів.

Нарешті, чи не головне. Президент будь-якої країни, хоч і не вільний від власних симпатій та антипатій, все-таки змушений спиратися на ті політичні групи, громадські рухи та адміністративні структури, які мають вагу в суспільстві і за допомогою яких можна вирішувати завдання державного будівництва та збалансовувати гру політичних сил. Звернімо увагу хоча б на постійне балансування Єльцина. Не виключено, що форсований тотальний наступ на старий апарат за наших українських умов міг би призвести не тільки до кадрового спустошення, а й до загострення політичної конфронтації, стимулював би створення потужного антинезалежницького фронту. І з цим доводиться рахуватися.

Отож моральні ламентації демократам не допоможуть. Успіх в одному — збільшувати свій реальний вплив у суспільстві, здійснювати політичний тиск на всіх рівнях і формувати свій професійний, конкурентоспроможний корпус претендентів на урядові та адміністративні посади.

Головна причина неуспішності демократів — у їхній власній слабкості; вона ж не є тільки їхньою виною, а більше — наслідком політичної нерозвиненості суспільства. Всупереч ходячим уявленням про надмірну заполітизованість населення, соціологічні опитування засвідчують, що більшість населення або зовсім не цікавиться політичним життям, або має про нього дуже приблизне уявлення і що тільки менше третини його хоч якоюсь мірою причетні до всього спектра інститутів громадянського суспільства (від політичних партій до спортивних організацій): дуже низький показник. Слабкість політичних партій і нерозвиненість інститутів громадянського суспільства можуть стати небезпечним резервом нестабільності.

На тлі негативних соціально-економічних процесів, які в масовій свідомості нерідко парадоксальним чином пов'язуються з діяльністю нових політичних сил, демократ стає подекуди непопулярною постаттю. За цих умов немає певності, що дострокові перевибори Верховної Ради, заклики до яких дужчають, дадуть дуже втішні результати. У всякому разі, демократичним партіям доведеться рішуче активізувати свою діяльність, поширити її за межі інтелігенції та політизованої частини городян, шукати зв'язків з ширшими колами населення, насамперед з робітництвом і селянством, які складають головну масу виборців. А це неможливо без грунтовної розробки соціально-економічних програм, які в більшості партій та рухів приблизні і риторично-обіцяльні, а через те й нездатні викликати довіру. До речі, не важко помітити, що численні заяви, декларації, демарші демократичних і не вельми демократичних партій майже всі стосуються поточних політичних подій і дуже рідко — питань соціально-економічної стратегії.

Може, найважливішим завданням найближчого часу — на загальну думку — залишається створення Уряду національної згоди, чи національної довіри, — як спосіб виходу з політичної кризи та активізації економічної політики.

Вирішення цього питання ускладнюється нескінченними розколами серед демократичних і опозиційних сил. Загалом хаотична політична диференціація в суспільстві, яке щойно скинуло з себе обручі примусової єдності, — явище природне і спостерігається в усіх посткомуністичних та нестабілізованих суспільствах. Але вражає, по-перше, невідповідність між шумливою і калейдоскопічною поверхнею політичного життя суспільства і мовчазною непрозорою аморфністю глибин цього суспільства; по-друге, відсутність раціональної мотивації в розколах і чварах, абсолютна перевага заідеологізованості й емоційної персоналізації над концептуальністю. Це ще можна зрозуміти, коли дрібні ультраправі групки, кожна з яких оголошує всіх інших і одна одну не менше як зрадниками України, колотяться, сказати б, без відома українського народу, якому немає до них діла.

Але гірше, коли не можуть знайти спільної мови люди, які створили і розбудували Рух, коли доходить до конфронтації між частиною Руху і Конгресом національно-демократичних сил. Можна сумніватися, чи є великі підстави для такої конфронтації. В оцінці нинішнього становища і Рух, і політичні партії Конгресу дуже близькі, хіба що Рух висловлюється гостріше. Фактично багато спільного і в основних програмових вимогах Руху та Конгресу. Зрештою, час покаже, наскільки вмотивованими і

digitized by ukrbiblioteka.org

глибокими є розходження. Якщо за ними щось більше, ніж емоційно-психологічні настановлення лідерів, якщо декларування незгод буде підкріплене концептуальними розробками, — то це може піти й на користь українській демократії, збагачуючи бачення суспільних проблем, розширюючи варіанти рішень, стимулюючи змагальність політичних сил.

Але хотілося б поділитися двома міркуваннями. Усім зрозуміло, що нинішня Українська держава — далеко не та, якої ми хочемо, тобто вона не в тому стані, як нам хочеться. Але іншої ми сьогодні не маємо. Від нас усіх залежить зробити її кращою; від політичних сил — зміцнити її тими інститутами й атрибутами, яких їй бракує, довести до кінця процес убезпечення від спроб реанімації імперського Союзу.

Однак чуємо — і не лише в побуті від розчарованих громадян, а й від деяких опозиційних політиків, — що Української держави ще не існує, а те, що маємо, — пародія на державу. Добре, якщо за такою позицією стоїть знання про способи творення "справжньої" Української держави і відповідна діяльна енергія. Гірше, коли за цим — бажання пов'язати державотворення зі своїм іменем, починати Україну від себе. І ще гірше — коли людина не припускає іншої України, ніж та, якої вона хоче. Такі люди ладні, щоб України краще взагалі не було, аніж вона буде не такою, як їм уявляється. Це про них давно сказав В'ячеслав Липинський, що їхнє гасло: "Бий усіх на Україні, хто не такий, як ми". Такі люди вже не раз губили реальну Україну і можуть погубити знову.

І ще одне. Дедалі частіше чуємо не вельми коректні, а то й просто брутальні закиди на адресу тих політичних діячів, які еволюціонували від конфронтації з колишньою верховною владою до конструктивної участі у творенні нинішніх структур демократичної України, зберігаючи власну позицію. В чому тільки не звинувачують їх політичні аутсайдери. І не хочуть прийняти простого пояснення: що практична участь у державних структурах, ставлячи політика перед усією складністю державних проблем, тим самим урівноважує, раціоналізує його позицію, а водночас дає можливість проводити її в життя.

І, може, саме на грунті активної практичної участі в державотворенні можна прийти до ширшого порозуміння різних політичних сил.

Взагалі, бажаної консолідації, на мій погляд, треба шукати саме на рівні практичної державотворчої діяльності в найширшому значенні слова, діяльності, підпорядкованої загальнонаціональній меті, — а не на рівні ідеології, де цілковита єдність не тільки неможлива, а й непотрібна.

Мені здаються тривожним явищем популярні нині марення про ідеологічно зцементовану Україну. Можна зрозуміти їх — вони є реакцією на той ідеологічний вакуум, у якому живе нині чимала частина нашого суспільства. Через те чуємо розмови про необхідність державної ідеології; дехто пропонує на цю роль ідеологію українського націоналізму.

Але історія засвідчує, що будь-яка державна — обов'язкова — ідеологія неминуче призводить до ідеологічного примусу, а то й політичного терору проти власних громадян, до тоталітаризму.

Що ж до ідеології націоналізму, то знову б постало питання: яку саме з багатьох концепцій націоналізму вважати істинною? Але навіть найбільше модернізовані з цих концепцій усе-таки більше відповідають умовам національно-визвольної боротьби, ніж умовам державного будівництва, надто в суспільстві з багатонаціональним складом населення, — суспільством, яке хоче жити за принципами демократії. В незалежній Україні з її широким спектром регіонально-політичних та регіонально-культурних відмінностей, релігійною неоднорідністю, неоднозначним ставленням населення до багатьох подій минулого та до сучасних політичних оцінок і орієнтацій, практичною двомовністю та багатьма іншими особливостями — спроби зробити український націоналізм державною ідеологією спричинилися б тільки до глибоких розколів суспільства за національною, територіальною та світоглядною ознаками і до розколів у середовищі інтелігенції; не кажучи вже про небезпечну конфронтацію із сусідніми народами.

Політична та ідеологічна сфера повинні залишатися плюралістичними; будь-яка ідеологія — справа вільного вибору особистостей або певних соціально-політичних груп. Спроби накинути моноідеологічність — це вияв глибоко закоріненої психології "більшовизму" різних кольорів.

Натомість національна визначеність України може бути забезпечена

поєднанням етно-історичних вартостей із громадянськими, моральними, гуманістичними вартостями вселюдськими. Гармонію цих вартостей можна вмістити в поняття національної ідеї, безмежно ширшої за націоналізм чи будь-яку іншу догматичну ідеологію. Саме така позиція забезпечує успішніше і активніше протистояння тій хвилі шовінізму, російського націоналізму, українофобії, яка накочується на нас іззовні, але спінюється і в деяких регіонах самої України.

Чи можна розглядати націю як щось постійне і незмінне? Нації перебувають у стані перманентного переформування — і тільки тоді вони життєздатні. Можливо, сьогодні відбувається формування нової якості української нації — на принципі державності, а не етнічності. Консолідуючою ідеєю в цьому процесі стає ідея України як вітчизни всіх громадян, що пов'язали свою долю з українською землею і причетні до творення на цій землі суспільства, відповідального за продовження глибокої історичної традиції і водночас за пов'язання цієї традиції із стратегією світового історичного розвитку.

Така Українська національна держава дотримуватиметься принципу національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не етнічному значенні — як це властиво сучасним розвиненим демократичним державам.

Ця Українська держава, маючи великий природний, економічний, культурний, інтелектуальний потенціал, спроможна зробити помітний внесок у світову цивілізацію, знайти належне місце серед народів Європи і світу, відігравати неабияку роль у регіоні Середньо-Східної Європи, Середземномор'я і Близького Сходу. Не виключено також, що вона зможе виконати і певну світову місію — показати приклад безкровної еволюції від комуністичного режиму до демократії, приклад мирного розв'язання складних міжнаціональних і міждержавних проблем, доброзичливості, а не ворожості до сусідів.

Станеться так чи ні — залежатиме від міри консолідації громадянства української нації-держави (маючи на увазі під консолідацією не однорідність, а багатоманітність при усвідомленні спільної мети), а якоюсь мірою — і від зусиль кожного з нас.

Колись не останній із філософів людства сказав, що ідея завжди була зганьблена, коли вона протиставляла себе інтересові. Історія підтвердила це як незаперечний свій закон — якщо йдеться про мету суспільства. Отже, варто подбати про те, щоб для всіх громадян України — Україна стала життєвим інтересом. Але й ідеєю. Бо інтерес без ідеї нікуди не веде.

Що ж до людей, які свідомо присвячують себе справі будування України, то серед них дедалі міцнішає переконання, що сьогодні мірилом громадянськості є не патріотична риторика, не войовничість, не вміння щонайгостріше висловитися на адресу партократів — а здатність робити конкретні справи або принаймні запропонувати конструктивну думку для розв'язання тієї або іншої суспільної проблеми.

Ми можемо і повинні сперечатися між собою, не щадячи самолюбства, але забувати всі незгоди й образи, коли треба об'єднатися в дії для України.

Нашим девізом мають стати слова одного з добрих синів України: хай забудеться моє ім'я, але хай живе і розвивається Україна.

Олександр РУДЕНКО-ДЕСНЯК

СХІДНА ДІАСПОРА: УСВІДОМЛЕННЯ НОВОЇ РОЛІ

Великі події — великі проблеми. Усвідомленням цього, я певен, наповнені роздуми і прагнення делегатів і гостей цих високих зборів.

З процесом набуття Україною вистражданої незалежності перед кожним, хто усвідомлює себе українцем, постала необхідність визначитися, знайти себе у новій реальності. Виникли питання, на які не так-то легко було відповісти і мешканцям материкової України. А що казати про людей, які з тих чи інших причин опинилися на неосяжних для нормального розуму просторах колишнього СРСР? Так, вони з піднесенням звернули свої погляди до землі предків, вони раділи і радіють крокам української держав-

digitized by ukrbiblioteka.org

ності. Але сьогодні в цих поглядах ви можете помітити і розгубленість, і, на жаль, цілком зрозумілу тривогу.

Дивні речі відбуваються у нашому оновленому світі!

Як відомо, на російському Далекому Сході живуть тисячі, сотні тисяч українців. Багато наших земляків опинилося і на західному узбережжі Сполучених Штатів. Обидві громади розділені Тихим океаном і, кажуть, природні умови в обох випадках дуже схожі. І все ж таки спостерігачі помітили, що у більшості випадків представники України, вирушаючи у тихоокеанському напрямку, ніяк не можуть дістатися Владивостока і виринають десь у районі Сан-Франціско. Чи не йдеться про феномен на зразок Бермудського трикутника?.. І це в той час, як кількість сонячних днів на рік у Владивостоці і Сан-Франціско майже однакова. Невже і ласкаве сонце не приваблює борців за тотальне підвищення рівня національної свідомості?

Ображатися тут, мабуть, недоречно. І не за те я виступаю, щоб увага діячів материкової України була раптом переключена із західної діаспори на східну, бо не можна ламати побудоване. А про те мова, щоб існувала продумана система відносин між Україною і українцями, хоч би де вони жили, — тільки тоді цей неабиякий людський потенціал може бути використаний у справі національного відродження. Так, ідеться про співпрацю різних частин нації, співпрацю, народжену якісно новою історичною ситуацією. Саме тепер час подбати про те, щоб у майбутньому не було й натяку на існування національної метрополії з далекими і близькими провінціями.

Згідно з переписом 1989 року, за межами України на території колишніх республік СРСР живе 6 млн. 667 тис. українців. Із них 4 млн. 363 тисячі — у Росії. До того ж є підстави гадати, що згадані цифри істотно занижені.

Ця людська маса дуже неоднорідна, та все ж таки мільйони людей питають сьогодні: "Хто я для України?", "Що для мене Україна?" Питають ті, що доробили віку і хотіли б повернутися у рідні краї, але не можуть дати раду зі своїм скарбом і своїми заощадженнями — адже ніхто не знає, як тепер міняти гроші; питають військовослужбовці, натхнені інформацією про створення національної армії і здивовані відсутністю задовільних відповідей на свої рапорти. На українців, що усвідомили себе такими і бажають змінити своє життя, впала безліч соціально-побутових труднощів.

За довгі роки вони призвичаїлися до думки, що Москва сльозам не вірить. Що ж, тепер у них є можливість дізнатися, чи вірить сльозам рідний Київ.

Треба бути великим ідеалістом, щоб думати, буцімто на всі питання, поставлені дійсністю, є відповіді, і Україна в змозі прийти на допомогу всім своїм землякам, задовольнити всі їхні численні прохання і вимоги. А мова про таку, здавалося б, невловиму і хистку річ, як відчуття для українців Росії своєї необхідності Україні — це не сантименти, а соціально-етична категорія, без розуміння якої загалом невідомо про що говорити.

Неважко передбачити, чим обернеться святково-збуджене національне почуття без його хоча б часткової реалізації.

Є проблеми, які за природою своєю відбивають безліч соціальних і моральних проблем. Якраз такою на території колишнього СРСР стала проблема громадянства.

Немає сумніву, що Закон про громадянство України — результат цілеспрямованої і плідної законотворчої думки. Деякі сумніви виникають тільки в українців поза межами держави, коли вони намагаються скористатися цим законом і стати українськими громадянами. Адже на додаток до Закону існує "Положення про розгляд питань, пов'язаних з громадянством України", згідно з яким людина, що сьогодні не проживає постійно в Україні (крім окремих випадків) фактично не має шансів одержати громадянство. Крім того, що відповідний параграф "Положення" об'єктивно суперечить Закону, він зводить право на громадянство до прописки, одного з сумнозвісних інститутів минулих часів.

Багато суперечок викликає ідея подвійного громадянства. Використання його у практиці інших держав поки що не дало чіткого співвідношення між "за" і "проти" У нашому випадку здебільшого дається пояснення, що подвійне громадянство — зловмисна імперська вигадка, покликана відновити у своєрідній формі той-таки Радянський Союз.

А тепер я хотів би скористатися деякими даними з соціологічного

опитування на тему "Українці в Росії", яке було нещодавно проведене московським фондом "Громадська думка" на замовлення акціонерного товариства "Бізнесменс компаніум" Східна діаспора вперше стала об'єктом наукового дослідження. Надзвичайно цікавий і вчасний документ, у якому, природно, ставлення аудиторії до проблем, пов'язаних із громадянством, посіло одне з важливих місць. Так от, біля половини опитуваних висловилися за подвійне громадянство. Зарахуємо і їх до прихильників радянської імперії? Чи зійдемось на тому, що не все у житті можна пояснити в категоріях пропагандистської риторики? Адже ці п'ятдесят соціологічних відсотків — просто люди, які хотіли б для себе і нащадків зберегти постійний зв'язок із рідною землею. І, мабуть, у цей перехідний час варто якомога частіше уникати спрощених державних рішень, якщо вони впливають на долю сотень тисяч людей.

Головний результат опитування — надзвичайно високий рівень орієнтації східної діаспори на Україну. Це вже серйозний фактор національного життя, з яким не можливо не рахуватися, будуючи економічну і політичну стратегію. Тому, сподіваюсь, те, про що говориться у цій короткій доповіді, не буде сприйняте як простий перелік набридлих уже прохань і вимог.

З того самого опитування можна дізнатися, що десять відсотків респондентів хотіли б, маючи можливість вибору, зразу ж одержати громадянство України, але вибір як такий у даному разі ілюзія. Для здійснення своїх громадянських намірів ці десять відсотків, тобто потенційно тисячі і тисячі людей, повинні до листопада кинути все і повернутися на батьківщину. Видобути ту саму прописку...

Мабуть, попри всю свою складність, проблема громадянства повинна бути включена до резолюції і рішень високих зборів. В усякому разі, така думка багатьох українців східної діаспори, чиє непевне становище не може бути нескінченно довгим.

Так, Українська держава повинна захищати свої інтереси і вдаватися навіть до суворих заходів, коли йдеться про її прерогативи, її суверенітет, її майбутнє. Слова про останній історичний шанс у створенні української незалежності — не тільки слова. А тривогу, про яку я вже говорив, викликає не ідея сильної держави, а її конкретне тлумачення, з яким доводиться мати справу українцям поза межами України.

Спочатку держава, а все інше — потім... Знайома теза, так? Складається враження, що ідея держави подекуди набуває надлюдського сенсу і значення, коли найпростіша справа — поступитися інтересами звичайної людини заради високих державних інтересів. Можливо, я помиляюсь, і йдеться про якесь гірке непорозуміння. Найбільшою радістю було б на практиці впевнитись у своїй помилці.

Держава для людини чи людина для держави — така альтернатива хвилює не тільки закордонних українців. У державу для людини віриш, їй довіряєш, і ця довіра здатна стати могутньою конструктивною силою. Демократичний державний устрій, відкрите суспільство, ринкова економіка — такою бачиш майбутню Україну, до якої потягнеться кожен українець і знайде розуміння своїх прагнень, прагнень вільної особистості у перетвореному світі.

Серед українців у Росії багато тих, хто чесно працював і працює, не завдав жодної шкоди своїй нації, змусив оточення з повагою дивитися на себе як українця, тобто природно ніс у собі українство — і тепер зупиняється на роздоріжжі тому, що відчуває себе по відношенню до України людиною, так би мовити, не першого гатунку, порівняно хоча б із мешканцями Полтави чи Дніпропетровська. Рятуй нас, Боже, від появи таких градацій усередині одного національного коріння, одного народу, градацій, народжених холодним кабінетним патріотизмом.

Безумовно, якась частина російських українців повернеться на батьківщину найближчим часом, тільки було б великою помилкою штучно пришвидшувати і збільшувати цей міграційний потік. Він може легко набути характеру біженства, а біженців, здається, і так вистачає у сучасній Європі.

Так чи інакше йдеться про державну політику щодо співвітчизників за межами України. Віддаймо належне товариству "Україна" з його щирими і плідними спробами зорієнтувати значну частину своєї діяльності на східну діаспору. І зазначмо очевидне: можливості громадської організації далеко

digitized by ukrbiblioteka.org

не безмежні, до того ж, певен, у нових умовах вона потребує всебічної підтримки.

І тут ми маємо справу зі складним політичним явищем, яке народжене нашим часом глибокомасштабних змін. Держави, створені на уламках радянської імперії, з великим напруженням сил виробляють концепції взаємовідносин із колишніми зовнішніми партнерами Радянського Союзу — Німеччиною, Францією, Сполученими Штатами, Японією. Що ж до міждержавних стосунків у межах колишнього СРСР, то говорити про якусь чітку концептуальність досить важко. В усякому разі, на погляд звичайного громадянина. На те є об'єктивні пояснення, адже система управління згори донизу, від центру до регіонів не змогла зламатися зразу ж і назавжди. Вона в тій-таки психології урядовців і виробничників. І цей стан речей має безпосереднє відношення до кола питань, які ми сьогодні обговорюємо.

Навряд чи можна розв'язати проблеми східної української діаспори, її подальшої орієнтації і національного самовизначення без міжурядових угод та інших міждержавних документів. Очевидно, далеко не все залежить від України і її доброї волі, але, кінець кінцем, досягає мети той, хто її свідомо ставить і без вагань змагається за її досягнення.

Нині поступово розплутується зібганий клубок російсько-українських відносин. Вони переходять до площини прагматичної, і це — об'єктивна закономірність. Долю української громади самим часом поставлено до порядку денного всебічних переговорів двох держав-сусідів. Можливо, те ж саме громадянство для мешканців діаспори буде включене до гнучких міждержавних механізмів і набуде оптимального вигляду, з урахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін.

А хіба тільки ця сакраментальна проблема волає про увагу до неї?

Коли в розмовах із моїми колегами і знайомими ми торкаємось національно-культурного питання, я завжди знаходжу досить аргументів, щоб довести справедливість і людяність у підході до нього на Україні, особливо щодо запитів і протреб російської громади. І дедалі частіше думаєш: яку добру справу зробила б російська влада, якби озброїла моїх друзів і опонентів аналогічними аргументами з життя різних національних громад і, перш за все, найбільш численних... А може, у відносинах із північним сусідою варто наполегливіше ділитися українським досвідом?

15 травня 1932 року розіслано телеграму ЦК ВКП(б) — про ліквідацію всіх українських інституцій поза межами України. У різних російських регіонах невблаганно знищувалися школи, культурні осередки, редакції газет і журналів, часто-густо з людьми, що там працювали. Сталінська професійна небайдужість до всього українського набула рис відвертого геноциду. Тому поступове відновлення в Росії мережі українських закладів було б нормальним актом встановлення історичної справедливості і свідчило б про справжню боротьбу з патологічним спадкоємством Йосипа Віссаріоновича у галузі національної політики.

І навіть якщо легко довести, що російський партнер не виявляє поки що великої зацікавленості у цьому напрямку переговорів, то навряд чи кращою відповіддю буде наша рідна байдужість.

А тим часом недільні школи, культурно-освітні товариства, нечисленні культурні центри й бібліотеки та інші, пробачте за гучне слово, інституції української громади в Росії існують за рахунок майже голого ентузіазму їхніх засновників і господарів, у жорстких лабетах інфляції і загальної безгосподарності. Бувають просто клінічні випадки. Як, наприклад, той, коли у місті Воронежі відмовили у реєстрації українського культурного товариства, щоб не роздмухувати націоналістичні настрої. Що поробиш, є люди, чия свідомість ніяк не може розлучитися з 30 — 40 роками, коли особливо високо палало вогнище пролетарського інтернаціоналізму... А у більшості випадків все простіше — нікому з місцевих можновладців нема особливого діла до клопоту якихось сентиментальних диваків. Тих самих, чиї наміри може просто задушити сама орендна плата за приміщення. А що, як почне здійснюватися мрія про створення у Росії професійного українського театру? Як тут обійтися без могутньої державної підтримки? Нині обговорюється ідея заснування у Російській Федерації серйозних українських учбових закладів. Ні, без переорієнтації "згори" національно-культурної політики адміністративні російські "низи" навряд чи по-справжньому зрушать із місця. І ми знову повертаємось до специфічних акцентів у міждержавних російсько-українських відносинах.

Але й сьогодні, не дочікуючись їхнього остаточного розв'язання, можна зробити чимало, маючи струнку державну програму всебічних зв'язків із східною діаспорою. Справді, набагато приємніше і легше покладатися на зусилля тих самих ентузіастів, час від часу поблажливо плескаючи їх по плечу. Тільки огляньмося: часи ентузіазму без даху над головою скінчилися, навколишній світ починає жити за іншими моральними й економічними законами, і сьогоднішня політична і соціальна короткозорість може дорого обійтися завтра.

З появою незалежної Української держави корінним чином, якісно змінилася роль і призначення східної діаспори. Цей факт, здається, поки що не усвідомлений до кінця і самою діаспорою, і материковою Україною. А програма зв'язків між ними тому і вимагає структурного підходу, що вона може вийти далеко поза межі культурницької благодійності та чистого спонсорування.

За всіх обставин Росія залишиться постійним партнером України і в політичній сфері, і у сфері економіки. Доводилося чути голоси ідеологів, які готові викреслити Росію із самої української національної свідомості. Зрозуміти цей комплекс можна, за ним — гірка історія народу, а от нагадує він про всім відому гру, коли дитина щосили заплющує очі, впевнена, що в цю мить її ніхто не бачить... Прийде і справжня рівноправність, і справжнє партнерство, те, що зветься в офіційних протоколах взаємною вигодою. Завоює свої позиції вільний ринок із своїми законами. У цих колосальних і, будемо сподіватися, позитивних змінах міг би голосно заявити про себе той-таки потенційно орієнтований на Україну російський бізнес, до якого пішли сотні і тисячі представників української діаспори. Серед них багато людей молодих, тобто з великою перспективою.

Хто налагодить системну співпрацю з ними, яка могла б розширити сферу українського економічного впливу?

На жаль, старі стереотипи відмирають занадто повільно. А якщо подивитись не назад, а вперед, у майбутнє, неважко припустити, що за умови нормалізації економічного життя, справжнього звільнення приватної економічної ініціативи зв'язки України із східною діаспорою можуть стати, в усякому разі, не менш вигідними, ніж зв'язки з діаспорою західною.

Під час складання економічних угод у нафтовій Тюмені і республіці Саха представникам України прийшли на допомогу місцеві українські товариства. Ми говоримо про реальні речі, які здатні вплинути на майбутні концепції національної економіки.

У Росії багато людей інтелектуальної праці, фахівців високої кваліфікації, що відчули сьогодні потребу своєї української національної ідентифікації. Це чимала інтелектуальна сила, здатна на корисну і вкрай необхідну роботу. Як відомо, до України приїздять науковці із західної діаспори, працюють натхненно і самовіддано. Чи не розумно було б знайти спосіб приєднати до них східних колег?

Найбільш освічена і свідома частина східної діаспори пропонує свої знання та досвід, і прикро, якщо наміри її не будуть гідно відзначені і, що важливіше, значною мірою реалізовані. Подібні втрати просто не відновлюються.

У момент пристосування до суворих вимог майбутнього вкрай необхідно використати всі свої ресурси, здобути якомога ширше коло друзів, спільників і партнерів. Це стосується і людей, і націй, і держав.

Українцям Росії є чим віддячити за увагу до їхніх проблем і запитів. І навіть якщо сьогодні держава просто допоможе становленню культурних осередків, товариств і центрів, завтра це повернеться змінами в свідомості частини російського суспільства, а такі зміни — то вже політична й економічна категорія.

Торкнуся і ще однієї можливості функції східної української діаспори, функції надзвичайно важливої.

Штучна ізоляція на довгі роки, на цілі століття відрізала Україну від навколишнього світу. Вона витрачала свій інтелект і талант, перетворюючись на аноніма, і скільки сил коштувало їй уникнути повної розчиненості у загальноімперському духовному казані. Тепер, піднявшись до нового життя, Україна відчула, що залишилася незнаною, невідкритою для людства, дивною terra incognita в старій і добре вивченій Європі. Спитайте пересічного англійця чи француза: "Що таке Україна?" — добре, як почуєте у відповідь хоча б про її державну незалежність. Зверніться з тим

digitized by ukrbiblioteka.org

самим запитанням до звичайного росіянина чи грузина — навряд чи прозвучить щось, окрім звичних стереотипів. Імперія була аж ніяк не зацікавлена в тому, щоб її піддані справді пізнавали один одного і тим більше несли свою неповторність за імперські кордони... Така от невідкритість України — не тільки один із найтяжчих наслідків її імперського існування, а й відчутне гальмо на її шляху у майбутнє.

Інформаційний вакуум позбавляє кисню будь-який державний і соціальний організм. Це вже абеткова істина для наших комп'ютерних часів. Думати, буцімто ті, що цікавляться Україною, прийдуть самі і вклоняться низенько, прохаючи відомостей, думати так — звичайна хуторянська самовпевненість. Не прийдуть і не вклоняться. Значить, усебічна інформація в її наступальному вигляді повинна посісти належне місце в повсякденній практиці.

Нещодавно у Москві відбулися переговори стосовно статусу телевізійної компанії "Останкіно". Будемо сподіватися, що численні і різномовні телеглядачі одержать об'єктивнішу картину політичних процесів на Україні, дізнаються про аспекти її сучасного життя. Але йдеться не тільки про поточну політичну інформацію, хоч би якою важливою вона була. Наші уявлення про будь-яку країну і будь-який народ — річ складна і багатогранна. До неї входять історія, культура, національний менталітет, герої літературних творів і фільмів, внесок у світову цивілізацію, особливості побуту, характерні риси й особливості економічної системи, специфічні напрямки виробництва — все це, і багато чого іншого, а для сучасних професіоналів іще — сухі й красномовні цифри зі сфери фінансів і промисловості, чітке відбиття реального стану речей. Образ країни, те, що в усьому світі зветься "імідж" — це дуже серйозно, бо на його основі часто приймаються політичні рішення і дуже часто — економічні, в усякому разі, коли вирішується доля серйозних інвестицій.

У створенні українського іміджу, у поширенні цілеспрямованої інформації про Україну і може здійснити одну зі своїх новітніх функцій східна діаспора. Навіть російський ринок споживання цієї інформації виправдає і фінансові витрати, й організаційні та творчі зусилля. Підняти російсько-українські відносини на новий щабель — проблема, у розв'язанні якої не буде зайвою будь-яка допомога. Якщо ж мати на увазі більш широкий інформаційний ринок, а вийти на нього через російські канали цілком вірогідно, — то східній діаспорі справді судилося знайти один із шляхів самореалізації.

Перші практичні кроки зроблено. Як ви знаєте, у Москві почала виходити газета "Український кур'єр", після перших пробних випусків її внесено до каталогу на передплату і розповсюдження в Росії та Україні. У межах своїх можливостей газета працюватиме над зменшенням інформаційного дефіциту, торкатиметься власне діаспорних проблем. А щойно зареєстровано видавничий центр "Кимос" (Київ — Москва), покликаний послідовно знайомити російського читача з українською культурою та історією, фольклором і письменницьким словом, досягненнями української політичної думки. Другий напрямок роботи "Кимосу" — україномовна література для культурних осередків, шкіл та інших закладів східної діаспори. Крапля камінь точить, і, хочеться вірити, кожна книжка "Кимосу" внесе щось нове в читацьке уявлення про українську духовність, національний менталітет. Якщо "Кимос" нормально працюватиме на уявлення про Україну, її імідж, може статися так, що російська мова стане одним з інструментів українського національного відродження. У даному разі ставиться саме така мета. І знову не про саме культурництво мова. "Кимос" планує поширювати системну економічну та іншу інформацію про Україну.

Дві третини українців у Росії не мають можливості читати українські газети і журнали. Третина уявлення не має, що робить Верховна Рада України. Більше половини не бачили Закону про громадянство, яке так цікавить майже всіх. Я знову посилаюсь на згадане соціологічне обстеження. Чи потрібні ще аргументи на користь інформаційних проектів, народжених у східній діаспорі?

Киньмо погляд на діаспорну карту. Крім Москви і Санкт-Петербурга — Комі республіка, Чукотка, Якутія, Магадан, Сахалін, Тюмень, звичайно, Далекий Схід, величезне поселення у Казахстані, про яке, певен, розкажуть його представники. У цій географії — вся історія безземельних

селян-переселенців, в'язнів ГУЛАГу, працьовитих заробітчан усіх часів. Ні, язик не повернеться назвати їх відрубаною гілкою свого народу. В сибірських просторах загубилися села, де живуть наші земляки далеко не першої генерації, вони майже нічого не знають про українські справи і все-таки, думаю, тягнуться до України. Поцінуймо їхні почуття, зуміймо знайти шлях до них, знайдімо для них необхідне слово уваги.

І — матеріалізуймо, нарешті, високі слова про нашу єдність.

Точилося багато розмов про розробку побудованої на науковому фундаменті програми зв'язків і відносин України зі співвітчизниками поза її межами. Якщо ця програма не з'явиться сьогодні, то — коли? Коли розтане нинішня національна орієнтованість українців східної діаспори, в якій немало і ситуативних моментів?

А для здійснення цієї програми доцільно створити державний орган у справах зв'язків із діаспорою, із східним і західним відгалуженнями, орган на рівні міністерства, здатний компетентно працювати у специфічній галузі економіки і політики. Інакше важко вийти із фестивально-святкового кола у вияві національних почуттів, за межі нашої звичної самодіяльності.

Мабуть, більшість українців у Росії залишиться там, і, знайшовши своє місце у національно свідомій громаді, стане при тому до числа лояльних громадян нової Російської держави, де, хочеться вірити, переможуть демократичні тенденції. Це — норма існування будь-якої національної меншості. Мені доводилося спілкуватися з представниками діаспори західної, вони — лояльні і поважані громадяни своїх держав. Чи нема тут природного фундаменту для тіснішого спілкування? Ласкаво просимо, приїздіть, розкрийте свій плідний досвід, може, з часом і ми зуміємо розповісти щось повчальне для західних братів. А в Москві не обов'язково обмежуватись аеропортами "Внуково" і "Шереметьєво-2", ще два-три цікавих місця обов'язково знайдуться... Давайте виходити з того, що ми — один народ, і якщо будем краще знати один одного, може, й інші народи ближче познайомляться з нами.

Занадто багато проблем, занадто мало часу для виступу.

Не тут пояснювати, як склалася історична доля нашого народу. Але іноді здається мені, що з глибокою образою ще можна якось жити, а от самою образою — ні. Це так важко і так необхідно — знайти в собі сили, нічого не забуваючи, розпочати нове життя ніби з чистого аркуша паперу. І як тут вчасно звернутись до почуття власної гідності і шляхетної терпимості, котрих у найстрашніших випробуваннях не втрачали наші предки, а духовну енергію звільнити для будівництва самих себе і своєї оновленої нації.

Що поробиш, і надмірне бажання пожаліти себе, і — зворотний бік медалі — колюча агресивність — усе це нагадування про вчорашнє приниження і рабство, від якого так важко відірвати свою ментальність.

Світ уже, мабуть, повірив, що українці — скривджена історією нація. Тепер залишилося довести, що ми — нація істинно європейська. Заради цього варто жити і працювати. Щоб нащадки наші ніколи не загубилися в строкатому натовпі людства.

Василь МАРКУСЬ, США

Тривіяльним виявиться твердження, що українці, котрих у кількох еміграційних хвилях історична доля кинула на Захід, відограли помітну роль у визвольних та державотворчих процесах України аж до нашого часу. Залишаємо історії оцінити цей внесок і справедливо поділити заслуги й участь у цих змаганнях між окремими діяспорними поселеннями, громадами, групами та людьми.

Другим вихідним твердженням буде, що діяспора — тобто люди, розсіяні по світу, поза корінними етнічними землями і на захід від них, за океанами й на Европейському континенті, — створили життєздатні громади у багатьох країнах, які в свою чергу завершилися суцільною структурою й викінченою спільнотою українців поза межами батьківщини у світовому маштабі, або діяспорною спільнотою. Вона виявилася живучим організмом, має свої артерії й вени, які її уживотворюють, посідає творчі енергії, десь у ній закладено інстинкт життя й виживання. Головне, що в цій діяспорній спільноті сформувалася досить скоро ідея самозбереження, а

digitized by ukrbiblioteka.org

водночас і місія супроти материка, що її визначаємо як концепцію української діяспори.

Виглядає, що головна мета цієї концепції зреалізована або ще реалізується, сьогодні вже під кличем допомоги в державобудуванні української нації. Якщо Україна — незалежна, правова, демократична, соціяльно справедлива держава усіх її мешканців — стане дійсністю, чи тоді місія діяспори закінчиться? Не лише ті із західної діяспори, що мають щастя бути в цьому залі, але й тисячі наших земляків по світу, котрі слідкують за нашим форумом, цілком певно думають, що ні.

Ще далі Україна потребуватиме внеску своїх дітей у її повнокровне існування, як також вона здатна підтримати та надихнути закордонних українців у їхніх зусиллях до самозбереження. Якщо правда, що модерний світ сприяє різним інтеграційним процесам, то не менша правда, що в ньому є місце для різноманітностей, плюралізму культур та етносів. Якщо в даній групі людей, тим більше з органічними ознаками спільноти, інстинкт самобутности і тривалого існування живий, то навіть у нашому постмодерному часі масової культури, уніформованої ментальности та стилю життя, є місце на партикуляризм, індивідуальність групи. Отже, є шанси на тривале існування української діяспори.

Існують два поважні стимули, що цьому сприятимуть, а саме: факт утворення незалежної і визнаної у світі Української держави, з якою варто ідентифікуватися і яка пам'ятатиме про своїх дітей, та (друге) можливість поступового відновлення діяспорного ядра еміграцією з України. За нормальних умов Україна може дозволити собі обмежену, а не масову еміграцію, щоб це не було "висмоктуванням умів" та підважуванням бажаного етнічного балансу на Україні.

Якщо майже кожен відповідальний політик чи суспільний діяч у діяспорі й на Україні погодиться, що за теперішніх умов, хоч би якими прикрими з соціяльно-економічного боку вони були, еміграція з України на Захід не є побажаною, то за п'ять років ситуація може радикально змінитися. Україна (якщо ще, дай Боже, покращає відсоток народження її населення з теперішнього майже критичного нульового стану) зможе без великого ризику дати діяспорі річно кількадесят тисяч емігрантів.

Але не тепер, поки Україна потребує свідомого, активного, підприємливого й молодого елементу в себе на її розбудову! Уявім собі, якою втратою був би сьогодні для України виїзд десяти тисяч молодих людей протягом тільки одного року, до того ж із корінням на селі, коли треба відновлювати жахливо зруйноване сільське господарство на базі приватної власности. Було б на десять тисяч індивідуальних господарств менше! А для діяспори це не була б якраз тепер значна підтримка — тільки клопоти, які відвертають її увагу від суспільно-політичних потреб України в широкому розумінні.

Отже, справу еміграційної політики принаймні на найближче десятиліття слід розв'язати так, щоб Україна за цей час віддала діяспорі якнайменше людей. Діяспора ще витримає, не зазнаючи великих втрат, без трансфузії крови, яка потрібна тут на Україні. Діяспорі еміграцію можуть на найближчий період добре компенсувати ідейно-моральні впливи материка.

Водночас не слід очікувати значного відпливу західної діяспори на Україну. На це є ряд об'єктивних причин, у які тут годі входити. Тих кілька тисяч з діяспори, які протягом 3 — 5 найближчих років у різних ролях та з різними завданнями могли б жити і працювати на Україні, не доведуть до біологічного чи інтелектуального вичерпання діяспорної субстанції, навпаки, на довшу мету можуть затіснити зв'язки між нею й материком. Цей факт міг би посередньо зміцнити діяспору.

Як згадано, західня діяспора має шансу протривати мінімум одне покоління майже в теперішній силі і значенню, бо для цього має потенції — наростаючу еліту, структури та динаміку. Очевидно, є різниці від однієї крайової чи континентальної діяспори до другої, і тут активна політика України супроти діяспори могла би сприяти збереженню окремих діяспорних громад. Наприклад, діяспора в Південній Америці дуже скоро потребуватиме допомоги з України в культурному плані (освіта, преса, допомога Церквам). Звідти можлива навіть часткова реемміграція, зважаючи на хронічні економічні кризи. Збереженню західньоевропейських діяспор сприятимуть нормальна присутність людей з України — студентів, учених, культурних діячів, сезонових робітників — і полегшене через недалеку

віддаль спілкування груп та одиниць. Одна група, що найскоріше потребувала б допливу емігрантів, вже тепер кількох тисяч людей, щоб зберегти свою повноцінну структуру й інтенсивність суспільного життя, це Австралія. Канада й Америка можуть зачекати! Але вийняток не творить правила.

Можливо, що розбудована до гіпертрофії діяспорна суспільна структура дещо спроститься, але в принципі вона повинна залишитися повноцінною.

Церковна організація (навіть якщо ієрархічна влада буде в Україні, що дуже важливо!) залишиться найтривкішою. Молодіжні, жіночі, культурні та професійні організації, включно з їх вседіяспорними надбудовами, мають шанси далі існувати, але їхня роля буде зменшена, бо саме їхню функцію переймуть відповідні структури на Україні. Це далеко не означає підпорядкування діяспорних інституцій їх відповідникам на Україні, а радше ділову єдність і співпрацю. Наприклад, СКВУ повинен існувати, бо виконує функцію координування й інтеграції діяспорних спільнот, що не може здійснювати жодна суспільна чи державна організація на Україні. Перед товариством "Україна" розкриваються нові завдання й можливості.

Зазнають і повинні зазнати зміни т. зв. політичні організації в діяспорі. Вони мали сенс існування до часу, поки не було вільного плюралістичного політикуму в Україні. А тепер люди з політичним інстинктом на еміграції мають можливість себе визначити й ангажуватися в політичне життя в Україні. Воно було б і добре, щоб наші політики (якщо такі є!) приїхали сюди, дечого навчилися самі, а дечого навчили місцевих та зміряли свої можливості й здібності з наростаючою елітою на Україні. А в нас у діяспорі тоді життя б щасливо деполітизувалося, що для діяспори й буде нормальним, адже діяспора матиме іншу функцію. Воно так чи інакше й станеться, бо природним порядком відходять еміграційні політики.

Ще кілька слів про іншу, "визвольну функцію" діяспори. Тепер підкреслюється допоміжна роль діяспори у державобудуванні, і це у скромних розмірах професійної допомоги, застосування західнього досвіду у різних ділянках, нав'язування контактів із західнім світом тощо. Це вимагало б в окремих випадках і перебування на Україні, можливо й постійного, людей із діяспори. Мова йде про відносно невелику кількість людей, але, не використовуючи їх, Україна позбавляється цінних цеглин для великої будівлі. Для цього треба розробити легальний механізм, а найголовніше — подекуди переставитися психологічно в тому сенсі, що й деякі емігранти можуть щось більше зробити, як тільки збирати фонди на допомогу Україні!

Якщо тепер поки що взаємини між діяспорою й Україною не є симетричними, вони скоро такими мусять бути і стануть, включно з тим, а що дасть незалежна Україна своїм дітям на Заході. Крім відвідувачів, кандидатів на емігрантів, стажистів, з яких майже кожний хоче спеціялізуватися в міжнародних економічних зв'язках і дипломатії, з України повинні згодом приїжджати вчителі, священики, редактори, диригенти хорів, виховники молоді, навіть на кошти уряду та українських установ, щоб попрацювати серед діяспори. Ця допомога сьогодні не є ще така критична, та й сьогодні багато хто офірує її за можливість попасти на Захід, а може, й лишитися там. Але за кілька років і на початку наступного століття буде велика потреба на таких людей з України. Чи психологічно та в сенсі патріотичних і етичних вартостей Україна на це готова й чи вона сьогодні в такому дусі виховує свою молоду генерацію?!

Про Україну та її закордонні спільноти часто образно висловлюються як про "живучі гілки могутнього дерева". Мені подобається таке порівняння, але щоб гілки були живими й живучими, саме дерево мусить мати сильне й глибоке коріння та достатньо животворних соків із землі й кисню з повітря, аби ріс його стовбур та розвивалася корона разом із гілками. Для людської спільноти таке коріння — це його історична пам'ять. І так, як на Україні сьогодні є живе відродження історичної пам'яті, так і діяспора, поглинута досі своїми щоденними турботами перетривання і достосування до ширшого довкілля, мусить знайти час і увагу до минулого емігрантської спільноти, щоб зрозуміти себе, усвідомити свою спільність і співвідношення з усеукраїнським корінням. З огляду на це потрібні для самої діяспори та для материка серйозні дослідження діяспори та довідники про її сучасне і минуле. На підставі знання і пізнання минулого й сучасного можна планувати майбутнє.

Для здорового дерева потрібні здорові, буйні гілки та листя, бо як вони

digitized by ukrbiblioteka.org

засихають, то починає засихати й дерево. Зараз заходимося вирощувати дерево, але воно — материкова Україна — мусить дбати і про свої розгалуження. Вірю, що водопої, як оцей Форум, дадуть достатню і постійну поживу гілкам, щоб діяспора тривала й розвивалася.

Юрій ШЕВЕЛЬОВ, США

Я хотів говорити про речі неприємні, замовчувані. Я завжди був і вважав себе за те, що по-англійськи зветься бед бой. Бед бой буквально означає поганий хлопець, але справжнє значення цього вислову — неслухняний хлопець, хлопець, який робить, що йому збреде на думку. Але я маю деяке виправдання в нашій традиції. Леся Українка мала за своє провідне гасло те, що вона сформулювала в п'яти словах: що треба, того не треба. Ми дуже часто ідемо у фарватері одноденних справ, справ, які зовсім не потребують генерального наступу і які, з другого боку, популярні, тоді як треба вміти бути непопулярними. Але... І тому я говоритиму про речі неприємні. Але почну я з двох дуже приємних цитат. Перша цитата: "Не шукайте України виключно біля Дніпра. Шукайте її також у Нью-Йорку, Лондоні, Харбіні, на заході нашого суходолу. І там її знайдете скрізь. Вона вже є на світі. І всі місця на планеті чують її народження". І друга цитата: "Та з нами не тільки шматок землі, одна неточно означена пляма на мапі. Ми — передусім ідея, сон, візія. Ми започаткували книгу і сходу пускаємось іти через пустині на багато років шукати землю обіцяну". Це написав Улас Самчук у 1937 році. Тоді на Україні друкувати такі речі не можна було. Але мислення на Україні вже тоді і ще навіть трошки раніше було саме таке. Юрій Яновський писав тоді: "Стоячи на місці, людина рухається назад. Завше відчувати на щоках вітер шляхів, бачити попереду просторінь. Не думати, потрапивши в пісок, що за піском немає трави, в чагарникові знати, що шлях не перетято і попереду лисніє дика путь". Тут нема слова Україна, але це той самий комплекс думок, який мав і висловив тоді Улас Самчук. Тут у нас констатовано наші успіхи — вони великі, констатовано нашу динаміку, нашу присутність і рух у простір світу. Присутність стверджено тепер навіть юридично. Про це не кажуть цитати, але це виконано. Та чи стверджено рух у світ і належність до нього, бо присутність і належність — це не те саме, це різні речі. Чи ми вже справді не лише, як казав Самчук, пляма на мапі? Я хотів назвати свій сьогоднішній виступ так: "Україна, культура, Европа, посмішка". Очевидно, до посмішки не дійде, бо на неї часу вже не залишиться, чи дійде до культури, я теж не певний, але в тих межах, що я маю, я говоритиму, а пізніше, може, десь це вдасться надрукувати.

Ми не тільки до недавнього часу не могли спілкуватися зі світом. У нас забрали, як ви знаєте, від нас заховали саму Україну. Ми з напругою відкриваємо її в собі і в історії. І все-таки, змагаючися за це, повинні ми стати також громадянами світу. Громадяни світу в перекладі на старогрецьку мову означає космополіти. Це слово, яке компрометували роками і десятиліттями. Ми повинні відновити це слово в його найсвітлішому значенні. Бо коли говорити про ствердження, відновлення України, то тут, хоч багато ще, дуже багато ще треба зробити, але принаймні ми свідомі того і щось із того робимо. Але для цього другого, для того, щоб стати громадянами світу, щоб стати справді космополітами, не зроблено майже нічого. І це закид і завдання не тільки тут сущим, я маю на увазі сущим на Україні, а і діяспоритам. Бо, як правило, і там, коли відкривається світ для когось, то закривається Україна. Людина переходить до іншої культури і свою культуру відкидає. Це не абсолютне правило, але переважна більшість випадків саме такого типу. Наша періодика — це майже підручник граматики на тему: "Як відмінювати слово "Україна". Слово "Україна" вживається тисячу разів в усіх відмінках. А що ми можемо з нашої преси дізнатися, довідатися про світ? Дуже і дуже мало. Про культуру світу фактично нічого. Ми в одній компанії, в одному товаристві не з Німеччиною, Англією, Францією, а із Зімбабве, Угандою, Орундою і так далі. Там ми перебуваємо. І про це треба пам'ятати і про це треба говорити.

Є в нас один-єдиний журнал, який інформує про західню культуру. Це журнал "Всесвіт". Честь йому, слава і хвала. Але один журнал не робить

погоди. А ми маємо деякі добрі традиції. Франко і Грушевський, коли вони редагували "Літературно-науковий вісник", у кожному числі давали щось із західніх літератур. Після того було Вапліте, яке існувало неповний рік, але і там Хвильовий уже наладнував стосунки з культурами Західньої Европи. Після війни в Мюнхені виходив журнал "Арка", який приділяв велику увагу західній культурі. Але сьогодні я такого видання, такого журналу не маю. Я розумію, що дуже трудно, коли в нас усе треба і в нас усе бракує чи то коштів, чи то людей, але, якщо ми цього не зробимо, ми втратимо і те, що ми здобудем у політиці, бо культура — це паспорт нації. Наслідки такого стану дуже прості. Вони, власне, подвійні. З одного боку, інформація навіть про наші успіхи на Заході дуже неповна і дуже часто заводить в оману. Наведу один-два приклади. Вийшов не так давно один фільм. Непоганий фільм. Але далекий ще від того, щоб завоювати серця Заходу. Були про нього інформації в українській пресі тут. Скупі інформації, з яких, одначе, випливало, що він мав величезний успіх в Америці, що він обійшов усі кінотеатри і так далі, і так далі. Це неправда. Він був, наприклад, у Нью-Йорку в одному кінотеатрі, який спеціялізується на експериментальних фільмах і до якого широкий загал не ходить. Це добре, що ми дістали такий фільм, здається, після Довженка перший, який вийшов на цей шлях. Але це не завоювання американських кінотеатрів, аж ніяк. Була не так давно інформація про те, що в Нью-Йорку відбувся концерт одного композитора нашого, я на тому концерті був, це не був суцільний успіх, це був, власне, успіх чемності, успіх ввічливості, вітання, бо треба було не образити людину. Ця музика не ввійшла до програми ні однієї великої оркестри американської. Я міг би далі й далі наводити такі приклади, яких є дуже багато. Для Заходу, за малими винятками, є Росія. Нас у культурі нема. Я не знаю, скільки є держав — членів Об'єднаних Націй, але щось понад сто, і на нас припадає не чверть, не половина, а одна, скажімо, якщо це 150 держав, одна стоп'ятдесята. Це значить — ми не існуємо культурно. Причини на це й об'єктивні, і суб'єктивні. Насамперед ми не платимо. Російську культуру плачено від часів Петра Першого і Катерини Другої. Петро Перший асигнував великі гроші на пропаганду російської культури, Катерина Друга запрошувала до себе десятки, сотні й тисячі чужоземних інтелектуалів. Росія платила за цілу інвазію гувернерів для виховання російських дітей і професорів в університетах. А в нас не існує навіть англомовного путівника по Україні. Перед подорожжю сюди я обійшов кілька книгарень Нью-Йорка і шукав, чи можна знайти англомовний путівник по Україні. Ні. Мені дали тільки одну тонюсіньку книжечку, яка зветься "Київ" — вона видана в Москві і відповідно пропагує як один із найважливіших туристичних об'єктів у Києві будинок, де колись переночував Петро Перший. А про Мазепу ви там не знайдете ні словечка. Ну, то відома дружба народів, тут нема нічого нового і нічого дивного. Путівник — це тільки один із прикладів. Ми зазвичай не знаємо мови. Дай, Боже, щоб люди навчилися англійської мови, але не дай, Боже, щоб англійська мова стала другою "общепонятною". А коли доходить, скажімо, до італійської, до французької, до німецької мови, справи у нас дуже і дуже сумні.

Зрештою, в такому стані, як ми тепер у культурі є на зовнішньому світі, ми ні для кого не цікаві. Є малі винятки, звичайно, я не хочу сказати, що немає одиниць, які цікавляться нашою культурою. Але вони дуже нечисленні, вони мінімальні. Це так, як у хворої людини: вона відчуває болі, вона хоче переказати всім, як їй болить. А їй відповідають: "Покличте лікаря" Так і нам радять покликати лікаря. Наша культура з цього погляду — це культура, як кажуть тією самою "общепонятною" мовою, "местного значения". Країна здобуває, почасти здобула своє місце в світі політично, але вона не здобула його, я вже сказав це і повторюю, в культурному сенсі. Колись Платона, старогрецького філософа, запитали: було два міста, Фіви й Афіни, або, як ми кажемо в діяспорі, Теби й Атени. Атени були тоді дуже впливові, Теби мало хто знав. У нього запитали, що треба зробити, щоб Теби перемогли Атени, і Платон відповів: "Для цього треба, щоб Теби збудували свій Партенон", — той комплекс храмів, який є в Акрополі в Атенах.

Хочу сказати, що розумію тих, які волають, що, мовляв, на культуру треба грошей, а грошей у нас нема. Це велика частина правди, звичайно, хоч це не робить становище кращим, але не треба забувати, що культура

digitized by ukrbiblioteka.org

може і приносити гроші. Туристика. Якщо є порядні путівники, які розповідають про те, що можна оглянути на Україні — таких нема поки що, але якби були, — то туристика могла б розвинутися і приносити добрі гроші, так як на туристику живе, скажімо, Греція, почасти Італія. Так певною мірою могли б жити і на Україні. Можна експортувати мистецькі виставки. Треба мати, звичайно, такі речі, які можна і слід експортувати, але якщо їх мати, то це приносить мільйони. Скажімо, тепер у Нью-Йорку відкривається виставка Анрі Матіса, французького маляра, і за цю виставку музей, де вона відбуватиметься, уже заробив понад 20 мільйонів доларів. Вони продають квитки наперед. Можна експортувати театр, якщо є що показати. Не так давно був у тому самому Нью-Йорку Маріїнський театр із Петербурга, і він, правда, не приніс таких грошей, як сподівалося, але він приніс трошки грошей до скарбниці Росії. З перекладів можна мати добрі гроші. І так далі, і так далі. Я не буду всього перелічувати. Але для того, щоб ці гроші надходили, треба мати конкурентноспроможну культуру, не сирітку попід тином, яка гірко плаче і нарікає на свою недолю. Добре. Посмішка лишається на інший раз. Може, воно й краще.

Борис ВЖЕСНЕВСЬКИЙ, Канада

Звертається до Вас бізнесмен із Канади, заангажований у державотворчій допомозі Україні, але оцінку ситуації в Україні я розмалюю з перспективи українського патріота, вихованця західнього світу.

Західня діяспора також частинно допомогла у праці знищення імперії зла і здобуття української незалежності. І виглядало, що нині мав початися наступний конструктивний етап нашої праці, етап будівництва незалежної держави. Але здобуття незалежности не закінчилося, наш нарід ще далі є залежним, і перелицьовані імперські структури контролю над народом ще далі існують в Україні. Замучений український нарід століттями терпів численні окупації і обмани. Наш обов'язок — допомогти, щоби нині не відбувся ще один обман, щоби наші брати і сестри не були тільки громадянами вільної незалежної України, але щоби кожний українець був вільним і незалежним у демократичній вільно-ринковій Україні.

Україна має можливість сформувати політично-економічну структуру за зразком Заходу, де бізнесмен приносить користь не тільки собі, але і своїм працівникам, і своїй державі. Але існує також варіянт багатьох країн третього світу, де бізнесмен приносить користь собі та якійсь частині державної бюрократії, але використовує своїх працівників і завдає шкоди державі. Держава опиняється в ролі постійного жебрака інтернаціональної допомоги. Готуючись до першої річниці незалежности і до приїзду журналістів та гостей форуму, Київ став прекрасним, живим, синьо-жовтим, але став потьомкінським. Із тривогою оцінюю, що нині в Україні оформлюється варіянт третього світу. Нині Україні загрожує нова руїна, а народу нове кріпацтво. Як учора Україну і її народ використовувала Москва, її українська номенклятура і комуністичні апаратники, нині державу і народ обкрадають українська номенклятура і її мафіозні бізнесмени. Обкрадіж держави відбувається хабарницькими способами, через контролю більшости посад державної влади і адміністрації непатріотичними і непринциповими людьми. Заводи, колгоспи, а головно продукція цих установ опиняється в руках зятів, швагрів і товаришів апаратників. Так звані бізнесмени, котрі влаштувалися завдяки хабарству чи номенклатурній кон'юнктурі, не є того типу люди, котрі у своєму підприємстві чи бізнесі будуть перейматися долею працівника, пильнувати за екологією чи платити державі належні податки. До речі, про державні податки: виглядає безглуздям накладати їх підприємствам у розмірі 75 відсотків. При таких податках підприємства змушені ліквідуватися або працювати підпільно, неформально. Але щоби функціонувати у неформальній економіці, треба платити неформальні податки мафіозним структурам. Гроші, котрі мали опинитися у державних касах, опиняються у кишенях тих самих людей, котрі накладають по вигляду нераціонально високі податки. За таких умов не створюються економічно незалежні соціяльні групи бізнесменів і працівників, кишені апарату і мафії повні, а державна каса порожня. З порожньою касою незалежна Українська держава не в спромозі виконувати свої зобов'язання щодо народу. Україна опиняється у ролі країни третього світу, а апа-

ратники з повними кишенями показують пальцем на народ і вигукують: "Хотіли ви незалежну Україну, маєте".

А якими способами народ опиняється у новому кріпацтві? У той час, коли відкладається приватизація і демократизація, державний апарат створює постійний цикл інфляцій. Зміни у заробітній платні ніколи не добігають до підвищень у цінах державної продукції. Щоби прожити, люди вичерпують із тих запасів, котрі вони склали за тяжких політичних умов брежнєвських часів. В обігу цих інфляцій Кабінет Міністрів ухвалює одному чи другому угрупованню населення нерівні підвишки заробітку. Створюють собі політичну підтримку в декотрих стратегічних частинах народу, наприклад, між шахтарями, а заздрість і нерозуміння серед загалу населення. Створивши обставини суспільного непорозуміння, можна закликати одних проти других і, розкривши долоні, вигукувати: "Хотіли ви демократію, вільний ринок, маєте".

Замучений, розбитий народ, може, подумає, справді, навіщо нам було тої незалежности і західних систем, таж було краще колись у співдружності, почнуть згадувати старі гасла. У ситуації економічної анархії забуватимуть про страшні людські жертви під час московської імперії і тоталітарної системи.

Часами може вдатися обдурити весь нарід, а декотрі частини населення можна постійно обманювати, але весь нарід не обдуриться надовго і нині вже його не застрашиш. Народ зрозуміє, що проблема не в незалежності, бо незалежність з усіма атрибутами ще не існує, він зрозуміє, що проблема не в демократії, бо правдивої демократії ще нема. Він зрозуміє, що проблема не у вільному ринку, бо він також іще далеко. Народ зрозуміє: проблема у тому, що державою керує еліта вихованців комуністично-імперської системи, колишні номенклятурники і їхні апаратники. І хоча між цими вихованцями також існують патріотичні і принципові люди, більшість цього класу не розуміє, психологічно не сприймає і ворожо наставлена до незалежности, демократії і вільного ринку.

Нині Захід іще готовий надати економічну допомогу Україні, а західня діяспора вкласти свої людські ресурси, але основну працю державного будівництва мусить зробити народ України під провідництвом її найкращих синів.

Нині перед Україною є можливість увійти в коло держав західнього світу, але існує також другий варіянт, можливість провалитись у третій світ. Україна може знову стати колонією, цього разу економічною, очоленою старою мафією, стати державою рабів.

Вірю, що ми не провалимося, вірю, що діяспора ще вкладе не одну цеглину у праці державного будівництва, вірю, що більш не повториться рабство і неволя, що народ України стане вільним і незалежним у вільній і незалежній Україні.

Звертаюся до вас, синів України, котрі стоять при верхівках влади, словами Шевченка:

Обніміте, брати мої,
найменшого брата,
нехай мати усміхнеться,
заплакана мати.

Лариса СКОРИК, Україна

Благословен день, коли до батьківської оселі сходиться велика родина, і стократ благословен той день, в котрому оселя ця — вже не куток у чужому домі, не похила хатина на відлюдді, а справжній дім на просторі, і видно його здалека, як храм, хай принищений, але прекрасний, і дороги до нього вже не плутані стежини, а прямі і вільні. Тож хай щастить нам у домі цьому наводити лад і творити добро, наша велика українська родино!

Прекрасно й те, що ми, українці, і всі, хто серцем прийняв Україну як рідну матір, маємо нині змогу глянути один одному у вічі і в щирій бесіді краще пізнати себе — і допомогти навіки позбутися того взаємного незнання, яке ще, на жаль, і донині існує в нашій Україні.

Бо правду казав найбільший для мене авторитет у сфері філософії

digitized by ukrbiblioteka.org

будівництва української державності Липинський: "Що ж до взаємного незнання себе українських людей, то воно у нас дійсно надзвичайне. Полтавець про галичанина, херсонець про холмщака, чернігівець про подолянина, "свідомий" інтелігент про правобережного "польського" або "лівобережного російського пана", обидві ці частини українських панів взаємно про себе і про свідомого інтелігента, священик про них всіх і вони всі про священика, офіцер і урядовець про громадянство, а громадянство про офіцера і урядовця і т. д. і т. п. знають у нас напевно менше, ніж пересічний західний європеєць не тільки про своїх земляків, а й про всі західноєвропейські нації.

Глибоке, варварське, примітивне незнання своїх земляків і свого краю лежало, крім інших причин, в основі цієї взаємної антипатії, якою українські люде в хвилинах, коли треба було за всяку ціну єднатись, взаємно, неначе пружинами, одштовхували себе".

На жаль, ще й нині, вільно чи невільно, а часто й з допомогою нашіптувань недругів нашої єдності, зринає десь із глибин невігластва наше неприйняття брата — чи то в мові, чи в звичаї, чи у вірі, чи в чомусь іще.

Чи потрібно ще когось переконувати, що саме нині той момент, коли мусимо за всяку ціну єднатися, бо Бог, може, востаннє, готовий прийняти від нас, українців, найважливіший іспит на державну зрілість. А це означає — на вміння відректися від власних амбіцій, піднятися над особистими образами, над інтересами партій чи груп до розуміння того, що державницький шлях для сильних і міцно зорганізованих.

У річницю проголошення Української незалежної держави треба не лише об'єктивно розглядати, чого ми досягли і чого не змогли, а й визначити, що найбільше ускладнює нам подальшу роботу.

24 серпня минулого року за допомогою каталізатора, яким став путч, Україна проголосила свою незалежність. Найбільшою небезпекою на той час було те, що ця держава проголошувалась ще при існуючій компартії і існуючих державних інститутах Союзу. І далі — в блискавичному темпі — Україна першою забороняє діяльність компартії, а міфічне утворення — СНД — виконує свою епохальну місію — хоронить останню в світі і найпотворнішу імперію.

На той час, перед лицем чітко визначеного ворога — компартії і СРСР, яких треба було побороти, демократичні сили в Україні були достатньо зінтегровані навколо ідеї необхідної і благодатної руйнації.

Але набагато складнішим є процес будови, бо він вимагає не сили з'єднаного удару, а синхронних зусиль у тяжкій, методичній, постійній праці, а до цього, на жаль, не так багато і охочих, і відповідних.

У затишку, після клекоту боротьби, приходять і владчі аспірації за принципом "а хіба я гірший?" А швидке творення політичних груп і організації на самому заранні держави побуджує до спокуси обсадити керівні крісла якщо не своїми товаришами по партії, то обов'язково їхніми симпатиками.

Але будьмо щирі й об'єктивні: загалом у представників демократичних сил в Україні ні значного державного, ні справжнього адміністративного досвіду просто нема, а в малочисельних нових партіях нелегко знайти потрібну кількість професіоналів, здатних до виконавчої влади. То чи так уже дуже дивно, що в числі представників Президента немало колишніх партпрацівників. Якщо ж ці колишні партократи, позбавлені свого партійного клану, заакцентували ідею державної незалежності і вміють професійно виконувати адміністративно-господарницькі функції у цей нелегкий перехідний період, то чи не варто дати їм можливість це робити, контролюючи і критикуючи, і допомагаючи, а за цей час вишукувати, готувати і вводити в управлінські структури нові кадри, більш органічно пов'язані з ідеєю демократичних реформ?

А тим часом Рух на III зборах прийняв концепцію опозиції до Президента та його влади і дискусія точилася лише, чи має ця опозиція бути "конструктивною", чи просто опозицією. І Рух відмовився від ролі об'єднавчої сили для партій і організацій демократичного спрямування з орієнтацією на підтримку державотворчої політики Президента, що аж ніяк не виключає можливості його здорової критики. Ці функції перейняв на себе Конгрес національно-демократичних сил, в якому, маю надію, велику роль відіграє демократичне українське жіноцтво, яке чи не найбільше

здатне на самопожертву й ігнорування власних амбіцій і власних політичних кар'єр в ім'я добра загальноукраїнського дому.

Але, як виявляється, і надалі відкрито декларувати свою опозиційність до Президента, високий рейтинг якого постійно утримується, — це не надто вже й популярно, і тому куди легше і безпечніше всю свою опозиційність скеровувати проти уряду, бо хто ж у цей скрутний час в Україні нині проти нього не виступає, включно із соціалістами і шовіністами. Уже було запропоновано кілька комплектів нового уряду — від "Нової України", від Руху, від УРП, від ДемПУ і від Соцпартії — і в кожному з них чимало кандидатур, висунутих із суто партійних позицій. Можливо, мені набагато простіше, як від народження і донині безпартійній, стояти на переконанні, що до керівних посад на Україні зараз повинні приходити люди не на засадах "із мойого клану", а ті, які найкраще до того надаються за своїми професійними і людськими якостями.

А найбільш несерйозним і небезпечним є оте нестерпне бажання деяких лідерів і груп створити в Україні ситуацію повного безвладдя: одночасно послабити виконавчу владу Президента, відставити, підкреслюю, відставити, а не переформувати, уряд, і післати у відставку законодавчу владу — Верховну Раду. Чи це насправді не виходить знову на світ Божий отой первородний гріх українства — анархія, за який знову довелось би платити суспільною катастрофою? Тому ініціативу про збір підписів за проведення референдуму з метою відставки уряду і парламенту на цьому етапі мені важко охарактеризувати інакше, як антидержавницьку.

Коли держава здійснена у всіх своїх інститутах, коли нема загрози самому її існуванню, — можна надіятись, що вона здатна пережити тотальну урядово-владчу кризу, але тепер, коли ми лише творимо цю державу і мусимо виходити зі страхітливої економічної руїни, що її полишили комуністичний режим та імперська політика, коли водночас треба творити і нову ментальність, і нове суспільство, стоїмо майже перед таким завданням, як писав у свій час Винниченко: "Мусимо творити в місяці те, що в других землях утворювали десятки віків" А одночасно самі вчитися демократії і утверджувати її в Україні.

Нині маємо в Україні (та й за її межами) два головні типи політичного критиканства: одні переконують, що нема в Україні жодної незалежності і жодної державності, що держава лише задекларована, але не будується, що керівництво прив'язало Україну до Росії і не хоче відв'язати, водночас, стверджуючи, що Україна не є державою в "повному обсязі", вимагають, щоб вона вже сьогодні розмовляла із своїми сусідами (і не лише із сусідами) лише мовою ультиматумів. Чи це справедлива критика і мудра порада? Так, держави у повному обсязі ще нема — але хто ж із земних геніїв здатен це здійснити за вісім місяців посткомуністичної і постколоніальної дійсності, всупереч умовам — і зовнішнім, і внутрішнім, які важко назвати сприятливими. І коли ми лише спинаємось на ноги, чи мудро нам викликати, наприклад, ту ж таки Росію "на кулаки", чи краще, виграючи на часі й оберігаючи політичну стабільність, не покладаючи рук, працювати на риштуваннях нашої будови.

Інші лементують — нема демократії, Україна відгороджує свою національну державу синьо-жовтими шлагбаумами, нехтує загальнолюдськими вартостями. Ну як тут не згадати геніального Зеєва Жаботинського, який свого часу іронізував над тими європейськими ліво-демократами, які шельмували націоналістами і реакціонерами всіх, хто мріяв про створення нових держав, бо це, мовляв, лише відвертає від класової свідомості і загальнолюдських ідеалів. Як сміють вони, державники, закликати до здійснення національного ідеалу — держави — замість "пролетарі всіх країн, єднайтеся"? Дуже це мені нагадує сучасне гасло наших соціал-шовіністів: "демократи всіх країн, єднайтеся" (очевидно, у союзі з Росією і, очевидно, під орудою московського патріархату). "Націонал-комуністична", як вони характеризують, Україна повертає у такому державницькому запалі до тоталітаризму.

І тут дуже характерно, що не лише "Нова Україна" чи там "Движение за демократическое возрождение Донбасса", чи критики з Руху, а й соціалістична партія (продовжувач справи КПУ), критикуючи з ними всіма в унісон нову Конституцію, заявляє (цитую матеріали 1-ї загальнопартійної конференції соціалістів): "Посилення виконавчої влади Президента неминуче трансформується у військово-бюрократичну диктатуру з відповідним згортанням демократичних свобод громадян" От так! На жаль,

digitized by ukrbiblioteka.org

панове соціалісти забули, що ліберальний соціалізм, як показав увесь світовий досвід — це чистісінька теорія і утопія, а в реальності саме соціалізм (або ж колективізм) завжди поєднується з тоталітаризмом і завжди до нього приводить, хоч би якими добрими були наміри його теоретиків. І, на жаль, дорогу цьому тоталітаризмові можуть вторувати на Україні лише ті, хто нині потребує повної розрухи законодавчої і виконавчої влади — тобто анархії, за якою неминуче настає диктатура, а спеціалісти від диктатури у нас — це вже тільки і винятково соціалісти (читай — комуністи), яким і далі присвічує комуністичний ідеал.

Тому мусимо бути пильними й мудрими. Воювати на риштуваннях дуже небезпечно — разом із ними може завалитись і будова. Пора фанфар і гучних промов минула. Битву за місце будови виграно, руїни розібрано і настав час професіоналізму та праці. Це пора великих випробувань на самодисципліну і самопожертву, на вміння класти цеглину за цеглиною в омріяну будову Української держави. Хай світить нам приклад зодчих середньовічних храмів, які відійшли, не полишивши навіть своїх імен, але творіння їхні донині підіймають наші душі до Бога. І ще хочу згадати, що від наших українців також очікуємо такої ж самої самопожертви, застерігаємо від зверхніх порад, що і як ми маємо робити.

Хай у першу річницю проголошення Української незалежної держави, нашого найвищого суспільного добра, яке лиш єдине може забезпечити гідне існування народу, ми всі, як один, усвідомимо, що як уже з Божою допомогою вона, ця держава, заіснувала, то наш найвищий обов'язок — берегти її як зіницю ока, всім стати на сторожі нашої державної естафети, щоб передавалась Українська держава вже без перерви із покоління в покоління, на віки вічні, від мертвих до живих і ще ненароджених, на славу Бога і народу!

В'ячеслав ЧОРНОВІЛ, співголова Народного Руху України

Признаюся, мене турбувало, чи наш форум не стане черговим парадом перемоги, гучним святкуванням недобудованої незалежності. Турбовало тому, що 24 серпня після комуністичного заколоту незалежність нам подарувала налякана можливою відповідальністю компартійна більшість Верховної Ради, а народ висловився за незалежність тільки 1 грудня. Думаю, святкувати нам іще рано, бо незалежної політично, економічно і духовно Української держави ми ще не маємо. Маємо тільки її контури, нетривкі підвалини, на яких нам тільки споруджувати дім справді самостійної, справді демократичної України.

Бо що то за держава без власних кордонів, навіть митних, без власної економічної політики, без власних грошей, відкрита для всіх східних і північно-східних вітрів? Що ж то за державні мужі незалежної України, які ще напередодні компартійного заколоту навіть слухати не хотіли про самостійну державу? Адже наш прем'єр-міністр за кілька тижнів до проголошення незалежності ультимативно погрожував відставкою, якщо не буде підписаний союзний договір. Але й досі керує урядом, який стоїть на перешкоді економічним реформам, хоча сьогодні доля нашої держави вирішується передусім не на дипломатичних чи військових теренах, а в економічній сфері.

Що то за парламент незалежної держави, обраний у колоніальні часи за умов однопартійної диктатури? Хіба відображає він розстановку політичних сил в українському суспільстві?

Політика економічного назадництва, стримування реформ, податкового розбою, свавільного росту цін, номенклатурної приватизації, зрощення мафії з державними структурами вже привели до масового зубожіння населення і до масового розчарування. Придивіться до облич змучених нестатками наших громадян — і ви не побачите на їхніх обличчях свята, радості здобутої перемоги.

Тому й наш форум матиме сенс, якщо пройде не під переможний барабанний гуркіт, а під гаслом: "Україна в небезпеці! Разом рятуймо її!"

Нам, Рухові, дорікають, навіть дехто з колишніх демократів, за опозиційність. Але опозиція — це норма цивілізованого розвитку держави, це очисний струмінь живої критики, гарантія проти перетворення суспільства на закостенілу авторитарну систему, загрозу чого закладено навіть у проект нової Контитуції України.

Опозиція не подобається, вона не дає жити безтурботно. Звідси й кампанія нападок на Рух. Пробують навіть створити якийсь антирух, по суті, нову політичну партію угодовського напрямку. В чому тільки нас не звинувачують. Найбільше в тому, що ми втратили роль координатора демократичних сил і процесів і перетворилися на політичну партію. Але Рух ніколи і не був парасолькою над партією, як його дехто хоче бачити. Ми завжди мали свою програму державотворення, свою стратегію і тактику. Ми не маємо наміру перетворюватися на політичну партію більшовицького типу, а й далі будемо Народним Рухом України — широкою, масовою, народною організацією.

Рух був і залишається генератором нових ідей і координатором їх здійснення. Ось тільки стислий перелік тих широких кампаній, які ініціював і які координує Рух останнім часом: кампанія за негайний вихід із СНД; кампанія за відставку антинародного уряду і створення уряду національної довіри; збирання підписів за проведення референдуму про розпуск Верховної Ради і вибори нового парламенту на багатопартійній основі; вимога якнайшвидше ухвалити новий виборчий закон і провести прямі вибори голів міст, сіл і селищ; підготовка кадрів і створення тіньових структур влади всіх рівнів — від сільської управи до уряду держави; критика проекту нової Конституції та вимога, щоб Конституцію ухвалював новий склад парламенту або конституційна асамблея; контроль за аграрною реформою і приватизацією на місцях; підготовка громадського суду над комуністичною партією і комуністичною ідеологією. Рух є сьогодні найбільшою громадсько-політичною силою в Україні, готовою у блоці з іншими демократичними організаціями боротися за владу з номенклатурою, яка веде Українську державу до краху.

Наш форум знаменитий тим, що зібрав під одним дахом широке представництво зі східної та західної діаспори. Отож кілька слів про проблеми зв'язків із нашими співвітчизниками за межами України. Почну зі східної діаспори, перед якою ми в особливому боргу. Де обіцяна ще в січні державна програма підтримки українців у державах колишнього Союзу? Немає й сліду. Потрібне негайне забезпечення за межами України українського шкільництва, української преси, української книжки, українського радіо і телебачення. Потрібне і власне фінансування таких проектів, і домовленості з Росією та іншими державами, потрібна мережа посольств і консульств у Росії та інших державах. Потрібно, нарешті, негайно переглянути закон про громадянство, який через кілька місяців перетворить на чужинців мільйони наших співвітчизників за східними і північними межами України. До речі, стимулюючи повернення чи навіть первісне переселення на Україну національних меншин, ми ганебно забуваємо навіть про тих, що примусово покинули українську землю і хочуть повернутися до рідних осель. Тут потрібна чітко продумана і державно фінансована державна політика, а не гарні слова чи спорадичні дії.

Я хочу звернутися до західної діаспори. Честь вам і слава, що за умов комуністичного імперського терору в Україні ви зберегли наші духовні цінності, наші державницькі ідеали. Велика вам дяка, що широкими міжнародними кампаніями підтримки українських політв'язнів стримували репресивну машину тоталітаризму і, можливо, зберегли не одне людське життя. Спасибі вам, що допомогли, в тому числі і матеріально, становленню наших громадських інституцій, зокрема й Руху, проведенню великих громадських акцій, особливо референдуму 1 грудня.

Звичайно, співпраця діаспори з Україною не вичерпується цією конкретно-відчутою допомогою, але й вона мала значення, особливо з огляду на те, як у нас на словах вітають, а на ділі душать політичний плюралізм. Компартійна більшість нашої Верховної Ради (а та більшість ніде не ділася, нічого робити ілюзій) викинула із закону про об'єднання громадян пункт про матеріальну допомогу держави таким об'єднанням. Звичайно, їм самим не треба державних коштів, бо поховали партійні мільйони та й сидять по тих самих розкішних кабінетах, тільки під іншими вивісками. А подивіться, в якій аварійній розвалюсі президентська адміністрація Києва тримає Рух, а більшість партій узагалі опинилася на вулиці. Мені не видається правильною переорієнтація зусиль західної діаспори на матеріальну підтримку урядових інституцій України. Не такі ви багаті, щоб збирати свої трудові долари, фунти чи марки на купівлю дорогих урядових приміщень, тим часом як уряд марнотратить мільйони доларів і мільярди карбованців, як тільки одне Чорноморське пароплавство (не плутайте з

digitized by ukrbiblioteka.org

Чорноморським військовим флотом) уже після проголошення незалежності завдало Україні, за підрахунками авторитетних знавців, збитків на кілька сотень мільйонів доларів. Якщо діаспора вважає, що демократичні організації в Україні вже не потребують допомоги, хоч це не так, пропоную західній діаспорі взяти під свою опіку діаспору східну і конкретною допомогою і лобізмом разом із нами клопотатися перед урядом України, який хоче кинути напризволяще мільйони наших земляків.

І на закінчення. Я думаю, усім нам — і українцям тут, і українцям там — не байдуже, яку Українську державу ми будуємо. Думаю, що ви не поділяєте абсолютно хибного, просто шкідливого гасла: "Спочатку держава, а потім демократія". Давайте ж разом будувати справді самостійну і справді демократичну Українську державу.

Богдан ГАВРИЛИШИН, Швейцарія,
голова Консультативно-дорадчої ради при Верховній Раді України

ШЛЯХ УКРАЇНИ ДО СВІТОВОЇ СПІЛЬНОТИ НАРОДІВ

Деякі з Вас уперше повернули на Україну — я Вас вітаю!

Я тут уже чи не в тридцятий раз і вдячний Богу й Україні за цю можливість.

Є вже десятки людей з діаспори, які тут стало працюють, я їх за це шаную.

Але тут є мільйони людей, що вижили як українці і порядні люди, я їм за це кланяюсь.

Моя тема: "Шлях України до світової спільноти народів". Маю на це 10 хвилин. Пропоную зробити таке:

I. Пригадаю 10 подій — головних кроків до незалежності.

II. Проаналізую 10 елементів геополітичної ситуації, які можуть мати вплив на міжнародні зв'язки України та на її закордонну політику.

III. Перечислю 10 критеріїв, за якими визначається важливість поодинокої країни на світовій шахівниці.

IV. Запропоную 20 акцій, потрібних заходів, щоб Україна увійшла до спільноти передових країн світу (за наступні 10 років).

V. Накреслю ключові передумови успіху.

I

10 подій — кроків до незалежності України за два роки

1. Створення Руху в 1989 році.
2. Живий ланцюг від Івано-Франківська до Києва 21 січня 1990 року.
3. Вибори Верховної Ради в березні 1990 року.
4. Проголошення суверенності України 16 липня 1990 року.
5. Голодівка студентів у жовтні 1990 року.
6. 9 місяців законотворчості — встановлення фундаменту правової держави.
7. Проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року.
8. Розпуск КП України.
9. Президентські вибори.
10. Референдум 1 грудня 1991 року.

II

10 елементів геополітичної ситуації,
які можуть мати вплив на міжнародні зв'язки України

1. Протягом останніх 40 років Сполучені Штати Америки були провідною країною в світі.

Це базувалось на:

а) воєнній потузі;

б) могутній і ефективній економіці;

в) провідній технології;
г) вірі населення в могутність і справедливість їхньої країни.

2. Тепер залишилась у США тільки збройна потуга. Інші країни випередили США на більшості економічно-фінансових та технологічних фронтів.

3. Договір про вільну торгівлю з Канадою і Мексикою не зробить ситуацію кращою.

4. Деякі американські політики вважають, що можна зберегти політичну гегемонію США через союз із другою ядерною потугою, Росією. Це могло б створити противагу до Японії і Китаю, як і до зростаючої ваги європейської спільноти.

5. Японія, Корея, Китай та інші далекосхідні країни, з китайською філософічно-культурною спадщиною, стають економічно дедалі більше ефективними. Центр ваги світової економіки пересувається в їхньому напрямку.

6. Європейська спільнота або перетвориться на Сполучені Штати Європи, що на коротку межу збільшить її потужність, але надалі зменшить економічну ефективність, або стане децентралізованою конфедерацією і тоді довший час буде найбільш ефективною частиною світу.

7. Африка залишиться політично хворою, економічно слабкою, демографічно катастрофальною ще яких 30 — 40 років.

8. Південна Америка буде "пріти" під закордонними боргами і власною соціально-політичною спадщиною ще 15 — 20 років, поки вийде на світову політичну поверхню.

9. Південна Європа горить, викликає страх перед можливістю подібних подій у Східній Європі.

10. Радянський Союз розлетівся, але незалежні держави ще надовго пов'язані економічною співзалежністю. Вони пробують переходити на нові політичні та економічні структури. Це тяжко, через 70 літ їхньої тотальної ізоляції від світу і зосередження в Москві державних структур, державних ресурсів і зв'язків зі світом.

Висновок: місце України є в Європі — в Центральній, але особливо в Західній Європі.

III

Як визначається важливість поодинокої країни на світовій шахівниці

На словах за іншими критеріями, а на ділі за такими:
1) збройна сила;
2) економічно-фінансова потужність;
3) конкуренційна спроможність на світових ринках;
4) рівень прикладної технології "ноу-хау";
5) характер економічної системи;
6) якість політичного ладу;
7) рівень науки, культури;
8) суспільна справедливість;
9) забезпечення прав людини;
10) забезпечення прав меншин.

IV

20 акцій — кроків України до спільноти передових країн за 10 років

1. Підтвердити політику нейтральності, але збройної нейтральності, як це вже 170 років робить Швейцарія.

2. Укласти низку договорів не лише з близькими, але й з далекими сусідами, які — договори — один одного взаємно доповнюють і зміцнюють.

3. Прискорити відкриття посольств бодай у 50 країнах на всіх континентах (і не тільки за кошти діаспори, на це власні кошти мають існувати).

4. Закріпити толерантну політику супроти меншин і зберегти солідарність не тільки національну, але й територіальну, себто солідарність усіх національностей, які живуть в Україні. Ставити тоді Україну як модель демократичної, толерантної, відкритої держави. Хай західні де-

digitized by ukrbiblioteka.org

ржави вчаться від нас мирного співжиття різних національностей в одній державі.

5. Прийняти виправлену конституцію, переглянути деякі закони, запозичити деякі з інших країн. Обмежити повноваження Верховної Ради щодо законодавчої праці і контролю над урядом. Обмежити особисті повноваження Президента.

6. Прояснити структуру влади, яка є надто складна:

Президент із його штабом;

Дума;

Кабінет міністрів;

Представники Президента;

Місцеве самоврядування.

7. Зміцнити Кабінет міністрів — склад, методи праці. Зробити його ефективнішим.

8. Підготувати нові кадри для державної адміністрації на всіх рівнях.

9. Перепідготувати кадри для державних і приватних підприємств.

10. Швидко закінчити оформлення повного членства у світових банково-фінансових та інших інституціях.

11. Встановити систему торговельних розрахунків із нашими сусідами і добре підготувати впровадження власної валюти.

12. Опрацювати ясний економічний план змін економічної системи та структури промисловості — господарства.

13. Швидко змінити систему управління державних підприємств.

14. Швидко приватизувати малі підприємства.

15. Поступово демонополізувати великі підприємства.

16. Зробити реформу системи освіти в царині суспільних наук.

17. Наблизити природничі науки до вимог ринку.

18. Створити нормальні торговельні взаємини з сусідами.

19. Поступово переорієнтувати торгівлю на більш розвинені країни.

20. Зберігати як основні орієнтири самостійної України політичну демократію, економічну ефективність, соціальну справедливість.

V

Передумови успіху

1). Працювати. "Праця єдина з неволі нас вирве";

2). Вчитися, щоб працювати мудро, а не тільки тяжко;

3). Ощаджувати й інвестувати, щоб праця була ефективнішою;

4). Любити Україну. Українська держава — це немовля, яке ледве встає на власні ноги, вона проходить дитячі хвороби, її треба доглядати з любов'ю, а не вимагати від неї забагато;

5). Діаспора може допомогти найкраще тим, щоби впливати на свої уряди, присилати фахівців, давати гуманітарну допомогу;

6). А що нам, діаспорі, може дати Україна: почуття самопошани, гордість. Вона нам збереже нашу історію, традиції, мову та мистецтво — дасть нам свіже євшан-зілля;

7). Я вірю в майбутнє України, бо на це працюють сотні, тисячі, мільйони — я хочу бути тільки одним із мільйонів, які щиро працюють на те, щоб запевнити світле майбутнє.

МАНІФЕСТ

політичних партій, рухів, об'єднань, угруповань, громадських організацій України, політичних партій, екзильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства з нагоди перших роковин Української самостійної держави

Ми, представники політичних партій, рухів, об'єднань, угруповань, громадських організацій України, політичних партій, екзильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства сприймаємо й визнаємо законність проголошеної Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. й утвердженої народом України на референдумі 1 грудня 1991 року Української держави.

У цій нашій державі повинні знайти втілення віковічні мрії і прагнення українського народу та всіх національностей, що живуть на українській землі. Сподіваємось, що в цій державі увінчаються перемогою діяння наших національних пророків, боротьба багатьох поколінь нашої нації, подвиги мучеників і героїв, які вставали зі зброєю за волю України. Ця наша держава продовжує тисячолітню історичну традицію українського державотворення, започатковану київськими князями, розгорнуту великими гетьманами та підняту до нового життя українськими державними утвореннями XX століття.

Виходячи з того, що на державно-національну традицію та ідеологію не може претендувати якась одна партія чи частина нації, ми заявляємо про своє спільне прагнення будувати Україну як державу правову, позбавлену ідеологічної догми, оперту на демократичних законах та досвіді тієї частини людства, де панують демократія, справедливість і свобода.

Ми заявляємо, що наші взаємини з усіма сусідніми державами, в т. ч. і з Росією, повинні будуватися на принципах рівноправності і добросусідства.

Щоб зберегти здобуту національну незалежність і розбудувати Українську державу на демократичних засадах, ми повинні поєднати свої зусилля. Тільки єдність допоможе нам осягнути головну мету.

Обстоюючи свої політичні погляди й принципи, ми заявляємо, що понад усе будемо цінувати державотворчі стремління і тенденції, які вестимуть до злагоди і взаєморозуміння поміж нашими партіями та об'єднаннями, до згоди у великому сімействі державного народу України.

Слава борцям за волю України!
Слава народові України!
Слава Україні!

Олесь Гончар — за Українську Раду миру.
Юрій Бадзьо, Дмитро Павличко — за Демократичну партію України.
Іван Драч, В'ячеслав Чорновіл, Олесь Лавринович — за Народний Рух України.
Михайло Горинь — за Конгрес національно-демократичних сил.
Павло Мовчан — за Всеукраїнське товариство "Просвіта".
Слава Стецько, Микола Плав'юк — за Організацію українських націоналістів.
Михайло Воскобійник — за Українську демократичну республіканську партію.
Степан Ворох — за Конфедерацію професійних і громадських організацій США.
Юрій Шимко, Василь Верига — за Світовий конгрес вільних українців.
Олег Павлишин — за Українську республіканську партію.
Уляна Дячук — за Американську координаційну раду.
Юрій Москаль — за Товариство об'єднаних українських канадців.
Дмитро Ціпивник — за Конгрес українців Канади.
Аркадій Жуковський — за Товариство ім.Шевченка в Європі.
Аскольд Лозинський — за Український конгресовий комітет Америки.
Іван Олексин — за Братній союз (США).
Богдан Бурачинський — за Координаційний комітет допомоги Україні (США).
Ераст Гуцуляк — за Канадське товариство прихильників Руху.
Володимир Філенко — за "Нову Україну".
Олександр Ємець — за Партію демократичного відродження України.

digitized by ukrbiblioteka.org

Євген Пронюк — за Всеукраїнське товариство репресованих.
Полковник **Григорій Омельченко** — за Спілку офіцерів України.
О. Іващенко — за Профспілкове об'єднання ВОСТ.
Лесь Танюк — за товариство "Меморіал" ім. В. Стуса.
Володимир Шовкошитний — за Міжнародну організацію "Союз Чорнобиль".
Юрій Збітнєв — за Соціал-демократичну партію України.
Анатоль Камінський — за Організацію українських націоналістів за кордоном.
Степан Хмара — за Українську консервативну республіканську партію.
Зеновій Журкало — за СЗСУ в Америці.
В. А. Данилов — за Міжнародний конгрес із прав людини НБСЄ.
Сергій Плачинда — за Українську селянську демократичну партію.
Нечипоренко — за Спілку адвокатів України.
Ф. К. Іщенко — за Раду ветеранів України.
В. Шинкарук — за Товариство "Знання" України.
Ольга Горинь, Люба Кендзьор — за Українську християнську партію жінок.
Стефанія Гнідина, Юхим Година — за Московське товариство української культури "Славутич"
К. Лигун, Ю. Древаль — за Українську студентську спілку.
Юрій Древаль — за Координаційну раду III Світової конференції Українських молодіжних організацій.
Ф. Карп'юк — за Рівненську Організацію українських націоналістів.
Олександр Гаркавець — за Асоціацію україністів Казахстану та Український культурний центр у м. Алма-Аті.
Богдан Коваль — за Українську центральну репрезентацію в Аргентині.
В. В. Литвинов — за Міжнародну спілку колишніх малолітніх в'язнів фашизму.
Петро Гой — за Український вільний університет.
Микола Ольшевський — за Об'єднання українців Москви.
Ігор Маркулов — за Ліберальну партію України.
Мирослав Прокоп — за Середовище УГВР.
Павло Дорожинський, Леонід Філь — за Світову координаційну раду ідеологічно споріднених націоналістичних організацій.
М. М. Петрукович — за УГКО Брестської області Республіки Білорусь.
Леонід Рудницький, Мирослав Лабунька — за Наукове товариство ім. Шевченка у США.

Василь ЗОРЯ

ДЕРЖАВА Й ДІАСПОРА: ПРАВА БЕЗ ОБОВ'ЯЗКІВ?

Всесвітній форум українців у Києві 21 — 24 серпня 1992 року мав стати, на думку його організаторів, черговою спробою національного єднання, але цього разу вже в планетарному масштабі. Ідея видавалася слушною, особливо з огляду на фактичну реабілітацію трьох хвиль еміграції з України. Однак проста формула: "Обніміться ж, брати мої..." лишилася нерозв'язаною через появу в ній невідомої величини — риторичного запитання: "А якої України ми домагаємось?" Усі три сторони — і представники нашої діаспори в західних країнах, і діаспори в колишньому СРСР, і материкової України — відповіли на нього по-різному.

Напередодні Форуму оглядачі застерігали від схильності до бучних святкувань у розпал жорстокої економічної кризи. Ажіотаж довкола зустрічі в Києві справді скидався на бенкет під час чуми. Владу звинуватили навіть у хворобливому (за будь-яку ціну) єднальному синдромі. Однак офіційний Київ спростовував ці закиди: на Форум, мовляв, зібралися представники найвпливовіших українських громад з усіх усюд, насамперед, щоб зазнайомитись один з одним, навести мости з державою, але не втручатися до її внутрішніх справ. Отож кожен плекав свою надію. Не було великим секретом, що Президент та його команда особливо покладаються на мовчазну підтримку їхніх дій із боку закордону. Таким чином, форум, як помітна міжнародна подія, став місцем зіткнення інтересів не лише української влади й опозиції, а й організацій з-поза України. Власне кажучи, такі поважні представницькі зібрання приводили не так до конкретних рішень, як саме до прояснення позицій.

За півроку від виступу перед І Конгресом українців незалежних держав колишнього СРСР позиція Президента об'єктивно зміцнювалася: час працював на Кравчука. Проте його рейтинг після доповіді на Форумі поповз донизу. І справа навіть не в порахунку з політичним опонентом під час доповіді, для чого Президент обрав, безумовно, не найкраще місце. Можна ставитись до В'ячеслава Чорновола і без симпатій. Однак це не дає підстав керівникові посткомуністичної держави таврувати лідера опозиції, як таврували ворогів народу.

Крім того, якщо порівняти слова Леоніда Кравчука в січні і серпні 1992 року, то на початку року тільки-но обраний Президент більше почував себе "батьком нації", ніж улітку. Прикмета цього — не у відомому нам усім з історії привітанні: "Брати і сестри!", яке почули делегати взимку і яке десь згубилось наприкінці літа. Зовсім ні. Показник скоріше — в турботі, хоча б формальній, яку Президент виявив до проблем східної діаспори. Інша річ, що більшість тих обіцянок досі не втілено в життя. Що й спрацювало, зрештою, проти Кравчука. На жаль, Президент навіть словом не повернувся до проекту державної програми допомоги "східнякам", до якого особисто свого часу пропонував кілька цікавих думок. Водночас згадаймо, як узимку на Конгресі Кравчук закликав зарубіжних українців "не вірити різним чуткам та інсинуаціям, які поширюються сьогодні і мають на меті посварити нас із вами".

Натомість на Форумі Президент, схоже, віддав перевагу не східній, а західній діаспорі, яка мала б із півслова зрозуміти Кравчука, тобто його пропозицію — замість політичного марнославства поцінувати надійність жорстких вертикальних структур виконавчої влади. Проте українці з Канади й Америки вирішили не поспішати зі схваленням цих тенденцій у суспільстві, які без демократичної гарантії неминуче приведуть до авторитаризму.

За відвертим висловом президента Світового конгресу вільних українців Юрія Шимка, він був просто спантеличений зарегламентованістю Форуму. Майже не було імпровізованих виступів, ледь-ледь удалося розпочати високе зібрання з незапланованого читання "Отче наш". Водночас організатори примудрилися відмовити західним учасникам, які хотіли поїхати на прощу до Канева. Навіть квіти до Бабиного яру делегатам покласти не вдалося:

digitized by ukrbiblioteka.org

господарі послалися на брак транспорту. Юрій Шимко переконаний: справжніми господарями високого зібрання були не запрошені українці з Німеччини чи Росії, а ті, що так ретельно дотримувалися щільного сценарію. Вже після повернення з України додому президент СКВУ — найбільш представницького об'єднання українських громад за кордоном — висловився одвертіше. На думку п. Шимка, його та друзів тримали за "весільних генералів", що було принизливо. І все лише задля того, аби продемонструвати злагоду у розбудові незалежної держави.

Потужний пресинг адміністрації Кравчука змусив західну діаспору триматися на відстані від можливого заангажування чи маніпулювання її іменем. СКВУ боявся, наприклад, створення в Києві нового монстра, якому підлягали б усі громади. Зрозуміло, для Світового конгресу вільних українців не було ніякого сенсу розчинятись в організації з жорстким підпорядкуванням. Як гарантії для західної діаспори в резолюції Форуму окремим рядком з'явилося запевнення про те, що існуючі утворення, зокрема СКВУ, та їхні повноваження будуть неодмінно збережені. Однак цього виявилося, мабуть, замало, бо представники СКВУ все ж таки лишили собі місце для маневру, заявивши пресі про можливий — за несприятливих обставин — вихід СКВУ із новонародженої Української всесвітньої координаційної ради, обраної наприкінці Форуму.

Але питання, видається, стояло глибше, ніж ставлення окремої структури до УВКР. Західна діаспора як частина демократичних інституцій західного суспільства, юридично оформлена згідно з його законодавством, цілком слушно вимагає лаштувати надалі зв'язки на основі не приватних знайомств (хай і з визнаними лідерами України), а на твердішому грунті — офіційних домовленостей. Представник Австралії Михайло Моравський справедливо зазначив на Форумі, що "у партнерських стосунках між діаспорою та Україною повинні існувати не лише права, але й обов'язки" І ця очевидна річ — ключова позиція. Київ має моральне право звертатися до діаспори, тільки виконуючи взяті перед нею зобов'язання.

Та чи здатна влада, яка спробувала на Форумі зробити монопольну заявку на розбудову незалежної держави, завжди йти назустріч принциповим вимогам діаспори? Очевидно, що ні. З причин об'єктивних, коли на перше місце для правлячих кіл виступає реальне реформування економіки. А також і з причин суб'єктивних, коли співголова Руху В'ячеслав Чорновіл навіть не був обраний делегатом Форуму, як не отримали достатнього представництва численні громадські організації України. (Делегуванням опікувались у київських коридорах влади, що не пройшло повз увагу Заходу). Тим часом "не останній українець", за висловом Леоніда Кравчука, Чорновіл, згадавши Президентові його невиконані обіцянки, покритикував діаспору за беззастережну підтримку нинішньої адміністрації. Це був типовий для опозиціонера виступ, де точно використано найсуттєвіші мінуси опонента. Що ж пропонувалося навзамін? Певно, шкодуючи за скороченим фінансуванням Руху з-за кордону, Чорновіл звернувся з несподіваною пропозицією переадресувати подальшу матеріальну підтримку західної діаспори з пропрезидентських, як на нього, структур в Україні на східну діаспору. І тут лідер опозиції мав, як ніколи, рацію.

На Всесвітньому форумі українців саме східна діаспора лишалася "бідним родичем". За півроку після її Конгресу в Києві нічогісінько не змінилось, а деякі проблеми загострилися до краю. Громади на теренах колишнього СРСР вже перестали чекати зустрічей із першими особами України: ніхто з них, перебуваючи з візитом у Тихоокеанському регіоні, так і не зазирнув до Владивостока. А депутації з Берестейщини неодноразово отримували відмову, коли просили про зустріч з українськими лідерами, що приїздили до столиці СНД Мінська. Навряд чи це нормально. У "східняків" склалося тверде враження, що Київ просто не бажає сваритися із сусідами через місцеві осередки українців. Найяскравіше підтверджує це ситуація в Молдові, де Україна продемонструвала пасивну дипломатію з нульовим результатом.

Отож Форум, як і січневий Конгрес, записав до своєї резолюції пункт про організацію державної програми допомоги східній діаспорі. Ефективність цього документа видається досить сумнівною в час, коли не

працюють навіть двосторонні домовленості між державами — учасницями СНД. Тому на Форумі східна діаспора зробила спробу переконати Київ і отримати нарешті одну-єдину, але найважливішу гарантію. Делегати з Росії поставили руба питання про громадянство.

Як відомо, ейфорія виникла після запевнень влади, що всі охочі одержать подвійне громадянство. Натомість закон установив єдине. Це викликало гостру негативну реакцію, насамперед у Російській Федерації та країнах Середньої Азії, де частішають приклади національної дискримінації. Українці близького зарубіжжя, власне, прибули на Форум, аби вчинити тиск на законодавців. У відповідь народні депутати, яким надали слово, визнали неможливість на сьогодні двосторонніх документів, що регламентували б процес надання подвійного громадянства. Контраргументи висунуто серйозні: закон може стати "троянським конем", бо лише росіян в Україні 12 мільйонів. За законодавством якої з держав жити подвійним громадянам?

За підсумками бурхливого обговорення парламентові рекомендовано переглянути власні законодавчі акти про громадянство, врахувавши резолюцію Всесвітнього форуму українців "Про громадянство України" Навряд чи Верховна Рада щось би переглянула, але найсмішніше те, що сам Форум так і не затвердив тієї резолюції, довкола якої вирувало найбільше пристрастей. Держава скоріше за все утрималася б від зайвих клопотів, однак і наша східна діаспора організована не найкраще. На відміну від українців далекого зарубіжжя.

На превеликий жаль, делегати з Москви та Зеленого Клину, Придністров'я та Санкт-Петербурга набагато більше зверталися до своїх західних колег по матеріальну, а не "технічну" допомогу. Насправді досвід канадських чи австралійських громад набагато дорожчий, аніж комп'ютери та копіювальна техніка від них. Всесвітній форум лишив по собі однозначне враження: Україна зібрала своїх дітей, аби показати, що вона існує, хоч боса й голодна. На її серйозну допомогу, мабуть, розраховувати нині не варто. Кожен має рятуватися самотужки. Тому, особливо для східної діаспори, досвід становлення українських громад у країнах Заходу, формування таких структур, як КУК у Канаді або УККА в США, може виявитись унікальним. Недаремно, хоч і з запізненням, народний депутат Володимир Пилипчук детально переповідав у Верховній Раді, як діють кредитові спілки в українських громадах, як допомагають вижити за ринкових умов.

Досі ініціативу в контактах виявляла переважно західна діаспора. Тверезо оцінюючи власні можливості, її представники на Форумі констатували, що мають замалі фінансові можливості, аби впливати на національну економіку України. Проте від свого обов'язку — вивести державу до контактів зі світовим капіталом — діаспора не відмовляється. Шкода тільки, що охочих "чужому научатись", хоч як дивно, було негусто.

Всесвітній форум українців у Києві ще не став близьким до того уявного парламенту, про котрий мріяли батьки націонал-демократії. Інтереси України, західної та східної діаспори неминуче розбіглися: кожен говорив тільки про те, що болить йому. "Східняки" закидали Києву, що отримати громадянство можна, лише повернувшись, а для повернення немає поважного репатріаційного фонду. Столиця згоджувалась, але що робити? Спад виробництва в Україні, який розпочався у 1990 році й поглибився у 1991-му, набув широкого розмаху у 1992-му, відкинувши нас у деяких галузях щонайменше років на сім назад. Тим часом західна діаспора вкрай негативно поставилася до сумнозвісної заяви Укрінформу, витриманої в стилі: "ТАРС уповноважений заявити..." Наразі на Форумі було дано поштовх, щоб розбурхати національну свідомість українців на різних континентах і знайти спільний інтерес. Після свята, яке обійшлося Києву у 20 мільйонів купонів, почалися буденні клопоти: в Україні зустрічалися українці-лікарі, правники, на черзі — журналісти. Від новоствореної Української всесвітньої координаційної ради не в останню чергу залежить, який шлях обере держава, що стоїть нині на роздоріжжі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Оксана СОЛОВЕЙ

ПІД ОХОРОНОЮ ЛЕБЕДІВ

Не відкладається ніде смачніший сир...
М. Рильський

Туман стояв стіною. Прикро. Невже відкладуть поїздку? Тим часом чекаю на автобус. Білий "Королівський готель" по тому боці каналу, що в ньому мала звичку спинятися Мата Гарі*, розчинився в тумані. По цьому боці, прямо переді мною — причал туристичних човнів. Ось вийшов з контори чоловік з оберемком прапорів під пахвою, розставляє їх уздовж берега. Серед них червоний із серпом і молотом та темно-синьою смугою внизу. Морський прапор Союзу? Яке ж велике було моє здивування, коли дома, заглянувши в УРЕ, довідалася, що це прапор Азербайджанської РСР! Азербайджан в Амстердамі! А, зрештою, чому б і ні?

Поїздки не відклали, сподіваються, туман скоро розтане. А мені здається, що він навіть гусне, бо ми рухаємося на північ. Через рівні інтервали з сивого мороку виринають обриси кільканадцяти поверхових будинків, пропливають повз нас і миттю зникають. Будинки однаковісінькі, інтервали теж. Ритмічність повторень заколисує, відсутність перспективи перетворює реальність на марево. Минаємо нову житлову дільницю в пригороді.

Не кожне море похвалиться тим, що знає свій рік народження, а Зюдерзее знає — 1282. Ішли зливні докучливі дощі. Розбурхане Північне море люто наскакувало на прибережні дюни, розмивало пісок, вгризалося щораз глибше і доп'яло свого: прорвалося на південь. Затопило три тисячі шістсот квадратових кілометрів низовини (40% території Нідерландів лежить нижче рівня моря), промило затоку 130 км. завдовжки углиб материка, змело на шляху все, що траплялося. Залишки дюн згодом названо Фризькими островами, новоявлений морський обшир — Зюдерзее (буквально: південне море).

Вперто, затято, не покладаючи рук, рік за роком, століття за століттям люди відвойовують назад загарбаний водою простір. Насипають греблі, копають канали, випомповують, осушують. Довжина каналів у країні удвічі більша, ніж довжина залізниць. Від кордону до кордону Голландію можна перетнути уплав. Сьогодні ми прямуємо до Великої греблі (Afsluitdijk), шедевру інженерної штуки, яка ізолювала затоку Зюдерзее від одкритого моря. За шістдесят років замкнена солона просторінь обернулась на прісноводне озеро лагідної вдачі — Айсельмер.

Гребля (дамба) дійсно велика: тридцять один кілометр завдовжки, дев'яносто метрів завширшки. Простора траса на її гребені — дві лінії руху в кожен бік — сполучає дві провінції: Північну Голландію на заході з Фризландією на сході. У зразковій харківській школі, де я вчилася, географію викладали добре, та, мабуть, учениця не пильно слухала. Про Фризландію та фризів я дізналася зовсім недавно з детективного роману Ван де Ветерінга... Мова фризів належить до групи західногерманських мов, так само як і мова голландців, але це різні мови, і Фризландія офіційно двомовна провінція. Відразу помічаєш, що дорожні вказівки

* Танцюристка дуже голосної міжнародної слави родом з Фризландії, розстріляна 1917 року в Парижі. Ім'я — що по-малайськи означає "око дня", сонце, — стало синонімом звабливої жінки-шпигуна.

подані обома мовами, інші — лише фризькою. Зовсім як у Галісії в Іспанії. Галісійців, щоправда, близько трьох мільйонів, а фризів, за даними 1959 року, — 405 тисяч. Відносно нечисленна народність тримається свого. Ніде більше не побачите на дахах такого знаку: два білі лебеді — хвіст до хвоста — вигнули довгі шиї, торкаються ними високої вузької планки, охороняють господу від злих духів. І криті хати своєрідно: на фронті чорною черепицею, коштовнішою, а далі — червоною, простішою, або навіть і соломою. Глянеш здалеку — наділа хата червоний кашкет з чорним козирком. Навколо, скільки зір сягає, зелена рівнина; гурти чорно-білої худоби; де-не-де вітряк. По його формі знавці визначать, яку роботу він виконує (є десять основних видів), я цієї премудрості не збагнула.

На молочній фермі куштуємо-купуємо сир. Звісно, котрий доступний. Певні сорти витримують по сім років і довше і ціни на них відповідні, не по наших кишенях. А при в'їзді знак: переходити дорогу коровам заборонено. Невже тут корови грамотні?! Туману як не було, припікає сонце. Рушаємо далі.

Маккумський фаянс менше знаний широкому загалові, ніж дельфтський. Може, тому, що фабрика невелика і придбати речі можна лише на місці, а Фризландія, що не кажіть, на відшибі. Зате колекціонерів віддаль не лякає, не лякають і астрономічні ціни. Слава маккумських виробів, зокрема кахлів, тривка, коріння її сягає XVII століття. На превеликий жаль, убуває об'єм продукції. Будівлі нині кахлями ручної роботи не облицьовують. Виставка виробів улаштована прегарно; милують зір форми, кольори, орнаменти, що начебто й не відрізняються дуже від дельфтських, а разом з тим виглядають набагато шляхетніше, елегантніше. Як убрання від доброго кравця, а не з крамниці ширпотребу. Фасон той самий, а якість інша.

На обід зупиняємося в Гіндельопен, крихітному містечку, що його красні дні ген у минулому. Давній центр виготовлення знаменитих писаних меблів, позначених одночасним впливом Орієнту й Скандинавії, обезлюдів — заледве тисяча мешканців, — животіє з рибальства та випадкових занять, а масова продукція колись унікальних зразків заповнює ринок. Мені Гіндельопен згадується ще й несподіваним знайомством, але це окрема тема.

Пóльдер — поняття суто голландське. Так називають осушену ділянку землі, що вже придатна для обробки. Два величезні польдери у південній частині Айсельмер "вийшли з води" зовсім недавно: східний 1957 року, західний у кінці 70-х. У процесі творення "нової землі" деякі острови перестали бути островами: або обернулися на складову частину польдеру, або — поза ним — з'єдналися з берегом. Саме так трапилося з островом Урк. Дорослі жителі селища (теж — Урк) і далі рахують себе острів'янами, опираються змінам, почуваються скривдженими.

Стоянка автобусів на пірсі, поза селищем. Гурт літніх чоловіків — темні постаті проти білої стіни складу, освітлені призахідним сонцем — мовчки проводять нас радше осудливими, ніж зацікавленими поглядами.

— Люди тут живуть дуже замкненою громадою, не приймають сторонніх, дотримуються стародавніх звичаїв, про які в інших місцях давно забуто, чимало жінок носять традиційне вбрання. Походіть, розгляньтеся. Маєте годину часу. — Провідниця, відчувалося, раділа перепочинкові.

Першу жінку в старосвітському одязі я зауважила ще з автобуса. Темна спідниця (чи спідниці?) по кісточки, темний ліф, туго шнурований, білі рукави й попередниця, світла наколка на волоссі. Жінка старанно підбирала поділ, готуючися сісти в авто: дверцята "мерседеса" були широко відкриті...

Я ні до кого не пристала, бродила сама. Запримітила здалеку ще двох по-старовинному вбраних жінок, мирно гомоніли при фіртці. Наблизитися ближче не посміла.

Навіть у маленькому містечку можна заблукати, особливо коли вечоріє. Якась безлюдна вуличка вивела мене до церкви. Темної, захищеної од морських вітрів густолистими деревами. Під ними вже зовсім смерклося. Через дорогу в бік берега — простора площина, обведена з трьох боків суцільним парапетом, невисоким, нижче пояса. Чути, як за ним мирно хлюпотить Айсельмер, колишнє Зюдерзее. На внутрішньому боці парапету — колонка за колонкою імена. Сотні імен. Сиві рядки на чорному тлі. У центрі площини високе підніжжя, на ньому постать нестарої жінки. Простоволоса, в буденному вбранні, звернена обличчям до водяного простору,

digitized by ukrbiblioteka.org

вона виглядає. Вітер шарпає їй спідницю, норовить зірвати фартушину. Вона того не помічає, вона закам'яніла в чеканні: повернеться? не повернеться? ("Чоловік десь на морі./ Він у бурю, в туман/ Йде на ґерець затято:/ Рибалка він зроду!") Вічна жіноча скорбота.

Розібрати напис у присмерку й поспіху, та ще чужою мовою я не змогла. Розпитати не було в кого. Провідниця, як виявилося, про монумент ніколи не чула. Висловила здогад, що це в пам'ять жертв другої світової війни:

— Багато тутешніх людей загинуло.

А мені знічев'я згадалися рядки, підхоплені з книжки, яку я підібрала на смітнику біля барака альянтської частини в Ганноверi мирного 1946-го (о, який пекучий був голод на друковане слово!):

But the men must work
And the women must weep...

Листопад 1991 р.

РОТТЕРДАМ

Автобус то там, то там стишував хід, майже спинявся, і провідниця намагалася встигнути пояснити кількома мовами, на що, властиво, слід дивитися або чого тут більше немає, а колись було.

Немає будинку, де родився Еразм Роттердамський (1466—1536), один з найвидатніших гуманістів доби Відродження. Але чудом вистояв будинок Гольбейна Молодшого (1497—1543), видатного художника, ілюстратора дошкульного Еразмового памфлету "Похвала глупоті" Будинок прикрашає т. з. "Еразмівська мозаїка", на якій відтворено портрет гуманіста роботи Гольбейна (оригінал у Луврі). Вціліла і бронзова статуя Еразма, встановлена на початку XVII століття. Щасливі винятки.

14 травня 1940 року середньовічний Роттердам перестав існувати. Неочікуване масивне бомбардування німецької авіації зрівняло із землею 263 гектари серцевини міста. *Пригадалося: нудотне виття повітряних мін в останні дні війни, чутне за десяток кілометрів, мін, що розмели на щебінь старожитні дільниці Ваймару. Вигляд на Пляуен з гори при сході сонця: густі дими пожеж, вулиці, завалені грузом учорашніх жител, не те що проїхати, пройти ніяк.* Товариство в автобусі — все молоді, не за їхньої пам'яті те діялося.

Старий центр не відбудовували, хоч реставрували згодом церкву св. Лаврентія (Гроте Керк), добрий зразок готичної архітектури: її капітальні стіни частково вистояли. Реставраційні роботи тривали двадцять років. На око церква видається давньою, незайманою. (Доки лежатиме руїною Успенський собор Київської Лаври?!) Зруйноване заступили новим, дуже модерним, а інколи й ультрамодерним. Уявіть собі круглу башту на кільканадцять поверхів з конусовидною покрівлею, у пропорції дещо присадкувату, важкувату. Від неї пологою дугою понад вулицю, понад сквер стремить конструкція: уздовж дуги натикано впритул кубів одного розміру але під найрізноманітнішими кутами. Провідниця запевняє, що кожен куб — окреме мешкання і то божевільно дороге. Не маю підстав їй не вірити. Цікаво, проте, як там люди рухаються "по похилій площі"? Вікна деяких кубів дивляться в землю, на перехожих та переїжджих.

Графічною відзнакою міста стала Єврощогла, бетонний стрімчак, перепоясаний на висоті тридцяти метрів "Капітанським містком" — збільшеною копією дійсних містків, з бельведером на вершку, де жваво торгують два ресторани: "Вороняче гніздо" та "Капітанська каюта" У 1960 році 115-метрову споруду звели за двадцять три дні. Є охочі змагатися?

Припортові квартали, як і годиться, рухливі, гамірні. День при дні тут вантажать-розвантажують. Адже найбільший торговельний порт Європи. Океанські пароплави на приколі. Кому спадало на думку, що порт так швидко воскресне, розростеться, коли його планово, систематично нищили в 44-му? *Пригадалося: ми, переміщені особи, стоїмо в натовпі, затамувавши подих, і з кожним вибухом щось обривається всередині, шмагає біль. Уникаємо стрічатися поглядами. Печія у грудях, що це? Сором? За кого? Альянти зривають доки Гамбурзької пристані. Десь, мабуть, у 49-му.*

Автобус ледве-ледве посувається, спинятися тут заборонено. Праворуч на припіднятому над рівнем сквера просторищі — "Монумент зруйнованому місту", скульптура Осипа Цадкіна (1953). Величезний скорчений мукою мускулястий чоловік з наскрізь продовбаними грудьми — видерли серце. Роттердам у сороковому.

День хилиться на захід, час додому. Виїздимо на велику трасу в напрямі Амстердама. Схрещуються й розбігаються шляхи, пливуть безконечні потоки машин, ще тягнеться передмістя. Напівістеричний вигук провідниці, цього разу одною мовою: "Дивіться!" А у відповідь дружне "О-о-о!" пасажирів. На перекладині високої арки, перекинутої над полотном дороги, приткнулося лелече гніздо. Як млиновеє коло. А в ньому незворушна постать господаря на одній нозі. Супокій над суєтою суєт.

Незабаром і зовсім фантастична з'ява відкрилася зорові. На вечірньому прузі підводилася пелена туману; сідало сонце. Воно покірно сковзнуло за прозірчасту стіну, зсунулося ще трохи вниз і... розділилося на два. Одно (справжнє?) трималося небесної чаші, було тьмяніше, його світло пригашував легкий серпанок. Друге — напрочуд яскраве! — зависло в просторі, начисто відділене від неба, вільне, близьке. Простояли так кілька хвилин у парі і згасли. Два сонця над головою! Чи на добро?

В Амстердам повернулися затемна.

Листопад 1991 р.

НЕМИНУЩА ЦІННІСТЬ

Ймення існувало в свідомості поза часом і простором, не пов'язане із жодним конкретним образом. А десь у закутках пам'яті сиротливо тулилося туманне видиво: чоловік у неймовірно кумедному капелюсі тримає за руку вагітну жінку. Якби не той капелюх, видиво давним би давно розтало. Нині знаю — це "Портрет подружжя Арнольфіні" (1434) Яна Ван-Ейка. Ймення й картина нарешті сполучилися. Портрет мальовано два роки після того, як Ван-Ейк закінчив працю над Гентським вівтарем, шедевром нідерландського Відродження.

Вівтар приголомшує чистотою й силою кольорів. Розум повторює: річ створена 560 років тому, а очі рішуче відмовляються йняти віри. Здається, наче кольори світяться зсередини. Прослизає думка, чи образ не підсвічено з другого боку. Але ж ні, він мальований на дубовій дошці, хай і тонкій, усього сантиметр завгрубшки, але її не просвітиш! Результат блискучої реставрації? Теж ні, руки реставраторів до вівтаря не торкалися. Торкалися руки злодія, та про це згодом. У перші моменти мало що сприймається поза кольорами. Кольори забивають дух, вражають, полонять. Помалу пробиваєшся крізь них до рисунка, до композиції, до змісту. До витонченої краси облич. До повітря й простору центрального зображення — Поклоніння Ягняті. До незатьмареної радості, що струмить з кожної клітини твору.

Описувати мистецький твір справа невдячна. Мистецтво треба всотувати власними очима, власною шкірою. Образ Гентського вівтаря лишиться зо мною до кінця днів, але я неспроможна поділитися ним із читачами, при всьому бажанні. Інша річ — розповісти про його творця і про далеко не просту долю твору.

Розташоване на перехресті торговельних шляхів місто Гент на початку XV століття процвітало, багатіло. Оздоблювали зведений ще в X — XI ст. собор Св. Бавона. На кошти заможного подружжя (Joos Vijd та Elisabeth Borluut) прибудували каплицю ліворуч від центрального входу. Вона і сьогодні зветься Каплиця Вайдів. 1420 року подружжя замовило братам Ван-Ейкам — Губертові та десь на двадцять літ молодшому Янові — вівтарний малюнок для каплиці у формі триптиха. Розкритий триптих є чотири з половиною метри завширшки, три з половиною заввишки. З огляду на розмір, і центральна частина, і бічні стулки розділені на кілька окремих секцій, скріплених між собою. Вважають, що задум сюжету й загальна композиція належать Губертові. Губерт помер 1426 року, кінчати працю довелося самому Янові. Сучасні мистецтвознавці не в стані розрізнити ніякими модерними засобами, хто з братів що малював. Тим

digitized by ukrbiblioteka.org

паче, що жодного іншого твору Губерта до нас не дійшло, порівнювати немає з чим.

6 червня 1432 року в день Івана Євангеліста, патрона каплиці, городяни вперше побачили закінчений триптих. Слава про нього розійшлася швидко. У Гент потяглися прочани. Через три роки подружжя Вайдів внесло в церковну скарбницю поважну суму з тим, щоб у каплиці повсякденно відправляти службу "во славу Бога, Марії-Діви і всіх Святих". Коли герцог Бургундський Філіп Добрий прибув у місто з офіційною візитою (1458), члени Палати риториків урочисто виступали перед ним, докладно інтерпретуючи значення намальованих епізодів. (Збереглися записи про ці виступи, добре джерело відомостей для вчених).

На схилі віку Альбрехт Дюрер відвідав Гент (1521). Він висловився про триптих як про дуже інтелігентно виконаний образ, а не просто технічно блискучу річ. Мав він на думці багатство й точність деталей у зображенні одягу, збруї, інтер'єрів, ландшафту, архітектурних ансамблів Нового Єрусалима, що разюче скидалися на обриси середньовічного фламандського міста. Це говорило про незвичайну спостережливість мистця, його глибоке знання природи, щоденного побуту, а також і людської вдачі — на панелях близько сотні облич, і кожне з них виразно індивідуальне. Трохи згодом Фрідленд зауважить, що Ван-Ейк не тільки досконало знав навколишній світ, він був од нього у захваті. Кожна билинка, кожна жива істота для нього джерело радості, він споглядає їх любовним поглядом і уважно переносить на картину. Після середньовіччя таке сприймання світу було цілковито новим. Настала доба Відродження.

Термін "іконоборці" звичайно асоціюється з подіями VIII—IX ст. у Візантії, хоч його в рівній мірі можна застосувати до подій другої половини XVI ст. в Нідерландах. На ту пору вже добра половина людності краю стала кальвіністами чи лютеранами. Боротьба за визволення з-під іспанського гніту вилилась у форму священної війни з католицизмом. Між владою Філіпа II й ненависною інквізицією поставлено знак рівності. Виборюючи свободу, сотнями руйнували католицькі церкви, грабували манастирі, люто нищили картини релігійного змісту. Знаменитому вівтареві загрожувала біда, і його завбачливо перенесли з каплиці у надійний сховок. А коли вщухли пристрасті, поставили на місце. 1640 року в Генті спалахнула велика пожежа. Вівтар пощастило вберегти. Наступні півтораста літ минули спокійно.

Десь біля 1780 року з призабутої нині причини (грішне тіло муляло очі?) панелі із зображенням Адама і Єви (крайня ліва і крайня права горішнього ярусу) були відмонтовані й занесені в службове приміщення, де вони не привертали нічиєї уваги. Цікаво, що в народі вівтар довгий час називали "вівтарем Адама і Єви", а Дюрер, похваляючи досконалість твору, перш за все згадує постать Єви. Дійсно, такі шляхетні лінії тіла не часто побачиш.

Незабаром у Франції вибухла Велика революція, створилась і розпалася імперія Наполеона. Бельгію кидало з одної сфери впливу до іншої, аж доки Віденський конгрес не вирішив об'єднати її з Голландією в єдине королівство — Нідерланди. Вимушений шлюб проіснував недовго: вже 1830 р. Бельгія здобула незалежність. Та в міжчасі, поки лихоманка непевності тіпала країною, а політика поглинала всю увагу, генеральний вікарій Ле Сюр продав 1821 р. у Пруссію бічні стулки триптиха. Відчеплені від них Адам з Свою лишилися вдома. Не дуже, правда, надовго. 1861 року катедральна управа віддала їх у заставу державному урядові, виговоривши за них 50 тисяч франків на встановлення вітражів; поганеньку копію проданих у Німеччину частин та спеціально виконану "копію" цих-таки Адама і Єви... в одязі. Незвичні зображення райських жителів і тепер висять у привхідній частині центральної нави собору. Тяжко означити, у що "вдягнені" наші предки. При тьмяному освітленні мені той "одяг" виглядав легеньким чорним серпанком. Але ж крім фігових листочків у раю начебто не було чим прикритися? У кожному разі від шиї й мало не до колін тіла сховані від нескромних поглядів.

Так і достояв Гентський вівтар — скалічений, але цнотливий — до першої світової війни. Доля його вирішилась у Версалі. Бельгія відмовилась підписати мирний договір, якщо Німеччину не зобов'яжуть повернути крила триптиха. Німеччина повернула. Зі свого боку уряд теж повернув соборові нагих Адама і Єву. Тепер у каплиці Вайдів засяяв первісною красою зібраний докупи шедевр.

У ніч на 10 квітня 1934 року ліву крайню секцію нижнього ярусу вкрадено. У бутність стулок в берлінському музеї саме цю секцію розпиляли по грубині дошки на дві панелі, щоб можна було відразу бачити обидва боки. З одного — десять пишно убраних вершників, а внизу напис "iusti iudices" (судді нелукаві). З другого, тильного, — Іван Хреститель на повний зріст з ягням на руках. Таким чином, на день кражі секція складалася з двох тоненьких панелей, стулених докупи. Подія набула міжнародного розголосу. Через три тижні злодій звернувся листовно до Гентського єпископа з пропозицією повернути панель з Іваном Хрестителем на доказ того, що він має і "суддів нелукавих". За них злодій вимагав викуп: мільйон бельгійських франків, а про місце їх схову обіцяв повідомити по одержанні грошей. Івана Хрестителя він справді повернув. Про "суддів" переговори — під пильним наглядом поліції — затяглися на півроку і кінчилися зовсім несподівано. 25 листопада в містечку під Гентом помер від серцевого приступу чоловік. Перед кінцем він признався другові, що знає, де заховані "судді", та що папери, пов'язані з аферою, у нього в конторі. Серед паперів була й чернетка нового листа до єпископа, а в ній фраза: панель схована в такому місці, що а ні він сам, а ні будь-хто інший не зможе її забрати, не привернувши загальної уваги. Там вона спочиває і по сей день, відшукати "суддів" не вдалося.

Сьогодні ця частина Гентського вівтаря заступлена копією. Виконав її в 1941 році Вандервекен (J. Vanderveken), маючи перед собою чорно-білі фотографії та кольорову копію, зроблену в XVI ст. для Філіпа II. Робота забрала майстрові шість місяців. При звичайних, нефахових, оглядинах відрізнити не-оригінальну частину від решти неможливо, копія дуже добра. Але, але... Виявилося, сучасні фарби не витримують конкуренції із старожитними. За півстоліття блакить неба на копії почала блякнути. Око цього ще майже не помічає, зате помічає фотоапарат. Очевидно, далі буде гірше. Таки забрали з собою наші предки не один секрет.

По другий бік площі, навпроти собору стремить міська вежа, на яку в мене не стало духу дряпатися. ("Для порядку" я виконала ритуал у Брюгге — 364 сходинки. Хорошого потрошку). Зате в будинок при вежі заглядала двічі. Там відбувалася виставка кольорових фотографій — кожне фото такого розміру, як оригінал — з двадцяти картин Ван-Ейка. Начебто ними вичерпується все, що не викликає ніякого сумніву фахівців. За інші картини точаться суперечки: його чи не його? Хоч Ван-Ейк перший серед фламандських художників став підписувати й датувати свої роботи (ба навіть інколи виводив на них гордовите мотто: Als ich chan — так, як умію), проте, робив він це не завжди. Ще добре, що не було в нього прямих послідовників, бо не створив він своєї школи, незважаючи ні на гучну прижиттєву славу, ні на великий вплив на розвиток живопису взагалі, і то не лише фламандського. Відразу по смерті художника італійський гуманіст Киріяк Д'Анкона зауважив, що картини Ван-Ейка здаються творами радше самої природи, ніж людських рук. Стиль і манера письма Ван-Ейка настільки самобутні, що їх легше подивляти, ніж імітувати.

Завдяки сучасній техніці фотографії й друку, репродукції виглядали чудово. Вони дозволяли відразу охопити цілість спадщини, чіткіше закарбувати в пам'яті художнє обличчя мистця. Інакше це було б трудно зробити: двадцять картин розкидані по музеях усього світу: Лондон, Франкфурт, Відень, Брюгге, Антверпен, Роттердам, Дрезден, Берлін, Лугано, Торіно, Бухарест, Париж, Філадельфія... До речі, яка картина у Філадельфії, я не знаю, ще до моїх відвідин фотографію з виставки вкрали. Мабуть, гарна.

У протилежному від площі й вежі напрямі, під собором — імпозантний пам'ятник братам Ван-Ейкам, поставлений, здається, в минулому столітті. Брати сидять поруч у кріслах, а до них з кожного боку — широким півколом — наближаються люди, несуть вінки та гірлянди квітів. Фігури трохи більші натурального розміру, колір суцільно чорний. Пам'ятник виглядає суворо. Можливо, в сонячну погоду враження було б інше, але накрапав дощ...

Листопад 1991

digitized by ukrbiblioteka.org

Григорій СИВОКІНЬ

З ІВАНОМ СВІТЛИЧНИМ І БЕЗ НЬОГО

Уже без нього...

Найпростіше було б писати про це у спосіб "реалістичного" спогадування про минуле, починаючи зі студентського гуртожитку в Харкові на знаній Товкачівці, де зо два роки підряд ми варили на спільній кухні свої немудрящі супи, кінчаючи... А от з "кінчаючи" якраз і не виходить, бо неможливо назвати тут кінцем ні вересень 1989-го, коли я, повернувшися з поїздки до США і привізши Іванові від сестри Надійки ліки, востаннє бачив його живим, ні, тим більше, день похорону, 28 жовтня 1992-го, котрий став стримано-суворою маніфестацією української демократії і національної гідності, про перемогу яких так мріяв, за які так дорого заплатив Світличний. "Кінчаючи" ніяк не виходить, бо справжні відносини з явищем, на ім'я Іван Світличний, для багатьох тільки починаються і багато що тут розкривається й розкриватиметься інакше.

На фото (зліва направо): Іван Драч, Микола Вінграновський, Григорій Сивокінь, Льоля Світлична, Михайлина Коцюбинська та Іван Світличний.

Зрештою, вже сказано і навіть написано про його характер, тернистий життєвий шлях, про творчість — оригінальну і перекладну (втім, також оригінальну) — про зичливість і доброту, гречність і гостинність. До цього і я маю що додати... "Квартирування" на Уманській у тісній, практично

однокімнатній квартирці Івана та Льолі, коли я переїхав з Харкова в Київ. Участь у численних зустрічах шістдесятників, які навколо Світличного групувалися. Його заохочення моїх критичних виступів (про очевидні вади "колгоспного роману" я писав під очевидним впливом Іванової статті "Людина приїздить на село"). Нарешті, співробітництво "на предмет" теорії у тому відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, де доля, мовби знак якийсь даючи, звела до гурту під керівництвом... акад. М. Шамоти таких людей, як Іван Світличний, Михайлина Коцюбинська, Віктор Іванисенко, згодом Василь Стус, Юрій Бадзьо, — знак долі над ними був важким. Отже, є що згадати.

Однак жанр "реалістичного спогаду" про Світличного, принаймні зараз, здається мені малосильним. Говорити про Світличного треба й годиться як про моральний імператив у дослівному розумінні: так має жити людина чесна, отже, й щаслива. Так жив Іван Світличний. Так... на жаль, далеко не всі змогли жити. Справа навіть не в тому, "сидів" чи "не сидів", хоч це істотна оцінка позиції, принципів, характеру. Одні повелися так, інші — як у дошкульній "Вселенській робінзонаді" Івановій:

Втікаєм в спорт, комфорт, у речі,
У секс, у скепсис, у бонтон,
В патріотизм і самогон
Втікаєм, головами в плечі

І безхребетністю — в закон.
Під панцир вір, довір і зречень
Самих від себе. Втечі! Втечі!
Вселенські втечі без погонь.

Повивтікали. Скоком, плавом,
До решти. Хай іде облава,
А ми в кущі. А нас — нема...

Нема Світличного. Ми — є. Тільки які? У цьому суть.

Ми — різні. Приглянмося до фото, зробленого 16 вересня 1962 року в Чернігові. Отакою ось компанією поїхали ми на запрошення Михайлини Коцюбинської в гості до її не зовсім уже дужої тоді мами. То була знаменита подорож. Ми ходили містом як залою глибокої і живої історичної пам'яті. Чернігів був теплий, лагідний, дивовижно красивий, і Драч з Вінграновським, перебиваючи один одного, складали вірш "Ой летіла гуска додому — Та впала, як грудка, додолу". Думалося, — жарт, а вийшла чудова поезія, знана з пізніших публікацій.

Але вгляньмося в ці обличчя. Група цілісна, однак кожен начеб сам по собі і наодинці з майбутнім. Навіть Михайло Михайлович (а знято це на подвір'ї музею Коцюбинського) замислився, підперши голову рукою: що за гості? з чим прийшли? що чекає їх попереду? Кожного попереду чекало своє. Своя доля: Іван Світличний на фото, здається, єдиний з усіх важиться дивитись їй прямо в очі, і погляд його мужньо-серйозний. Майже викличний. Добра Льоля замружилась, але не зрадила своїй іронічності. Михайлина тут романтична, її "реалізм" мав от-от настати. Поети! Натхнення і творчість. Драч, можливо, дошліфовує рядки "Балади-пісні":

А вийшов сусіда пикатий:
— Нащо вам ту гуску шукати?
Вже ж у вас коса посивіла,
Та й не ваша ж гуска летіла...

— Таж летіла гуска додому,
А впала, як грудка, додолу.
Полишу Рябка коло хати.
Сама піду гуску шукати.

Вінграновський — теж погляд відкритий, але бачиться вдалині йому... "побачив ясне вдалині"? Сивокінь, посередині, — поглядом убік, може, не витримав суворого зору Владарки, перед якою так спокійно стоїть Іван Світличний...

Рівно тридцять років минуло відтоді.

На Івановому похороні мав хтось сказати і слово від Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Випадало — мені, і тут уже ніяк не

digitized by ukrbiblioteka.org

личив "погляд убік". Обставини дали полегшу, і промовляти мені не довелось. Однак приготовлене слово лишилося — ним і завершу:

— Знаю, що майже немає в мене морального права говорити над цією могилою. Зобов'язує адміністративна посада в Інституті літератури, де Іван Олексійович тривалий час працював, де в одній кімнаті під вивіскою "Відділ теорії соціалістичного реалізму", окрім Світличного, сиділи ще М. Коцюбинська, В. Іванисенко, В. Стус, Ю. Бадзьо, пізніше жорстоко переслідувані за непослух системі. Талант Світличного не уживався з вимогами т. зв. планової науки, він не міг писати на замовлення, тим більше в жанрі дисертації і кінець кінцем кинув інститут.

Інститут також кинув його. У найтяжчі для Світличного роки. Зокрема, і через це важко мені в моральному плані говорити над цією могилою.

Генієм доброти ми називаємо Світличного чи не в один голос. Але не забуваймо, яким різким, непримиренним виступав він — почитаймо його вірші — до тих, хто сховався, замовк, принишк, як тільки гримнуло з ясного неба. Зневага, а не доброта та всепрощення стають його зброєю. Заповітом не тільки племінникові Яремі, а всім, хто вважає себе мужчиною, отже, людиною сміливою й чесною, — заповітом, що набирає нової сили в умовах нашої української сучасності, є Іванові афористичні слова "Як не я, тоді хто? Не тепер, то коли?" Вони печуть вогнем, не дають спокою, нагадують про гріхи, тяжкі гріхи.

Отож від себе кажу: "Прости, Іване!" Від інституції своєї грішної благаю: "Прости, Іване!" Від суспільності нашої нещасливої молю: "Прости, Іване!"

Хай буде тобі, нескореному степовикові, ця київська столична і, на жаль, столика земля пухом...

5. XI.1992

Володимир КУЛІШ

НА НЕВІДОМУ МОГИЛУ МОЄМУ ТАТОВІ У СТОРІЧЧЯ УРОДИН

Невимовно важко пригадувати особу, яка була, здається, такою близькою, а разом з тим далекою і недосяжною.

Ми познайомилися з татом в Олешках, де я якраз і народився. Подивіться на мапу України. На півдні знайдіть хоч би Одесу й недалеко вже, трохи праворуч, Херсон. Коли знайшли — це добре. Олешки якраз над Херсоном. Може, не так уже й "над", та все ж недалеко. Крім того, що я там народився, в першу чергу Олешки були останнім осідком Січі Запорозької. Олешки потопали в садах, городах, виноградниках і баштанах. В останніх не дуже-то й потопали, бо баштани безсоромно розкинулися, притулившись до Олешок з усіх сторін. Сусіди Олешок: Чалбаси, Копані, Гола Пристань (колись я червонів, називаючи її голою, а одна молодиця в серцях сказала: "оті кляті большевики навіть пристань пустили голою...")

Мені й трьох тижнів не минуло, як в один, як то пишуть у романах, гарний день наді мною нахилилась тінь, яка відразу затулила сонце. Тінь мала ніс і... вуса. Напевно були вони тоді, так як і потім, колючими. Над носом очі — не колючі, добрі, усміхнені, щасливі, з вогником, який напевно лише тоді погас, як прийшла старуха смерть. Вуса довго не барились, вхопили мене в шорсткі долоні і, гукаючи "будемо козака загартовувати", пішли до нашої не знати скільки-річної криниці. Тато пустив у рух складну машину "журавель", витягнув цеберку холодної-прехолодної води (повірте, я ще і досі тремчу) і опустив мене обережно в оту цеберку під охи і ахи мами та бабуні — маминої матері: "Миколо, та ти дитину збавиш. Та ти..." Мамина мати мені приходилася одинокою бабунею: татова мати померла зарано, дід одружився вдруге. Била мачуха тата нещадно. Причин не треба було шукати, це ж не рідне... пізніше тато з неохотою оповідав: "били мене мама шорстко. Ото лежу я збитий на лавці, а мати, хоч і була безсердечною, то причитувала: "Ой синочку мій, за що ж я тебе так б'ю?.. Не я, дитя моє, не я... а злидні..." "А я, — оповідає тато, — заціпив зуби: коли свої злидні так били майже до непритомності, то які ж бувають чужі злидні? Мама причитують, а я лежу мовчки, вряди-годи дригну ногою, мовляв — відчепіться, а чого ж так міцно майже ні за що били? У ногах у мене стоїть велика макітра з хлібною опарою — один нервовий дриг, і макітра на підлогу та й в черепки... тоді били мене уже не злидні, а мамині нерідні руки..."

Діда по татові я не знав. Помер він молодим від "небитих" злиднів. Дід по мамі, Ілля Невель, був французького походження. Його батько, мій прадід, був, як бабуня казала, "політичний", зв'язаний з декабристами — тобто щось там говорив чи готував проти чергового царя. Враховуючи його французьке походження, присудили йому (фе, яка жорстокість) вічне заслання до... Олешок.

Дід Ілля був незаступним секретарем міської думи: це щовечора гра в преферанс, ясна річ, з місцевим доктором, п'яницею за неписаним законом і переконанням письменників XIX століття, поліцмейстером, власником одинокого загального магазину, ну й іншою олешківською знаттю. Граючи в преферанс, дід не забував і про свою сімейку, що як закон збільшувалася щороку на одну одиницю. Жили Невелі дружно, родина себе шанувала і любила. Усі дівчата вчилися гри на фортепіано або співу, а хлопці, стоячи під дверима в час лекцій, пізніше грали в слух те саме і то без помилок. У дівчат розкішні голоси, особливо в моєї тітки Олімпіади контральто, яке з'являється, мабуть, раз на століття. Померла тьотя Ліпа від тифу в двадцять першому році. Наймолодший мій дядько Олександр, прекрасний тенор, помер у молодому віці через ваду серця в Харкові. Це все для познайомлення з родиною Невелів, бо туди заходив скромний, але рухливий Микола Куліш, гімназійний товариш братів Невелів. Це він з ними влаштовував квартети, квінтети, згодом хори. Сам же співав тенором, грав — навчившися самотужки — на багатьох оркестрових інструментах і був закоханий в Антоніну Невель, власницю чудових доземних кіс, зелених очей з ласкавим поглядом та спокійного, лагідного характеру... Це моя майбутня мама. Це мама, яка нам віддала усе своє важке та мученицьке життя, Мама з великої букви. Померла далеко від своїх Олешок, на чужині, у вісімдесят вісім років. На могилі скромний пам'ятник і напис "Антоніна Куліш — дружина драматурга".

Повертаючись в Олешки... пам'ять залишила таку сцену: наша хата,

digitized by ukrbiblioteka.org

сусід Юхим Вусатий (таким ніколи не був) з моїм татом співають випивши по чарці:

Щось у свата теліпається...

далі, заспокоюючи, пояснюють:

Горілочка в барилочці...

згодом тужно, із серцем:

І не спиться, не лежиться,
І сон мене не бере.
От пішов би до дівчини,
Та не знаю, де живе...

Тато затяга тенором — хтось з розумійців сказав би: та це італієць... а про Вусатого: голос у нього, як мед, густий, запашний... нижче уже й потягнути не можна, а от Вусатий міг.

"Ви бачили таких нещасливців? — це Вусатиха до моєї мами. — Пішов би до дівчини, хе, тягнуть... лишень удвох, пішов би, та не можу вже іти... — Сама червонощока з ямочками на отих щоках... — Давайте лишень "Ой горе тій чайці..."

Співали не голосами, а душею, вкладали все серце, а я нишком плакав, так мені було шкода тієї чайки... Розпалося й невелівське гніздо, повилітали діточки на всі чотири сторони світу. Смерть і тут мала своє пожнив'я. Залишилась бабуня, чотири сини, дві дочки і спомин, лише спомин. Проминули Олешки. Може, колись і пощастить відвідати, чи пізнаю?

Після Олешок — Херсон. Наш короткий побут у Херсоні запам'ятався почуттям неспокою, тривоги... Тата рідко коли бачили. Потім у затишші їдемо до Одеси... що таке — Одеса? яка вона? яке нас там чекає життя? Тато інспектор шкіл і садків для дітей. Ми осіли на площі Карла-Марла — як її всі називали — колишній Скатерининській, ч. 8.

От вам і Одеса. Чудові європейські будинки, скандально чисті вулиці, пересипані сонцем бублички, оті знані гарячі бублички. Мешканці ж Одеси — веселий, безжурний і рухливий народ. А все це тому, що отам за бульваром, як проміряти двісті з гаком мармурових сходів — море... спокійне, ліниве, пахне йодом і машиновою оливою, яку залишають по собі багатонаціональні гості. Але буває й таке: море стає чорним, не на жарт розгнівається на одеситів... позлиться і забуде. Ми їздимо на одеські пляжі купатися, я ловлю бичків... Сестра мучить "Початкову гру на фортепіано" Беєра. Здавалося, що вся Одеса тільки те й робить, що мучить отого Беєра. Але воно не так. Одеса знана зі своєї музикальності. Не один великий талант подарувала Одеса нам усім.

Нам жилося в Одесі добре і спокійно. Я бігав до дитячого садочка (дослівно бігав — я ніколи не міг спокійно ходити), мама вчилася писати на машинці, сестра Ольга грала Шопена, а тато... от тут, власне, і початок нашої гордості, радості і неспокійного буття: ночами, коли ми спали, тато сідав до столу, на краєчок клав стопочку чистого паперу, а поруч відкладав уже написане. Письмо було чітке, букви одна в одну, наче друкував. На колінах примостилась наша улюблена киця — синьоока Мікеня. "Отак ми писали, — це тато, — ... я "97", а котеня мурликало собі під ніс, щось там підповідаючи..." П'єса була написана, поставлена в Києві театром ім. Франка. Успіх, слава, ну і гонорари. Микола Куліш ставав славним. Але від цього наше життя не дуже змінилося. Пам'ятаю: ідемо Дерібасівською, тато з мамою попід ручку (зникнув такий хороший звичай), ми із сестрою брикаємо, як козенята. Бачили в кіно "Багдадський злодій" ("А чому не одеський?" — питаю маму). Дуглас Фербенкс потрясаючий, але літаючий килим — це вище всякої уяви... Безжурні роки, де ви, верніться хоч у гості.

І знову мандруємо... до столиці... до Харкова. Прощай, Одесо-мамо. Приїхали... Вечір. Напівтемні, щедро засипані порохом вулиці, бруд і вітер. Нарком освіти "приділив" родині Куліша "мешкання" на Михайлівській площі, число 19. Двоповерховий жовто-білий будинок, явно ще із середніх років минулого століття. Величезний двір і кілька так званих флігелів. Це ще нічого, а от назва... "Будинок для малолітніх і підлітків Наркомосу України імені Артема" Хто такий був отой Артем, довго було загадкою. Зате з підлітками (а вони з нами) ми скоро познайомились: мама повісила на сходах (які, до речі, ніколи не були вжиті) килим із свого посагу, щоб трохи перевітрився. Перевітрюється

він досі чи не на Благовіщенському базарі. Обкрадали нас із чистою совістю. Згодом ми з діточками познайомилися ближче, а до того тато був гейби інспектором таких закладів. А от сама "квартіра": дві маленькі, математично маленькі, кімнатки на другому поверсі. Стіна першої кімнатки не досягала стелі, фанерною була небога, чи як тепер кажуть — диктова. Ота фанерна архітектоніка відгороджувала нас від коридора, по якому пробігали діточки імені Артема до великої, тоді ще не заселеної зали. У них неписаний, але твердий закон: пробігаючи попри "фраєрів" — тобто нас усіх, грюкнути у фанерну стіну. Очевидно, це була чемностева форма привіту. Стіна виявилася не лише музикальною, але і надзвичайно акустичною. Одного удару вистачало, щоби вона тремтіла щонайменше кілька хвилин. За найскромнішим підрахунком, упродовж одного вечора таких чемностей бувало чи не сто. Оригінальність нашої квартирки, або як хочете — мешкання, не обмежувалася першою в модерні часи музикальною стіною. У першій — вибачте за наголос — кімнаті стояла піч: значить, це кухня. Стояв і стіл: значить, їдальня. Стояло й ліжко... спальня. Друга кімната називалася строго спальнею, хоч де стояли предмети, на яких спалося, — не пригадую. Нас же було п'ятеро разом з бабунею.

Як ми вивантажилися з "ваньків" (тобто візників, по-харківськи) і, позаносивши наші "меблі" — розкішні торби та скрині — була тоді така мода, — розглянулись... Стали ми і гармонійно, наче змовились, гірко, гірко заплакали хором: "Де ти, сонячна, чиста Одесо? Де ти..." Тато не приймав участі в хорі, бо гостював у Хвильового, про якого більше далі. Ми плакали, від чого столиця ані на пилину не змінилася. Зате змінилося наше життя. Ну що ж, нічого немає вічного, починаємо жити... І почали...

Повертаючись до опису топографії і естетики нашого "апартаменту", не можна поминути, що після другої кімнати — розкішно розлогої спальні — були двері на такий же самий малюсінький коридорчик: от приблизно два кроки в ширину і чотири в довжину. Коридорчик відразу припав татові до вподоби, і він там відкрив свій кабінет. Ніякий стіл не хотів влазити до того кабінету. Знайшовся, на щастя, маленький туалетний столик у стилі чергової коханки якогось Людовіка — так принаймні тато нам пояснював біографію цього мистецького витвору. Було й вікно, лиш не знати, чи воно мало скло, чи спомин від такого. Крісло, яке хиталося, мов п'яне, стояло коло стола, спираючись на нього. На підвіконні — книжки і журнали, на столику ідеальний порядок. Таким Куліш був усе життя: ніхто не смів рушити чи перекласти щось із речей на столі чи в кабінеті. В останньому чисто-чисто. Він не міг сісти писати, коли в кабінеті не позамітано або підлога не помита. Зрештою, тримати отой "кабінет" в чистоті і порядку було досить легко: пригадайте його розміри.

Тато сідав писати по ночах. Мандрував по "спальні", переступаючи через наші тіла, заходив у "кабінет". Коли ночі бували спокійні, писалося гладко. Але бували вечори "на хуторі близь Диканьки", як називав їх тато. Що ж то за вечори? Отож "діточки імені Артема", відгрюкавши майже всю свою енергію в нашу "акустичну" стіну, вбігали до зали і починали "бавитися". На хвилинку уявіть собі... в "кабінеті" Микола Куліш, інспектор шкіл і дитячих будинків, пише. Для нього світ перестав існувати. Але для "діточок ім. Артема" не перестав існувати за тими дверима, в тій же залі "...жлоб, який, не знати чого, тут живе..." І тут була гола дійсність. Гамір у залі стояв такий, що герої ще не скінчених татових п'єс втікали хтозна-куди, не попрощавшись, незважаючи на слізні прохання тата залишитись ще трохи з ним. От тоді тато, зітхнувши, прочитував написане, усміхався собі у вуса та виходив на залу до "діточок". "...Пограймо в "жучка"... — пропонував їм. У відповідь — захоплений рев. У чому ж полягала оця, ще не визнана олімпійським комітетом, гра? Так от: кількість учасників необмежена — це великий плюс, а охочих брати участь у цих змаганнях ніколи не бракувало. Один з учасників — звичайно першою такою жертвою падав слабенький новачок — ставав спиною до решти, закладав руку за спину з поверненою дозовні долонею, по якій усі по черзі били щиро, не жалуючи ні своєї, ні чужої руки. Зрозуміло, що треба було бити по черзі, але в захваті гри ніхто цього не дотримувався. Жертва, спершись однією рукою на стіну, мусила вгадати, чия рука, власне, і била. Нещасливець відгаданий ставав на місце попереднього. Дуже просто, дуже невибагливо, дуже боляче. Хтось мав неабияку фантазію або добрі причини назвати цю невинну гру "жучком". Мабуть, досі вчені не можуть дійти до істини. Але ми не при істині... не раз і не два ставав тато з виверненою рукою... нарешті гра навіть діточкам набридала. Треба спати. Розходяться. Ідучи, не забувають про музикальну стіну, але вже без ентузіазму. Приходив тато до свого

digitized by ukrbiblioteka.org

"кабінету", сідав на вічно розхитане крісло і, поклавши мокрого рушника на опухлу праву руку, брав якусь книжку в ліву, бо правою уже не те що писати, але рухати не міг. Були ще деякі "винаходи", але тато вже не брав участі в них.

Пригадую щось значно веселіше, приємніше, яке і досі не забулося. Гості. Часто бували в нас Вишня, Тичина, Любченко, Досвітній, Хвильовий, Епік, Дніпровський... Заходили громадно, вітаючися з нами, цілуючися з мамою, цілуючи в руку бабуню, яку всі шанували... "Поліно Василівно, поворожіть..." І бабуня ворожила на щастя, на біду чи на радість — одним словом, на всі можливості життя. Можу присягнути, що "вгад", тобто сповнення бабуниного ворожіння, коливався між 80 і 100 відсотків. Ніхто не міг відмовити собі дізнатися, що його чекає в далекому, а то й найближчому майбутньому.

Так-от, розцілувавшись, розсаджувались (командував Вишня):

— У цьому розкішному палаці під образами в куті нехай сідає метр, він же Павло Тичина...

Тичина довгий, худий, у пенсне, ніяково усміхався і мовчки сідав "під образами". Коло нього Досвітній, сяючи вічно голеною головою. І знову Вишня:

— Аркаша, — до Любченка, — ви із своєю царівною, — актриса Ольга Горська, "матінка", як її називали друзі.

Хвильовий обов'язково коло тата — як швидко вони побратались. Далі Епік. Вишня пропонує:

— Першу чарку, як годиться, за дорогу нам — але більше Миколі — Антоніну Іллівну...

Випили злегка, чемно приторкнулися до закусок. І знову Вишня:

— От скільки живу...

Хвильовий, розмовляючи з татом, кидає:

— ...Ніхто цього не знає. Розкажи щось смішного.

Вишня не звертає уваги на репліку:

— ...а такого вінегрету я, скажу, не їв.

Усі похитують головами. Аркадій Любченко:

— Поступила пропозиція випити по другій...

Вишня:

— Аркаша, ви час від часу буваєте на місці. Тобто ваші вислови треба віддати під розгляд академії... коротше, п'ємо за господиню, або хазяйку, це звучить современно...

Потім пили за Поліну Василівну, мою бабуню... Жарти, дотепи, розмова переважно про літературу... говорили і серйозно, та хтось вчасно переривав "...залишім це на завтра..."

До мене присідав Вишня. Веселі сірі очі... пізніше, далеко пізніше, після спогадів Йосипа Гірняка, я аж ніяк не міг уявити, як Вишня із здихаючою конячиною ішов на смерть у пургу довгі, довгі кілометри. І вижив. Одинокий, кого повернули і хто жив з незагойною травмою в душі. Вишня пережив пекло заслання. Пережив, щоб оповісти — не всім, звичайно, — про "рай". Всеукраїнський гуморист, в якого, мабуть, довго не висихали сльози... така відома Вишнева усмішка завмерла назавжди...

Так от, присідав він коло мене:

— Ну, малий, як там у школі? — в усіх те саме питання. — Кажеш, добре! Молодець. Ти знаєш, ми ото вже довший час сперечаємось, — він робить поважну міну, але очі сміються, — як ти гадаєш, на твою персональну думку учня... пропустимо питання, до котрої ти кляси ходиш, це не важне... сперечаємось, як треба писати: гегепотам чи ...гигипотам. От ти, як би ти написав, чи радше вимовив?

У душі я схилявся до "гиги", але в тій же душі хробачок невіри. А може "гегепотам"?

Вишня:

— От бачиш. Я знаю, що діється в твоїй душі, те ж саме в душі Аркадія...

Любченко припиняє розмову з Епіком і, сміючись:

— Вишня, дайте спокійно жити. Слухай, Вовко, я зраджу тобі одинокому таємницю. Треба...

Вишня, не чекаючи на вияснення:

— Слухайте, всі малороси і прочая... від нині і во віки віків говоримо і пишемо не "ги-ги" і не "ге-ге", а гіпопотам. Можна ще і другий варіянт: український дядьку — а де там — дивися на того ге-ге, тобто дядько сміється. А треба "ги-ги", потім "там"...

Гості розходилися чи роз'їжджалися, переважно до літературного клубу ім. Василя Блакитного. У мене жнива: я нишком просив у тата — користаючи з принагідно доброї атмосфери — на кіно. Відразу щедро

сипалися карбованці. На татовий дещо сердитий погляд у мій бік Хвильовий казав:

— Жалуєш одинокому синові? Коли шкодуєш, віддай Вовку мені. Мені ж так бракує сина...

Тато мене не віддавав, до кіна я ходив і чекав на наступну зустріч із нашими гістьми. Приходили, приїздили ще не раз...

Чим більше зростала популярність Миколи Куліша, тим більше я мав у школі клопотів... а саме: як же побачити гордість українського театру, про якого пишуть, хвалять, критикують? спосіб виявився дуже простий: "Нехай прийде тато до школи, нам треба з ним поговорити..." На мій німий запит "...що я накоїв?" наша дорога — на протязі всіх семи років — Марія Пилипівна, усміхаючись, казала: — "Це тебе фактично не торкається, але було б добре якби Микола Куліш заглянув до школи, де вчиться його син. Є деякі питання персонального характеру. Так ти, Вовка, скажи, нехай Микола Гурович зайде колись... може, найближчим часом". Я не розумів дипломатії Марії Пилипівни і переказав татові запрошення. Тато, нічого не підозрюючи, похитав головою, мабуть, думаючи про щось цілком інше. Прийшов день, тато замість піти до міста повернув направо і за кілька вулиць був уже в нашій фабрично-заводській ч. 18 школі Наркомосу УРСР. Де починалася школа, а де завод і фабрика, лишилося таємницею Наркомосу. Як грім серед степу: "У школі Микола Куліш персонально". Паніка ще збільшилася удвоє, бо якийсь дотепник додав, що будуть учителькам роздавати панчохи. Зібрався довкола тата і Марії Пилипівни цілий натовп. Школа наша велика, три зміни, кожної кляси по три, а то й більше: "а", "б", "в", "г", власне, я був у "г", а за нами ще пленталась "д", кожна по сорок учнів. Струнко маршувала наша школа отими клясами у безклясовому суспільстві...

Тато попав у непролазне кільце, сипались питання від учителів, народу грамотного і тямущого:

— Як ви пишете, хто з персонажів ваших п'єс ваш улюблений?

— Чому у вас виринає так гостро національне питання?

Були такі і гостріші питання, але тато оминав такі, їх не було, правда, багато. Майже усі намагалися хоч доторкнутися драматурга, "...це ж він автор Мазайла... пригадуєте Тьотю Мотю... а Малахія Стаканчика... а Кума..."

Тато оповідав потім нам:

— Обступили мене учительки. Знаєш, Тосю, я все думав, що серед вчительок гарні дівчата і жінки, — мама ж була вчителькою, — але такої кількості я не сподівався. Уявіть собі, пробивається крізь зачароване коло якоїсь дивної краси і напевно такої ж вдачі вчителька і, кидаючи в мене визиваючим поглядом, напівшепче: "...Один та ще один — два". Це просто мені виклик. Так образово сказано, що тільки до п'єси... решта жіноцтва, поглянувши на мене, ледве стримувало своє захоплення. Кажуть, були випадки самогубства, а деякі опам'яталися і вирішили мені на злість жити далі...

Ми щиро сміялися. Тато вмів наслідувати манеру вчительок, а зокрема оту математичку. Нарешті мама не витримала:

— Ну, а що ж там наш герой? — це очевидно про мене. — Ти говорив з Марією Пилипівною?

Тато хитренько дивився на маму:

— Та хіба я думав тоді про нашого героя? Скажу тобі по секрету — я вибирав між ними персонажів до наступної п'єси... хоч пригадую, що казала Марія Пилипівна, що вчиться він добре, не має труднощів, — впадаючи в попередній тон: — Ех, Тосю, Тосю, був би я молодшим на...

Тут бабуня не витримала:

— Подумаєш, на кілька років... от оті вчительки... через них чоловік може з глузду з'їхати...

Тато жартівливо погоджувався.

Закінчуючи про наше життя на Михайлівській площі: з того "кабінету"-коридорчика вийшов непомітно і тихо Малахій Стаканчик. Пішов запроваджувати нові реформи — голубі мрії. Але дійшов лише до "Березоля" і там надовго затримався. За ним службовець Донвугілля — Мина Маркович Мазайло-Квач... "Прізвище можна поміняти?" І теж помилково замість у загсі опинився в "Березолі".

Такий перший етап нашого життя в Харкові. Закінчився він появою трагікомічного Малахія і феєрверково-сатиричного Мазайла. Дальший етап — це будинок "Слово", де зворот до трагедії як жанру в татовій творчості став рівночасним до трагічного звороту в нашому житті.

digitized by ukrbiblioteka.org

Андрій ОХРІМОВИЧ

З КОГОРТИ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

19 червня 1992 року помер Веніамін Кушнір, один з найкультурніших митців у широкому значенні цього слова, характерний шістдесятник, із тих, що не кривили душею, не пристосовувались, не зраджували своїх ідеалів. Коли хвиля репресій і терору 70-х років заглушила культурно-мистецьке життя на Україні, він, як і багато інших людей творчої праці, усамітнився. Звідси починається драма митця перед лицем жорстокого глухонімого часу, котрий для нього, попри всі перебудови і гасла, тривав до останнього дня життя. Спілка, яку очолювали маститі кон'юнктурники, втративши надію переманити художника у свій табір, зі знанням справи взялася за цькування. Ось характерний випадок. Коли в 1982 році Кушнір подав на художню раду глибоке і з пластичного боку бездоганне полотно "Довбуш", воно було відхилене з гранично ідіотським

"Автопортрет із свічкою". *Темпера*

"Баба з козою". *Олія*

аргументом: "А в кого вони стріляють?" Чи то через обставини, чи за інерцією, ситуація й сьогодні мало в чому змінилася.

Мета публікації полягає в тому, щоб нагадати широкій громадськості про видатного художника і громадянина, котрий зі спокійною совістю міг би сказати про себе: "Ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою".

Народився Кушнір 7 січня 1926 року в селі Рудка, Кам'янець-Подільського району.

Малювати почав з раннього дитинства. Спочатку перемальовував з книжок, згодом, під час війни, познайомився з професійним художником. Той брав його із собою на етюди, давав фарби, пензлі. Деякі роботи з того часу збереглися. Свідчать вони про неабиякий природний талант юнака.

Шлях у мистецтво доволі плутаний. Батько був кравцем, отож і сина віддав на виучку до швейної майстерні. Чи не звідси міцно скроєні композиції художника. Хоч би там як, а Кушнір завжди міг собі щось пошити. Часто жартував: "Якби я став кравцем — то був би великою людиною".

Кравецька кар'єра обривається призовом до радянської армії, де з нього намагаються зробити військового фельдшера. Через півроку, правдами і неправдами вирвавшися з героїчних лав, пробує себе на фізичному факультеті КДУ, згодом вступає до політехнічного. Міцно зачепився лише у Львівському художньому інституті. Часто згадував однокурсників, гуртожиток, у якому жили по двадцять чоловік в одній кімнаті.

З різножанрової літератури ми знаємо про нелегке життя митців. Але навряд чи доводилось Ван-Гогу, сидячи в якомусь із паризьких кафе, думати, скажімо, так: "...гм, Сезан, а він часом не стукач?.." Серед двадцяти мешканців гуртожитської кімнати обов'язково такий був, не могло не бути. Вже сам цей факт сковував рухи, заважав нормальному розвитку. Плем'я молоде, незнайоме, познайомившись, вдавалося до езопівської мови; суперечки, у яких повинна народжуватись істина, рідко коли виходили

digitized by ukrbiblioteka.org

"Рапсоди". *Олія*

за рамки дозволеного... Але Львів, попри все, залишав за собою прерогативу духовного П'ємонту України. Тим більше, що в довколишніх лісах ще лунали черги повстанських кулеметів. Етюди в горах тоді дорого могли коштувати. Однак, незважаючи ні на що, він з приятелем-горянином їздить по селах, багато малює, бере участь у гуцульських гулянках. На одній з них спостерігає бійку: жорстоку, страшну, але цікаву своїм несподіваним замиренням і ритуальним арканом. Саме тут, у Карпатах, шукає і знаходить духовне коріння народу. В одязі, говірці, звичаях, архітектурі, іконописі... Мов археолог, з черепків відтворює ціле, і в цілому тому спостерігши культурне тіло Київської Русі, бачить безперервність національного тривання, що залежно від обставин то затихає, то виявляється з новою силою, але ніколи не уривається остаточно. Горді гуцули, з яких темна, страшна сила поробила колгоспників, відчувши раптом поклик крові, зривають із себе машкару буденщини і, сплівшись у бойовому аркані, застигають на полотні майстра, стають метафорою, зафіксованою суттю, самими собою. Якусь мить йому здається, що заліки з історії партії не що інше, як кошмарний сон, а дійсність — ось вона: Русь Данила Галицького. Але сон минув, і він знову блукає дощовим Львовом, намагаючись не дивитись на криваві бинди комуністичних лозунгів.

У Львові Кушнір формується як художник і громадянин. Незважаючи на дискомфорт політичних реалій, там збереглось національне культурне середовище, домінує українська мова, та й сама архітектура старого міста кожним своїм вигином будить думку, виховує естетичне чуття. Саме там відчув він усю вагу відповідальності за долю нації. Вислів "якщо не я — то хто?" стає його кредо.

Як митець еволюціонує в рамках Львівської реалістичної школи, адептами котрої були Манастирський, Труш. Вплив останнього відчувається в ранніх роботах Кушніра. Згодом він виробить свій, ні на кого не схожий стиль, а поки що, піднявши комір старенького пальта, ходить на виставки, часто буває в оперному, але частіше на товарній станції, де, розвантажуючи вагони, поповнює куций студентський бюджет.

"Смерть". *Олія*

У 1953 році, блискуче виконавши дипломну роботу "Богдан Хмельницький з військом", Кушнір покидає Львів. Причина — не прописують. На запрошення свого однокурсника їде у Дніпропетровськ, де протягом двох років викладає в художньому училищі, бере активну участь у виставках. 1954 року вступає до Спілки художників. Переїхавши до Києва, довго поневіряється без квартири, без майстерні. Грошей вистачає хіба що на пиріжок і воду із сиропом. Але, хоч би там як, молодість, енергія, віра в себе компенсують усі негаразди.

— Був він тоді, — згадує Галина Петрівна Кушнір, дружина художника, — енергійний, веселий, красивий. Мав багато друзів. Дуже любив музику, особливо класичну. Часто відвідував філармонію, концерти під відкритим небом. Та й малював він завжди під музику.

З 1959 року Кушнір працює в колективній майстерні у трапезній Лаври. Тоді ж пише "Трембіту", "Плотогонів", "Лісорубів", "Червоні маки". Мова цих полотен символічна, з глибоким підтекстом. Їх можна розглядати і як вияв архетипу, і як свідоме занурення в глибини традиції. Аналізуючи роботи Кушніра під цим кутом зору, пригадаймо, що творчість, за Юнгом, полягає у відтворенні витіснених в архаїчну епоху вражень і зводиться, по суті, до репродуктивної діяльності. Колектив (нація) через окрему творчу особистість відтворює свій естетичний, моральний, релігійний досвід, але вже на рівні символу, метафори. Щось подібне маємо у "Плотогонах", де репродуковане одне з найдревніших занять гуцулів. Тут немає жодної деталі, яка б прив'язувала дію до конкретного часу. Ріка, якою плотогони сплавляють ліс, сама є часом. Картина, крім багатоповерхової семантики образу, має високу пластичну самодостатність. Завдяки внутрішній експресії та міцно збитій композиції, вона, незважаючи на традиційну манеру виконання, сприймається як річ абсолютно сучасна.

Але вершинним у цей період досягненням Кушніра стала "Трембіта". Ракурс, діагоналі трембіт, тривожне, експресивно написане небо, колорит, трифігурна композиція (це глибоко символічне число митець використовує дуже часто) досягають тут повної гармонії. Полотно викликає прямі асоціації з Шевченковим "... та добре вигострить

digitized by ukrbiblioteka.org

"Червона корова". *Темпера*

сокиру, та й заходиться вже будить..." Дивно, але попри всю крамольність змісту воно репродукується і тиражується в офіційно виданих листівках.

З Шевченком, крім спільної ненависті, його ріднить ніжне ставлення до жінки, культ мадонни. Звідси, мабуть, м'який ліризм "Червоних маків". Річ ця наводить на думку про втрачений рай душевних людських стосунків та гармонійного співіснування з природою. Кушнір сприймав життя як дуже трепетну і ніжну субстанцію. "Це свято у Всесвіті", — часто повторював він.

Загалом же шістдесяті роки багаті і на враження, і на дружбу, і на пропозиції. Офіційні художники намагаються переманити його в свій табір, пропонують малювати на так звану сучасну тематику. "Тоді б ви швидко пішли вгору", — ластяться вони. Перед ним же здіймаються інші вершини, на яких бовваніють постаті Гоголя, Шевченка, Мікеланджело... Високо піднята планка виключає будь-які поблажки до себе. Багато малює, читає, відкриває нові літературні імена (благо політичний вітер потеплішав і щось таки виходить). Настільні книги: Біблія, Кобзар, Сковорода. Коло спілкувань: Симоненко, Сверстюк, Заливаха, Світличний, Горська, Танюк... Суперечки, розмови, в центрі яких минуле, сучасне, майбутнє України.

У 1962 році Кушнір стає одним з найактивніших членів клубу творчої молоді. На блискуче організованих вечорах разом з іншими пропагує українське мистецтво, забуті імена, класику. Начитаний, з філософським складом мислення, він про все має оригінальні і глибокі судження. На ці ж роки припадають найбільші матеріальні гаразди. Спочатку отримує майстерню на вул. Філатова, а згодом й однокімнатну "хрущовку" на вул. Дашавській. У майстерні завжди хтось є, завжди суперечка, в якій разом з істиною часто народжується нова людина. Багатьох відвоював він для українського мистецтва, розбудивши національний ген. Не останню роль грає Кушнір у духовній еволюції видатного українського художника Опанаса Заливахи, котрий на початках перебував у силовому полі російської культури. Глибокий розум, талант, вроджений аристократизм роблять Кушніра одним з найвпливовіших ідеологів шістдесятництва.

14 грудня 1963 року помирає

"Аркан". *Темпера*

Симоненко. На похоронах весь цвіт національного руху. Там же кагебісти. Фотографують, записують промови. З'являються перші ознаки стеження. У майстерні і на квартирі Кушніри знаходять чужі недопалки, довкола крутяться несподівані приятелі з ультрарадикальними балачками. Тим часом кремлівський вождь, упавши в маразм, лупить капцем по трибуні ООН, матюкає літераторів, садовить кукурудзу, а його волохатобровий наступник — "націоналістів", творячи тим самим свій варіант інтернаціоналу за колючим дротом.

— Перші арешти припадають на вересень 65-го року, — згадує Галина Петрівна. — Ми були тоді в Карпатах. По дорозі заїхали до Заливахи. Разом гостювали у художника Михайла Фіголя, де, як стало згодом відомо, нас через вікно сфотографував кагебіст. З Карпат повертались через Івано-Франківськ. Приходимо до Заливахи — двері запечатані. Питаємо сусідів — ніхто не хоче казати, пішли в домоуправу — "обращайтесь в милицию", і тільки Фіголь сказав нам, що Опанаса заарештовано. Тоді ж посадили Горинів і Осадчого. Все це якось підкосило Веніаміна. "Чому Опанаса посадили, а мене ні," — переживав він.

"Гуманізм" господарів життя, явно підбитий витонченим садизмом, влучає в ціль. Кушнір опиняється у двозначному становищі. Він, який вважав себе найбільше винним перед владою, — на "свободі", тоді як друзі — там. Цього для нього досить, щоб всерйоз думати про самогубство.

Залишившись у більшій "зоні", Кушнір приречений на калічене спілкування з такими, як і сам, піднаглядними. Ті ж, хто зламався, при зустрічі переходять на другий бік вулиці. Екстрема все розставила по своїх місцях. Балакучих псевдогероїв жбурнула в яму ганьби і самоїдства, героїв запакувала за грати, Кушніра — в замкнутий простір майстерні, під вікнами котрої регулярно чергують філери.

Довкола нього з авоськами в руках та ковбасними темами на язиці снують маріонетки, персонажі винничуківського "Щурограда". "Сон розуму народжує чудовиськ" — підписав Гойя свої "Капрічос". Кушнір же пише "Гвалтовану Україну". Зажерливе і хтиве кодло він переносить на полотно цього разу у більш абстрактній формі. Заброди і перевертні всіх часів прямокутно-агресивною масою навалюють на беззахисну, об'ємно вирішену жінку — Україну. Домінанта чорного кольору, експресивність ламаних ліній, брутальна лавина морд майже не лишають надії і дають вичерпну інформацію про стан художника у той нелегкий час. Співзвучний з цим полотном ескіз автопортрета. Ху-

digitized by ukrbiblioteka.org

дожник малює себе на тлі людського потоку, навантаженого харчами і туалетним папером. Власне, це вже не люди, а ходячі шлунки. Босий, із сорочкою навипуск, лівою долонею він захищає тендітний вогник свічки. Паралель з Діогеном, який в Афінах серед білого дня з ліхтарем у руці шукав людину. Тоді ж з'являється "Кобза", одна з найкращих робіт Кушніра. Щільно виліплена фігура кобзаря на передньому плані і майже привид розпластаної в пориві, написаної червоним козацької кінноти, творять відчуття ірреальності дії, містичний ефект. Згадуються коні в "Тінях забутих предків" Сергія Параджанова, — можливо, вони з'явилися не без впливу Кушніра, в майстерні якого бував кінорежисер.

Природний мислитель, Кушнір не може обійти образу Сковороди. Майже десятиліття працює над варіантами картини. Коли остаточний було знайдено і перенесено на полотно, невиліковна хвороба підкосила майстра. Нам залишилися тільки композиція на полотні і перший підмальовок. Оригінально підходить Кушнір до теми Шевченка, котрий завжди актуальний, завжди на вістрі часу. Зодягнутий у білу тогу патриція, він застерігає "І мертвих, і живих, і ще ненарожденних..." від плебейства. Народ без аристократії духу не що інше, як банальний натовп.

Інтенсивно працюючи над своїми полотнами, Кушнір не забуває про друзів. Веде листування, надсилає книги, думає над тим, як би побачитися з ними. Нарешті, випросивши в Спілці відрядження до Москви, нехтуючи власною безпекою, їде у Мордовський табір, аби через колючий дріт хоч кількома словами перемовитися з хлопцями. Там його затримують, обшукують і, причепивши "хвоста", відпускають. У Москві художника переслідують "архангели": "Гражданин в кепке, остановитесь"! Відірвавшись від переслідувачів, щасливо повертається до Києва. Щастя, щоправда, відносне. Гайка, і до того міцно закручена, дотягується остаточно. Його не допускають на виставки і тим самим заганяють у фінансовий кут. Спілка, якщо й купувала картини, то намагалася

"І мертвим, і живим...". *Олія*

запхати їх якомога далі від людських очей. Таким чином три полотна — "Матері", "Наречена", "Святковий день" — опиняються : перша — в Золотоніському ПТУ, де нею під час ремонту затуляють вікна і згодом закидають на горище; друга — в Онуфріївському райкомі партії, під конвоєм численних, бездарно наквецяних вождів; третя — в сільському клубі на Кам'янець-Подільщині. Всі вони потребують реставрації. На жаль, визволити картини вдалося лише після смерті художника.

Обструкція, незважаючи на перебудову, тривала доти, поки в

"Гвалтована Україна". *Темпера*

Спілці верховодили Лопухови й Шаталіни. І це мало свою, так би мовити, логіку, до цього внутрішньо митець був готовий, тоді як контакти з ідеалізованим західним світом лишались незвіданою землею. І ось два роки тому в майстерню навідався такий собі респектабельний чоловік, організатор виставок, різноплановий бізнесмен або, як кажуть про нього обдурені художники, багатопрофільний шахрай, українець із Чикаго. Перебалакавши з Кушніром і залишивши розписку, забрав із собою дев'ять першокласних полотен. Ні обіцяних грошей, ні бізнесмена, ні картин з того часу ніхто не бачив. У сім'ї, як то кажуть, не без виродка.

На жаль, за життя митець не мав жодної персональної виставки. А без зібраних разом, бодай у гарно виданім альбомі, кращих робіт художника годі думати про доконечне розуміння цієї неординарної в українському мистецтві постаті.

Хочеться вірити, що з часом буде здійснюватися державна програма відродження і захисту української культури. Або принаймні з'являться культурні люди з достатком, такі собі вкраїнські Третьякови, з допомогою яких, дай Боже нашому теляті вовка з'їсти, виросте у нас щось на кшталт національної галереї, де знайшли б своє законне місце і Архипенко, і поцуплений "старшим братом" Малевич, і художники-шістдесятники, серед котрих Кушнір — зірка не останньої величини.

digitized by ukrbiblioteka.org

Євген СВЕРСТЮК

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА І ХРИСТИЯНСЬКА ТРАДИЦІЯ

Кожна думка повзає по землі підло, як змій. Але є в ній і око голубиці, що дивиться через потопні води на прекрасну Іпостась Правди, себто уся та гидота дихає Богом та Вічністю, і Дух Божий носиться над тією калюжею та брехнею.

Г. С. Сковорода (1, с. 364) *

I

РУСЛО ТРАДИЦІЇ

Пошук утраченої традиції висить у повітрі нашого часу. З одного боку, це можна зрозуміти в посткомуністичному світі за аналогією до традиціоналізму як реакції на антирелігійні тенденції просвітництва. З другого боку, кінець XX віку дає підстави шукати традиції, як вода шукає свого пересохлого русла і як скалічена істота шукає своєї природи, бо в цій природі закладені самозахисні інстинкти і доцільні реакції, що уможливлюють продовження роду. Нині все живе тягнеться до свого коріння, до своїх джерел.

Але джерела і коріння в країні тотальної стандартизації і перманентного терору висушені усіма можливими засобами, зокрема, з допомогою науки і техніки.

Найвразливіше і найочевидніше цей руїнний процес зачіпає особу як носія традиції. Знецінення і приглушення замість зміцнення і плекання традиції фатально відбивається на поколінні. "Звільнена" людина мусить робити неймовірні зусилля там, де в нормальному світі дитина бере готове від батьків уже на початку життя. Постійно доводиться відшукувати втрачені ланки, відновлювати в правах і доводити аксіоми, а це так само важко, як вічно котити на гору Сізіфів камінь.

Загублення джерел і занедбання дороги — це ще не вся руїна. Головні деформації — у спустошенні особи, зокрема, за допомогою ідеологічної зброї у безвідповідальній грі підміненими і викривленими поняттями. Грабунок як право, насильство як демократія, обман як загально обов'язкова правда, рабство як реальна свобода — це не що інше, як організоване браконьєрство на колись доглянутому полі духовному, культурно-освітньому, громадсько-політичному. Через девальвацію слова, яке тратить достовірність і вагу, а в епоху інформаційного вибуху та загальнообов'язкової середньої освіти морально калічить і баламутить цілий народ, традиції розмиваються разом з усіма формами усталеної культури.

Відомо, який чудодійний вплив на сучасників мав "Кобзар" Шевченка у 1840 р. і яке гнітюче враження справляв Шевченко на сторінках совєтських видань (навіть Довженко під цим враженням занотовує в своєму щоденнику: "Шевченко, здається мені, через брак культури писав "немає Господа на небі"). "Кобзар" цих років був подекуди скорочений і сфальсифікований, але головне — він був неправильно прочитаний. Ті спотворення не йшли у порівняння навіть з цензурними скороченнями 1840 року. А тим часом наші люди часто запитували, де можна прочитати "справжній "Кобзар", ще дореволюційний...

Насправді не "Кобзар" був змінений, а ключ до його сприймання підмінили через систему спотворених понять. Малописьменна людина з християнської традиції була більш готова до читання Шевчен-

* Перша цифра вказує на нумерацію використаної літератури — в кінці статті, друга — на сторінку. — *Ред.*

ка, ніж проведении крізь систему комуністичної освіти школяр, який пропускав повз увагу слово Бог, написане з малої літери, а слова "Правда", "Воля", "Слава", "Україна" вимовляв без шевченківського священного трепету. По суті, з усіх драматичних духовних колізій у Шевченка він не брав нічого, а сприймав лише соціальне тло. Великі людські цінності і геній поета перестали працювати на покоління, позбавлене традиції, що берегла ті цінності. Бо саме через аперцепцію відбувається диво ідентифікації особи і народу, диво появи співака, який впізнає і знаходить себе в пісні.

У культурі кожного народу є ключові постаті, до яких завжди звертаються, як до камертону. В українській культурі такою всепроникаючою постаттю є Сковорода, що узагальнив українську середньовічну традицію і дав заспів літературі національного відродження. У його вченні про єдність трьох світів — макрокосмосу, де живе під сонцем усе народжене, мікрокосмосу — світу людини, в якім відбивається весь великий світ, і світу символів, через які одкривається людині правда (передусім світ Біблії), ці три світи постають як нерозривні. Якщо усунути один із них — два інші теж розпадаються. Заперечений ідеологами комунізму світ символів залишив людину перед всесвітом сліпою і агресивною: вона почала вести війну проти природи і проти себе.

Людина без символів опустилася до примітивного матеріалістичного сприймання тих трьох світів, які мають природу видиму і невидиму. У кожному з трьох світів природа невидима, божественна є головною, а видима, матеріальна — це лише тимчасове "поле слідів Божих", лише тінь.

Зрозуміло, що струмінь традиції передає "сліди Божі" — вічні цінності, мову символів, через які людина може пізнати своє божественне начало. Поза цим струменем залишається сама видимість, сьогоденні матеріальні цінності та безпросвітна боротьба за ті цінності. Це і є, власне, той ключ, який запропонувала марксистсько-ленінська філософія замість традиційного ключа до явищ української культури.

Сталося те, проти чого так категорично застерігав філософ Сковорода, як проти найтяжчої помилки: змішування цих обох нерозділених, але незмішуваних природ.

"Якщо обидва ці єства змішати в одно і визнавати одну лише видиму натуру, то це буде повне ідолопоклонство" (1, с. 243).

У дусі такого ідолопоклонства писалися усі історії та дослідження української літератури "з позицій єдино вірної марксистської методології"

2

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Українська християнська традиція, що живила і тримала націю крізь епохи і лихоліття, розквітла в українській літературі часів барокко, яке поєднувало культуру середньовічну і ренесансну. Епоха барокко і вчення Сковороди наперед визначили характер української культури на століття. Вплив Сковороди йшов і через церковний спів, і через фольклор, і через усну проповідь та утвердження свого вчення власним прикладом. Подібно до Сократа, Сковорода вчив, що щастя в пізнанні самого себе та свого справжнього природного покликання, в розумному самообмеженні в світі спокус. Шевченко виріс у Сковородинській традиції, яка злилася з пісенним фольклором, загалом так само, як у Гоголя. Духові, таємничі, сакральні мотиви були визначальні в їхній творчості, і цими мотивами, може більше, ніж соціальними, вони вписалися в європейський контекст та в нашу ментальність і досі продовжують жити в серці народу. До речі, життя вони прожили без власного дому і без майна.

Досить зіставити зовсім різні, такі несхожі долі, життєписи і школи цих трьох великих українців, щоб зрозуміти, яка ж то мала бути дивна сила, що об'єднала їх перед лицем святині. Провидіння вело їх неймовірно складними та все чужими дорогами, і тут справді в кожному відбилась історія України. Якби позбирати з чужин і поставити в ряд подвижників українського слова, то їх можна було б об'єднати хіба що словами Шевченка до Гоголя (самі

digitized by ukrbiblioteka.org

вони були розділені світом відчуження і об'єднані тільки генієм):

Всі оглухли, оніміли
В кайданах байдуже.
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже!

З історичних випробувань українці виходили живими, але з травмою амнезії. Пам'ять мали б берегти літописці, що мають привілей незалежності. Досить згадати імена і долі Величка, псевдо Кониського чи навіть долі академіків Грушевського і Єфремова, щоб засумніватися, чи взагалі у нас могли бути такі літописці. Якось вціліла рукописна спадщина Сковороди... Вціліли захалявні книжечки Шевченка... Зовсім загублені імена рано погашених талантів. Конфісковані і спалені рукописи...

Цього досить, щоб поставити під сумнів реальність картини духових процесів в Україні у наших історичних візіях. Чи не схожі ці візії на розмиту мапу, де збереглися фрагменти контурів і русла ріки, з якої можна вгадувати течію, знаючи, де є море. Течія поглинула багатьох пливаків і пощадила щасливіших. "Слово о полку..." нагадує дивного птаха із затопленого континенту. Крім затоплених, маємо і затоптані континенти.

"Але ми знаємо й дещо інше, зовсім протилежне, а скільки ж фактів глибоко підпільної політичної діяльності (а ще більше думок!) українських патріотів усіх часів залишилося назавжди захованими від історика!" — роздумує Олександр Оглоблин у нарисі про Василя Капніста (8, с. 188). Юрій Шевельов у такому ж плані торкається вже історії, у якій фактично був учасником: "Українська література Харкова і Києва 20-х років належить до цієї країни поза часом і простором, країни, що народилась і не жила, похована, але не вмерла". (5, с. 43).

Стаття називається "Непророслі зернята". Мусимо рахуватися з тим, що ці зерна пускають і пускають паростки, як тільки з'явиться грунт. Дуже часто вцілілі паростки зовсім не репрезентують зерна. Письменник в умовах української провінції, без середовища і без преси... Письменник, який приховує "гріх" творчості псевдонімом... Письменник без бібліотеки й без живих контактів... Важко уявити собі за таких умов розвиток традиції. Але можна відчути характер традиції, що незримими шляхами проникає в душу і відтворює кшталт десь колись посіяних зерен.

В об'єктивізмі "Історії української літератури" Михайла Грушевського простежується тенденція збирання і відтворення слідів. "Історія українського письменства" була народницькою версією Сергія Єфремова... Закладені на ній історії літератури марксистського періоду, на чому виховане сучасне покоління в Україні, є версією соціологічно-політичною. Вони культивують стереотипи, усталені в державних інституціях, і акцентують "прояви революційної свідомості мас".

Замішані на пласкій філософії видимості, ці стереотипи принципово відмежовувались від проблем духу, що віками живили і животворили українську культуру.

У характеристиці української літературної традиції слід відзначити один її наскрізний вияв — від козацьких літописів, "Історії Русів", Шевченка — до Хвильового і Довженка. Це романтизм, очевидно закорінений в характері та естетичному світосприйманні українця, на що звернув увагу Костомаров у своїй праці "Дві руські народності". Звичайно, можна говорити про романтизм як вічне явище вільного духу, як стихію молодості й вічного неприйняття дійсності — пародії на втілену ідею... Можна також навести філософські обгрунтування романтизму від Платона до німецьких теоретиків романтизму.

Але в кожну національну культуру романтизм вписувався по-різному, часто він заносився живцем з чужого поля і часом виглядав як "москвич в Гарольдовом плаще". В українській культурі він був органічним, він вибухав фантомним болем минувшини або прагненням вирватися з єгипетської неволі на вільний простір людського духу, як у Довженка, де на глибині ховалось глибоке неприйняття дійсності.

3

ПРОЗРІННЯ У ВІЧНІСТЬ

Літературу можна розглядати як духові спалахи і прозріння таланту, стривоженого вічними питаннями. Питання ці є наскрізними, як світловий промінь в ночі. Але

що вища постать, то вище вони постають у ній як особиста доля.

Котляревський перший підняв незаймані багатства народної мови і, як на перший погляд здавалось, потонув у цих багатствах. Але вже "Наталка Полтавка" вирівнює гумористичну стихію і непомітно підноситься до традиційного християнського ідеалу, втіленого в етиці, у способі життя, в почуваннях, у піснях, у стійкості супроти віянь часу і натиску сили. Зрештою, чи не найпершу характеристику творові в цьому плані дають факти його живучості: півтора століття не сходить зі сцени, а численні п'єси інших авторів схожі на "Наталку", як сестри...

Постійно акцентував і повторював повчання про моральні і духові вартості Квітка-Основ'яненко, але вони не стали в нього полем боротьби за людину.

Основоположником нової української літератури став Шевченко, і ця основоположність полягає не в "реалізмі", а в піднесенні духових проблем до контексту літератури світової. Його "Сон", за зовнішньою видимістю сатира, з висоти "Духу Істини" — комедія, сміх і сльози з високопоставлених лицедіїв, які свої міражні цінності хочуть утвердити понад цінності вічні. Його "Кавказ" — одне з найсильніших у світовій літературі викриттів невідступного людського гріха — фарисейства, яке війною утверджує імперські слабості коштом найвищої святості. Його "Посланіє" дає пробу патріотизму мірою справжньої любові до людини. І ця євангельська міра наскрізна в Шевченковій творчості, що й було для багатьох мотивом фальшування, бо обминати легше, ніж заперечувати.

Ми звикли до тлумачення творчості Шевченка з акцентуванням соціальних або національних мотивів, які насправді не лежали в основі його художніх творів. Шевченко став великим поетом, коли зробив духовні колізії свого часу драмою свого життя.

Взагалі, сузір'я великих талантів у "Братстві Кирила і Мефодія" об'єднала не лише ідея національного визволення, а передусім ідея відродження духового. "Київська молодіж, про котру мова, була глибоко просвічена Святим Письмом, — се була молодіж високої чистоти духовної, апостольство любові до ближнього доходило в неї до ентузіазму. Вдохновляючись чудесами християнської проповіді серед спізненого римського царства, вона завіт Учителя благого: "возлюби ближнього твого, як сам себе любиш", виповняла... Се були добрі діти своїх отців і матірок, добрі брати своїх братів та сестер, добрі, щирі друзі своїх друзів, незлобиві терпеливці ворогів своїх і вельми прихильні приятелі темного народу", — згадував учасник цього кола Пантелеймон Куліш (11, с. 378). І далі: "На Шевченка взирало браттє, як на якийсь небесний світильник, і се був погляд праведний... "Он бе светильникъ горя і светя". Шевченко з'явився посеред нас, як видиме оправданне нашого натхнення звиш". Їх єднала атмосфера високого ідеалізму. І хоч вони незабаром

Слово правди і любови
В степи і дебрі рознесли, —

цей дух живив українську літературу ще довго в пізніші часи.

Надзвичайно характерною була їхня "зустріч" з Гоголем — без усякої домовленості і порозуміння. Адже "Вибрані місця з листування" Гоголя саме в руслі української християнської традиції перегукуються з гаслом братчиків "Пізнайте істину, і істина визволить вас", а також з "Книгами буття", де антиімперський радикалізм будується на релігійній, а не на революційній проповіді.

Зовсім не випадково так різко і нетерпимо поставився до цих українців виразник настроїв російської "прогресивної інтелігенції" В. Бєлінський в "Листі до Гоголя" і в листі до Анненкова (де йдеться про арешт братчиків). Звичайно, можна говорити про жандармські інтонації у предтечі російського комунізму ("будь я его судьею, я бы сделал не меньше", — говорить російський революціонер-демократ стосовно покарання Шевченка) (12, с. 440).

Але істотно те, що тут була принципово різна орієнтація — на вічні християнські цінності з боку українців — і російська орієнтація на революційні ідеї Заходу. На російському грунті ці ідеї однобічно загострювались і набували характеру нігілізму, соціалізму, атеїзму...

Відомо, що цим ідеям протиставився Достоєвський і певні кола російської інтелігенції, але до цього

digitized by ukrbiblioteka.org

треба додати, що Достоєвський вийшов з гоголівської "Шинелі", і цю метафору слід брати в найширшому значенні: він успадкував і гоголівську любов до скривдженої малої людини, і гоголівське релігійне проповідництво.

Той самий сковородинський струмінь живить "філософію серця" Памфила Юркевича з Полтавщини, його учня Володимира Соловйова, а далі Миколу Бердяєва з Київщини. Слід зазначити, що коректний у дискусії Юркевич був ще різкіше атакований за виступи проти матеріалізму "прогресивною пресою", аніж колись його попередник Гоголь.

Звичайно, ця модна преса мала вплив і в Україні. Але ні нігілізм, ні соціалізм, ні марксизм не закоренилися глибоко в українському грунті.

Не будемо говорити про творчість письменників типу Нечуя-Левицького, для яких назавжди залишились головними темами всякі породження хмар, що хронічно застили українське небо. Панас Мирний зазнав впливу Чернишевського, але його соціально-психологічний роман "Пропаща сила" ставить не так питання про соціальний детермінізм злочинства, як про виродження здорової народної сили, що за умов утрати традиції на царській службі забуває бідний засів мудрості діда та баби, натомість вчиться відповідати злом за зло. У результаті стає розбійником (не революціонером, як того можна було чекати за стереотипами часу), якого видає людям власна мати.

Характерно, що різночинці, в Україні переважно діти духовенства, за умов революційної пропаганди не стають затверділими атеїстами, а зберігають пошану до святині батьків і без любові пробують єднатись з прогресивними віяннями часу, яких, за словами Лесі Українки, нам не уникнути. Справді, мав рацію Д. Чижевський: культура барокко немало спричинилася до сформування української "історичної долі". (3, с. 251).

Драми Лесі Українки відштовхуються від тих віянь, але виходять на поле духу і, по суті, жоден її твір не заземлений у соціальне.

Світові сюжети і вічні теми звучать у неї по-українському не лише мовою, але й стилем національного мислення. Придивляючись до "глибокого демократизму", приписуваного їй критикою, мусимо визнати, що насправді там анатомується і вивчається глибинна психологія різних видів плебейства і рабства, небезпечно наступальногго в модній одежі неофітів. Апологія лицарства і духового аристократизму складає чи не суть її неоромантизму. Звичайно, християнські ідеї в інтерпретації рабів проходять по вузькій грані самозаперечення, зате офірний ідеалізм її одержимих героїнь сягає вершин шевченківської традиції.

Дуже характерної еволюції зазнав Іван Франко, який повернувся від соціалізму до Івана Вишенського і Мойсея, і в цих глибокодраматичних творах виповів власну духовну сповідь і сповідь душі, розіп'ятої на перехрестях епохи.

На хвилі часу Володимир Винниченко обминає ці вічні колізії духу за допомогою філософії "чесності з собою", що виросла з базаровського постулату "принципів нема, є тільки відчуття".

Саме цю філософію несла в Україну більшовицька революція, якої українська інтелігенція і українське селянство так довго і вперто не приймали. Твердо говорить про це Микола Зеров у статті про Тичину.

Революційна переоцінка цінностей відкинула ідеалізм, релігію і національні святині. Для поета української традиції це означало відречення і від Мадонни, і від мови, й поетики символів, від самої поезії. Ідеологія програмувала перебудову і демонтаж людини, демонтаж поета і читача. Модель пропагандивної сірости йшла без альтернатив. Мати, як втілення віри й пам'яті, гине від кулі власного сина в новелі Хвильового "Я".

Оскільки влада називалася народною і формально приймала національну культуру (але соціалістичну змістом), то до класиків був прийнятий і Шевченко, і Гоголь, і навіть Сковорода. Але були вони прийняті тільки з одного боку — з боку поверхової видимості. Були прийняті остільки, оскільки вписувались — в ідеологічну пропагандивну схему, яка, зрештою, включала і загальнолюдські елементи. Боротьба з українською релігійною традицією практично означала фальсифікацію всієї класики через замовчування її духовного смислу, який є головним.

Звичайно, на перший план висувалися твори виразного соціаль-

ного спрямування, співзвучні з панівними моделями. По-різному це проходило у різних поетів і письменників розстріляного відродження, де кожен умирав раніше своєї смерті. Боротьба з традицією була боротьбою проти української літератури, яка оживала тільки там, де наверталась у своє русло.

У поемі "Скорбна мати" Павло Тичина так одчайдушно тримається за святині, що Матір Божа говорить у нього голосом української матері:

Проходила по полю...
— І цій країні вмерти?
Де він родився вдруге, —
Яку любив до смерти?

Чи можна це назвати месіянізмом на історичному роздоріжжі, чи молитвою усіх мертвих, живих і ненароджених, але це наймогутніший у XX столітті голос української християнської традиції. Ніхто так зримо не відчував, як Тичина у "Золотому гомоні":

Над сивоусими небесними
ланами Бог проходить,
Бог засіває.
Падають зерна
Кришталевої музики.
З глибин вічності падають зерна
В душу.

Про трагічний злам Тичини пишуть і говорять багато. Здебільшого наголошують прийняття совєтської дійсності як початок смерті великого таланту. Якщо бути коректним, то це питання чи ту дійсність поет прийняв, коли передражнював, а потім освідчувався їй не своїм голосом...

Факт, що це було ПРОЩАННЯ З МАДОННОЮ, коли у 1920 році він усвідомлює перемогу більшовицької революції і прощається із своїм ідеалом, як із власною душею:

А все ж, як Петро від Христа,
Відвернутись від Тебе не можу.

Але під регіт "чортового вітру, проклятого вітру" він приймає невблаганну реальність:

Замість лілеї рожу
Цілують уста.

Українська релігійна традиція голосно заговорила в ньому в переломну добу нашої історії і в ньому найясніше засяяла — після Шевченка. У ньому вона і перегоріла. Зрада собі проходила на полі духу, що мілів і танув на печальних мілинах "нового дня".

Загашування духу на всіх рівнях, зневажання святині і послідовна богозневага із "закручуванням гайок" вели до переоцінки усієї духовної спадщини — з викликом світові:

Нехай Європа кумкає
У нас одна лиш думка є
Одним одна турбація
Традицій підрізація
Колективізація.

Духовий гніт систематично супроводжувався терором, так що вартість індивідуального і національного життя була опущена навіть нижче утилітарної вартості робочої сили. Що можна говорити про літературу в часи тотального експерименту над людиною за умов абсолютної вседозволеності та безвідповідальності, коли тривало осквернення самого священного дару життя. Але й тоді велика, справжня поезія народжувалася з потаємної молитви і спалахів світла погаслої зорі. Животворна сила української традиції за умов політичної еміграції та глухої ізоляції від українського грунту — це велика відкрита тема для історика, психолога і соціолога. У всякому разі, випадково почуті голоси з того берега в Україні вселяли надію і породжували уявлення про незнищенність українського духу.

4

ДУХОВИЙ ОПІР ШІСТДЕСЯТНИКІВ

Дивна здатність життя до самовідродження за генетичною програмою в єдності з процесами ентропії та занепаду культури там, де вона постійно не плекається, відкрилась нам у роки ослаблення ідолопоклонства — в роки т. зв. відлиги (кінець 50-х — початок 60-х років). Але характерно, що ослаблена традиція застигає в протистоянні руїнним силам і втрачає творчу силу цвісти та плодоносити. Спроби повернення до святинь, наприклад, у романі "Диво" П. Загребельного, не підіймались вище фантазії в дусі неопоганства, звичайно, позбавленого тієї сакральної таємниці, яка була в поганській релігії.

Своєрідним викликом державно-

digitized by ukrbiblioteka.org

му узаконеному браконьєрству і моральній прострації став "Собор" Олеся Гончара. Вже самою назвою він промовляв на захист традиції, хоча самих її джерел роман, на жаль, не доходив. Прочищення і пробудження джерел — це справа довготривалої культурної роботи поколінь. Проте в недовгий проміжок напівсвободи з'явилась у народі сила протистояння. Вона виявилась не стільки в самому романі, як у боротьбі навколо роману. Собор обріс риштуванням і густою павутиною хитросплетінь неспілої і несмілої думки, так що здалеку він постав перед очима сучасників як СОБОР У РИШТОВАННІ.

Певною мірою риштовання є символом зусиль нинішнього світу врятувати духовну спадщину. Але, з другого боку, також імітацією діяльності продажних і духовно вигаслих людей, байдужих на полі культури й релігії. Характерно, що учасники боротьби не завжди до кінця розуміють цінності, за які борються, часто приймають на віру таємний код святині, інтуїтивно покладаючись на мудрість, заховану в традиції.

Однак споконвічна боротьба на полі духовому точиться навколо СЛОВА. Традиційна культура прагне зберегти слово на сторожі людини як незнищенний символ Божого творіння, "слово як найвищий дар людині від Бога" (Гоголь). Псевдокультура і антихристиянська імітація форм культури використовує слово лише як знаряддя спілкування або в демагогічних цілях за принципом "після нас хоч потоп".

Боротьба за справжність на полі культури, обстоювання принципів і людської ваги, боротьба за збереження рівня, на якому людина і культура утримують творчу висоту, зрештою, національний самозахист на полі культури — все те складало зміст опозиції шістдесятників.

Критика культу особи була першим стресом, який пробуджував і тривожив думку в зачаклованому краї мовчання. Тут нараз нова релігія соціалізму виявилась варіантом суворої біблійної історії про схильність гріховної людини скочуватись, відходити від Великого Бога і творити собі золотих ідолів. Соціалізм створив полегшений образ людини, сформованої природою без Творця. Заповіді замінив раціональними приписами і відкрив перспективу вседозволеності — у формальних рамках традиції. Демагоги скористалися з людських слабостей і зсунули шкалу людських вартостей на спокусливу для маси міру — споживацьку. На міру цієї пересічності без Закону і Принципів і програмувалася історія в дусі насильства, війни та розплати коштом майбутнього.

Голий принцип сили, по суті, цілком здискредитував себе у 20 — 30-і роки. Якщо Гітлер у 1945 році зазнав поразки передусім воєнної, то десятьма роками пізніше Сталін зазнав поразки моральної.

Стривожені війною, гартовані злиднями, оглушені тотальною ідеологією, люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуто на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники (нині вже є охочі об'єднувати перших і других!) — ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректися чи відступитися від украденого світла.

Чи була це та Істина, яку написали колись на своєму прапорі братчики? Може, якоюсь мірою. Але до тієї Істини треба було добиратися в поті чола, як до гори, яка здається здалеку досяжною. Шістдесятники кинулись долати пагорби за стіною і горби в собі, відкривати і всім доводити закриті від них аксіоми. Учились ходити власними ногами, дивитися власними очима і брати власним розумом. Звідси їхня недовірливість до "батьків", титулованих і заслужених на пристосуванстві, вихованих на філософії примітивізму та етиці релятивізму. То було покоління приречених на класову і збройну війну — замість життя. Воно хоча й зберегло щось від традиції, але геть розтратило всі сили на виживання. Воно не сміло передати своїм дітям заповіти батьків.

Отже, шістдесятники вийшли на дорогу без справжніх учителів і без великої поваги до "батьків".

Учителями стали передусім гнані і переслідувані за правду, заборонені або замовчувані автори, ті, чиє нерозтрачене життя залишилось нащадкам як прихований паросток, здатний пробивати каміння. Неявно викриваючи режим, вони відкривали і обороняли національну гідність. Дезорієнтована

цензура часом пропускала натяки на приховану правду, і та правда ставала сенсаційно привабливою. Тривожною загадкою був Довженко, за спрофанованим іменем якого мерехтіла драматична доля живцем похованого за велику любов. Вічно підіймав дух опору Хвильовий. Всі знали нонконформізм Зерова і Куліша, артистичну відпорність раннього Тичини, періодичні "ідейні помилки" Рильського і Сосюри, несподівані єретичні виступи академіка Білецького, одважне бунтарство Андрія Малишка та Миколи Руденка. Живим утіленням вірності ідеалам національно-визвольних змагань був Антоненко-Давидович.

Великим пробудженням повіяло від нелегально перевезеної через кордон книжки Івана Кошелівця "Українська література в УРСР..."

Але навертав до русла християнської традиції підпільно поширюваний Микола Бердяєв і легально виданий "маленький принц" догасаючого Заходу — Екзюпері.

Релігія, здавалось, була геть вигашена в серцях покоління, що виросло без священного трепету перед маєстатом святині. Раціонального розуміння духових вартостей минулого, в порівнянні їх зі словесними сучасними ідеалами, було замало для того, щоб піднятись до перегляду матеріалістичних основ усього навчання і виховання. Можна було іронізувати над пласкою культурою на грунті матеріалізму, але враз прийняти цінності, що засвоюються з молоком матері, а потім закріплюються щоденно усім християнським ладом життя, — це було понад силу. Всі відчували духовий голод, навіть муки дистрофії, але бракувало в житті тих учителів, які з вірою повели б: "Прийдіть до мене усі спраглі і обтяжені..."

Уся доступна література ідеалістичного плану не вимовляла тих слів з такою елементарною ясністю, щоб можна було покласти їх в основу світогляду. А без такої основи навіть Сковорода, Шевченко і Тичина періоду "Скорбної матері" не сприймались на глибині.

Вплив загальної атмосфери суспільства на особистість — це винятково важлива історіософська тема, яка дає ключ до розуміння різних епох. Але жодна історична епоха не ставила таких знущальних диявольських експериментів над людиною, як епоха вседозволеності.

Епідемія соціалістичного опрощення і "червоного терору" зробила можливим прийняття частиною інтелігенції навіть більшовицького ідеологічного шантажу та "революційної законності"...

Та ж епідемія охопила і полонила одну з найкультурніших націй, яка погодилась прийняти гіпнотичний сеанс фюрера...

Західна інтелігенція, спадкоємниця гуманістичних традицій, набула інфальтильно рожевого кольору і з симпатією поглядала на Москву, яка систематично винищувала народ голодом та класовою війною і рішуче зборювала "абстрактний гуманізм"...

Сміх Мефістофеля над людьми, що гинуть за метал, тут уже міг би перейти в істеричний сміх над людством.

Усі ті експерименти довели, що людина, обдарована подобою Божою, даром свобідної волі і, зрештою, здоровим глуздом, стає об'єктом пропагандистського оглуплення і жертвою масового психозу — і не має сили чинити опір, бо моральна відпорність у неї ослаблена в атмосфері розпаду традицій, так само як імунна система ослаблюється в атмосфері радіоактивного розпаду...

Отже, шістдесятники чинили опір дальшому руйнуванню традицій і вперто ставили ті питання, на які режим відповідав силою, а коли вже погодився відповідати словом у час "перебудови", то це привело його до цілковитого фіаско і до падіння останніх ідолів.

Потрібна була безперервна злива розвінчувань і демонтаж ідеології, щоб наблизитися знов до простих істин, що складали основу традиції.

5

ПРОБЛЕМА ВИБОРУ

Уявлення про те, що людина із соцтабору виходить на поле вільного вибору, виявилось ілюзорним. Людина є такою, якою її зробило життя. Вона може здобутись на зусилля, щоб повернутись до святинь молодості. Але коли їй нема до чого повертатись, то її навернення до традиції — неймовірно складна проблема.

Вона робить вибір між чужими

digitized by ukrbiblioteka.org

святинями, аж поки не відкриває для себе аксіоми: матері не вибирають. Вона говорить до матері чужим голосом і чемними чужими словами. З цього жива література не народжується.

Експеримент тотального матеріалізму довів, що література й мистецтво без сакральних таємниць та духового простору, так само як людина без неба й сонця, може жити лише у формах імітації. Молода література у своєму розвитку мусила зупинятись на межі перших глибин і таємниць (звичайно, все корелювало із сезонними змінами цензурного режиму). Здебільшого, вона в кращих своїх зразках підіймалась до більш чи менш прихованої полеміки з часом, з офіційними стандартами, дуже непевно торкалась сакральних таємниць і зовсім не продовжувала духовних начал, що превалювали в творчості попередників та кожен раз по-новому засвічувалися на верховинах. По суті, тільки в поезії тих, що здобулись на внутрішню свободу в ув'язненні (Василь Стус, Ігор Калинець та ін.) ті мотиви зазвучали і повернули українській поезії її загублений голос.

Живучість у народі релігійної традиції перевершила всі прогнози. Відродження духове проходить на наших очах, долаючи хащі спорожнілих слів, збаналізованих образів та джунглі зовнішньої атрибутики. Відроджується справжня поезія, справжня література, а справжність неминуче тягнеться до джерел вічності.

В основі реферату лежать такі публікації автора:

1. Духовні джерела і традиції української літератури. // Сучасність. — 1988. — Ч. 7—8.
2. Перебудова Вавилонської вежі. — Пролог. 1989.
3. Осквернення священного дару життя. // Блудні сини України. — К., 1992.
4. Іван Котляревський сміється. // Сучасність. — 1972. — Ч. 5.
5. Феномен Шевченка. // Блудні сини України. — К., 1992.
6. Роздвоєний Дух. // Дзвін. — 1990. — Ч. 2.
7. Франко. // Київ. — 1990. — Ч. 4.
8. Прощання з Мадонною. // Блудні сини України. — К., 1992.
9. Собор у риштованні. // Сучасність. — 1970.
10. Шістдесятники і Захід. // Літ. Україна. — 1992. — Ч. 24.

ЛІТЕРАТУРА

1. Избранные сочинения Г. С. Сковороды. — 1912. — Т. 1.
2. *Дмитро Чижевський.* Нариси з історії філософії на Україні. — Нью-Йорк, 1991.
3. *Дмитро Чижевський.* Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1956.
4. *Іван Кошелівець.* Українська література в УРСР. — Пролог, 1963.
5. Юрій Шерех. Не для дітей. Літературно-критичні статті та есеї. — Пролог, 1964.
6. *Іван Лисяк-Рудницький.* Між історією і політикою. // Сучасність. — 1973.
7. *Олександр Довженко.* Україна в огні. — К., 1990.
8. *Олександр Оглоблин.* Василь Капніст. // Українська літературна газета. — Мюнхен, 1957.
9. *Памфил Д. Юркевич.* Твори. — Вінніпег, 1979.
10. *Юрій Лавріненко.* Розстріляне відродження. — Париж, 1959.
11. *Пантелеймон Куліш.* Твори. — Львів, 1908 — 1910. — Т. 6.
12. *В. Г. Белинский.* Полное собрание сочинений. — СПБ, 1904. — Т. 12.

Юліян ТАМАШ

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Українське літературознавство XX століття характеризують два з'явлення, які собі протилежні, а повинні б бути у тісному зв'язку. Це історицизм, позитивістично та ідеологічно визначений, і — водночас — відсутність теоретичної свідомості щодо природи й функціонування творів і процесів, брак зацікавлення проблемами теоретичної свідомості, індивідуального й неповторного в українській літературі та конкретних її явищах.

Кваліфікація позитивістично й ідеологічно орієнтованого історицизму вписує в українське літературознавство цілу армію істориків літератури та величезний масив літературно-історичних праць, у яких розглядаються поодинокі факти з життя письменників, соціологічні виміри їхніх біографій, творів і часу, в якому вони жили, а проте за цими фактами не видно літературного твору, не видно його природи і функції. А коли цього не видно, то й неможливо сказати, в чому, власне, полягає мистецтво того чи того автора, чим його твір відрізняється від інших, подібних творів, і чим саме він заслуговує нашої уваги. Правда, перенесення каміння з одної купи на другу — корисне діло, але це ще не можна назвати будуванням. Якраз таким під цю пору виглядає українське літературознавство. Воно призбирало твори й описало всіх літераторів, зокрема й розстріляних у часи сталінізму, але не дало опису різниць між ними в поетиці, не визначило якості творів. Епігонові не сказало, що він епігон, а генієві не сказало, що він геній, — і то саме на підставі прикмет його творчості. Воно зупинилося там, де якраз починається креативна мірка літературно-історичної праці.

Відсутність літературно-теоретичної свідомості в українськім літературознавстві принаймні дивує і, хоч її можна зрозуміти, виправдати не можна. Зрозуміти можна, бо схематизована теорія літератури переймалася від російського, "більшого" та "загальнішого" літературознавства, хоча українська теорія літератури мала б виробити власні поняття й термінологію для "домашньої" потреби "меншого" і "виїмковішого".

Відсутність літературно-теоретичної свідомості проявлялася, зокрема, в тому, що, наприклад, коломийка досі не описана як верс, стрічка і жанр, і то лише тому, що розуміння простих однорідних форм у значенні А. Йолеса не було поширене в російськім літературознавстві. Не описаний ані український руралізм та його важливе значення для зв'язків із Заходом і Сходом, ані тим більше модернізм, хоча негативні категорії Гюго Фрідріха якоюсь мірою присутні у творах українських поетів XX століття. Численні українські історичні романи ніколи не досліджувалися саме як романи, а не зліпки історії, відбитки аморфного й вічного "життя". Ніхто не замислювався над різницею між історією як існуванням у часі й просторі та історією як існуванням у незвичайності; не маючи доступу до "Ста років самотності" Маркеса, український літературознавець знав про небуденних людей і небуденні події головним чином із "Мисливських оповідань" Тургенєва. Все це було, безперечно, шкідливим для багатства літератури, його осмислення в літературознавстві та самоосмислення у письменстві. Теорія літератури, звичайно, не може задля своєї мети підпорядкувати собі літературну творчість, проте, не виділивши із самої творчості тих понять,

digitized by ukrbiblioteka.org

якими її можна найлегше і найдокладніше описати, ми не опишемо ані навіть не збагнемо розкоші і неповторної якості того чи того явища національної літератури.

Втім, слід згадати бодай кілька імен українських літературознавців, які своєю виїмковістю якщо й не спростовують наведеного вище правила, то принаймні доводять, що талант і фахова обізнаність завжди виламуються за рамки обмежень, накладених часом і суспільством. Праці О. Білецького, Д. Чижевського, І. Дзюби, М. Ласло-Куцюк, Г. Грабовича та деяких інших науковців великою мірою креативні, оскільки перевершують сучасну їм теоретичну свідомість щодо опису творів і процесів у минулому і сучасному. Білецький багатьма своїми зацікавленнями вийшов за межі соцреалістичного літературознавства, відкриваючи нові обрії в описах індивідуальної поетики у зв'язку з поетикою традиції та стилістичною формацією. Чижевський умів користатися синтетичними поняттями з історії всіх слов'янських літератур як основою для пояснення специфічних явищ українського літературного процесу, і то не лише на прикладі слов'янського або українського барокко. Він умів дослідити на площині тексту морфологію так званої української душі, поєднуючи компаративістику з філософією. Іван Дзюба у книзі "Автографи відродження" (1986) показав, що й у рамках малого народу може існувати велика душа, виводячи тим самим українське літературознавство на шляхи національної гідності й гуманності, що не мають нічого спільного з русифікаторським "інтернаціоналізмом". М. Ласло-Куцюк на десятках прикладів показала розрив і симультанність української літератури між Сходом і Заходом, — велику проблему, якою і я сам останнім часом цікавлюся. "Шевченко як міфотворець" (The Poet as Mythmaker. A study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko, 1982) Григорія Грабовича є прикладом широких можливостей українського літературознавства, а водночас і відважного виконання ним своїх обов'язків. Ця праця, з одного боку, прецизійно визначає індивідуальну поетику Шевченка, і то незважаючи на позитивістський, ідеологічно орієнтований історицизм, а з іншого боку, з'ясовує основний імагінативний принцип поезії Шевченка, що ним є міфотворчість самої природи, здійснювана через розгалужену систему природних символів; саме з ними й перебуває у тісному зв'язку індивідуальний вимір поета, його візія світу й засади поетики.

Я, зрозуміло, згадав тут далеко не всіх чільних українських літературознавців, а головним чином тих, котрі близькі мені за напрямком наукових досліджень; водночас навіть ця побічна характеристика дає підстави говорити про першочергові завдання українського літературознавства наприкінці XX століття.

1). Повернення до теорії літератури та повторна перевірка понять і термінології, які виростають з українських творів, їхньої морфології та розгалуженості.

2). Піднесення над односторонніми поглядами Сходу або Заходу та витворення інтегрального внутрішнього погляду на природу і функціонування українських літературних творів.

3). Увага до індивідуальних вимірів твору й автора та до індивідуальних поетик українських письменників.

4). Поглиблення й конкретизація компаративних студій української літератури в контексті світової — не лише на рівні контактних зв'язків, а й на рівні історико-типологічних аналогій.

5). Використання усіх термінів і понять, які творять розвинений методологічний інструментарій сучасної науки, зокрема тих, що описують морфологію творів українських авторів, бо ж опис — це водночас і розуміння твору.

6). Включення до рамок українського літературознавства інших суміжних та маргінальних явищ, зокрема русинського літературознавства.

Ми, українські літературознавці, маємо бути щасливими. Бог нам призначив велике поле, не забракло б лише розуму та хотіння його обробляти.

Київ. 21 — 24. 08. 1992. Світовий форум українців
Новий Сад (Югославія)

Марія ЗУБРИЦЬКА

НОВАТОРСЬКИЙ ХАРАКТЕР ДРАМАТУРГІЇ МИКОЛИ КУЛІША*

Український читач завжди був схильний недооцінювати, а то й зовсім ні за що мати здобутки рідної літератури. Зазнаючи чималого впливу, а часто й виховуючись на літературних смаках своїх сусідів, росіян та поляків, наш читач вимагав від свого письменства такої самої творчої висоти, забуваючи про уривчастість природного розвитку української літератури, не враховуючи тієї величезної праці, яка йшла на підтримування мовного континууму. Маємо не одну письменницьку постать, що, йдучи з духом часу, могла б зайняти гідне місце в контексті європейської літератури, але брак популяризації не давав справдитись таким сподіванням. Так, скажімо, чи є в російській і польській літературах явища, рівноцінні творчості В. Стефаника та М. Черемшини? Отже, варто поставити питання про аксіологічну ідентичність культур, абсолютну неприпустимість їх поділу на більші чи менші. Тому оцінювати ці простори, світи культур потрібно, тільки виходячи із засад їх абсолютної рівноправності й унікальності. Адже, попри всю розмаїтість усіх культур, ми завжди будемо у чомусь таки одностайні, бо всі ми рухаємось в напрямку до чогось одного, єдиного — до повноти буття, до розкритості чи відкритості світу для нас через слово, лінію, барву, звук.

Саме такі міркування спадають на думку при читанні творів Миколи Куліша, явища наскрізь оригінального на тлі українського письменства. Такі твори драматурга, як "Вічний бунт", "Народний Малахій", мали і, без сумніву, матимуть цілу систему інтерпретацій, оскільки заторкують одну з найболючіших проблем — трагічне прагнення людини до повноти буття, її спробу позбутися почуття відчуженості, яке відмежовує її від світу, від Бога, від себе. Практично всі герої драм Куліша протестують проти з н е л ю д н е н н я л ю д и н и, проти насильства над індивідуальністю, проти посягання на її неповторність та унікальність. Ні Малахій ("Народний Малахій"), ні Марина ("Патетична соната"), ні Ромен ("Вічний бунт") не сприймають життя пасивно, а ставлять перед собою мету і шукають цінностей, які освячують людське буття. Для них жити — значить відкривати, творити, оформлювати неокресленість своєї душі в певну духовну структуру. Тобто вони живуть у довірі до життя, сприймаючи його як дар і цінність. Такими вони є у своїх монологах, у своїй нічим не захищеній самотності, але аж ніяк не у спілкуванні з іншими. Спілкування з іншими для героїв Куліша є дуже часто ударом об скелю нерозуміння або цілковитої байдужості. І саме тоді вони розривають свої онтологічні зв'язки: зв'язок із людьми і світом, а отже, відвертаються від повноти буття. Від'єднаність від світу приводить до внутрішніх суперечностей, до сумнівів, до зради своєму покликанню, а то й до розпачу і безнадії. Ромен ("Вічний бунт") не раз задумується над абсурдністю людського буття, яка в його розумінні зводиться до тези: людина блукає по орбітах марнот. Так само розмірковує й один з героїв "Патетичної сонати": "Всі дороги в світі — це лиш орбіти: якою б не пішов, все одно повернешся туди, звідки вийшов — в яму. Різниця лиш та, що коли

* Доповідь, виголошена на спеціальній сесії, присвяченій 100-літтю Миколи Куліша, в рамках міжнародної конференції "Україна та її сусіди" в Іллінойському університеті у червні 1992 року.

digitized by ukrbiblioteka.org

народжуєшся — випадаєш з ями, а вмираєш, то попадаєш в яму. От і все. Чого ж іти? Куди іти? Кружляти по орбіті? Підходжу до віконця. Кинутись вниз чи що?" Таким чином, більшість персонажів Кулішевих драм стикаються з гамлетівською дилемою: "Бути чи не бути?"

Коли "бути", то перед героєм відкривається шлях бунту як руйнівної сили, що повстає проти нормативності, обмеженості, несвободи. Коли ж "не бути", то життя втрачає сенс. Недарма одна з найскладніших Кулішевих драм "Вічний бунт", яка фігурно перегукується з "Бунтуючою людиною" А. Камю, є спробою розв'язати цю складну екзистенційну проблему. На відміну від Камю, який в образі Сізіфа втілив риси "лицаря абсурду", що в ситуації безвиході намагається через бунт побороти абсурдність і повернути сенс своєму існуванню, Ромен психологічно не витримує тягаря вічного бунтівника. Самопізнання привело Ромена до сумнівів, а відтак і до відмови від свого вибору, до визнання своєї слабкості. Він втратив віру у творчу силу бунту і, подібно до Луки з "Патетичної сонати", приходить до висновку про марність бунтування там, де "жахливий і великий розлад у світі! Вічний розлад у світі. А самотність глуха і темна. Бунтуйсь тепер! Бунтуйсь, людино, вічно!"

Ромен, Малахій, Марина вирішують, що краще "не бути", якщо "світ — це стіни, а сонце — це лише очко у світовій камері" Доволі прозорим прикладом такого переходу із буття чи, радше, існування в стан небуття є символ межі, кордону, порога, брами, на яких вирішуються всі кризові ситуації. Межа, кордон, поріг мають у драматичному світі Миколи Куліша не лише фізичні координати, а й вимір духовний, морально-етичний. Так, Байдуха з "Вічного бунту" невідомо хто вбиває на кордоні, який він відважився переступити, а герой тої самої драми Ромен намагається пройти через заводську браму, яка символізує зраду собі, своєму покликанню, а отже — поразку.

Світова камера, клітка життя, мур, яма — ось символіка людського існування в драматургії Куліша. Навіть сім'я стає носієм буденності і відчуженості, що дає підстави Малахію ("Народний Малахій") порівнювати сім'ю з божевільнею. А мур як символ стискання й обмеження приводить його до гірких роздумів: "Однаково замуровані, що завод, що божевільня. Там мури, тут мури" Тому Малахій бунтує проти цієї замурованості, робить спробу прорватися за межі даності, протестує проти онтологічної безпорадності людини у світі сущого. Його бунт, як і бунт Ромена, є водночас тугою за гармонією, за повнотою буття, за тим, що закодовано в образі голубої далечіні.

Другий рівень абсурдності в драмах Куліша можна б було слідом за російським філософом—екзистенціалістом Л. Шестовим назвати "апофеозом безгрунтовності". Це втрата героями національного грунту, релігійного грунту, заникання концепту сім'ї, тобто онтологічна втрата чи неповнота людського буття. Якщо у випадку Ромена абсурд — це гріх недовіри до буття, то у випадку Агапії Савчихи ("Народний Малахій") — це гріх життя без Бога. Агапія, Ромен, Малахій, Лука є свідченнями того, як глибоко переорана психіка українського селянина, робітника, інтелігента силоміць насаджуваним матеріалістичним світорозумінням. У театрі абсурду Куліша людина стає клубком суперечностей, втрачає своє минуле, відтинається від свого коріння, ступає на дорогу безпам'яття, йдучи від світу, від Бога, від себе, забуваючи про шлях до глибин свого буття.

Можемо сказати, що трагедія Малахія ("Народний Малахій") — це трагедія Дон Кіхота, трагедія князя Мишкіна з "Ідіота" Достоєвського, бо, як і вони, герой Куліша відмовився від колаборування. Він не захотів бути людиною, розіп'ятою між полюсами своєї духовної будови: між раціональним та ірраціональним. Малахій як повний ідеаліст, засліплений ідеєю всемогутньої людської реформи, не бере до уваги того факту, що людина — істота слабка і багатолика. Щоб функціонально посилити мотив людської багатоликості і слабкості, Куліш вплітає в текст "Патетичної сонати" фрагмент із Євангелія про прощення Ісусом апостола Петра, який тричі за ніч зрадив свого учителя. Багатоплановість людини тотожна її непередбачуваності, незліченні можливості людини пов'язані з нескінченними суперечностями. Цього ніяк не зумів збагнути Малахій як цілісний, але позбавлений повноголосся життя герой.

М. Куліш досить часто використовує принцип "подвійного зображення" життя — яким воно є в теперішньому і яким пригадується з минулого.

Тобто маємо принцип, використаний Марселем Прустом у романі "В пошуках втраченого часу" і широко застосовуваний представниками літератури "потоку свідомості". Грані минулого, теперішнього і майбутнього у драматичному світі Куліша неокреслені, а перетинаючись, утворюють єдиний феномен часу. Подвійне зображення в українського драматурга, можливо, є одним із способів втечі від брутальності світу, від драстичних сцен реального життя. Але сам факт, що Куліш намагався модернізувати театр новими засобами, наповнити драму філософським підтекстом, свідчить про тонке відчуття драматургом духу свого часу. Варто нагадати, що дослідники творчості Куліша вказують на типологічну подібність його текстів із творами Брехта[1], Джойса[2] та інших. Немає потреби зайвий раз нагадувати про органічну вписаність українського драматурга в європейський контекст. Можна говорити про причини його недоступності для українського читача, не кажучи вже про читача європейського, можна нарікати на непідготовленість українських театрів до постановки складніших драм Куліша, але, попри всі ті перешкоди, діалог з його творами триває. До багатьох проблем, яких торкався Куліш, театр повертатиметься ще не раз. Однією з таких проблем є питання гармонійного й органічного поєднання на сцені музики, слова, ритму і жесту.

В таких драмах, як "Патетична соната" і "Народний Малахій", дуже тонко поєднані музика й слово. Якщо взяти до уваги концепцію музики і слова таких представників філософської та естетичної думки, як Шопенгауер, що приписував музиці метафізичну інтуїцію, чи Бергсон, для якого музика промовляла мовою глибин буття, або О. Вальцель, що називав музику найромантичнішим видом мистецтва, то побачимо, що в творах Куліша музика домінує там, де ще не окреслені контури слова, де слово тільки вибруньковується. Музика підсилює стан туги за невимовним, ще не сказаним, у ній герої Куліша шукають виразу для почуття безмежності й глибини. Марина з "Патетичної сонати" набирає на клавішах те, що не може о-мовити, чому не може дати адекватне словесне вираження. Музика для неї, як і для Малахія, є поривом до недосяжного, тим, що можна було б назвати станом богорівності, одкровення. Музика тут дає змогу, руйнуючи будь-які мури, пороги, кордони, зануритись у глибину буття. У такі моменти одкровення слово в драматичному світі Куліша безсиле проти стихії музики. Музика як гра прокладає шлях до вербальної магії. Слово дедалі частіше стає багатозначним, невловлюваним. Розширюється тканина підтексту, іронічні аспекти мови переплітаються з трагічним звучанням слова, стираються грані комічного і трагічного, дійсного і можливого. Це, мабуть, і є найприкметнішою рисою театру Куліша. Його драми немислимі без парадоксальності слова, діалогу, мислення. Ось міркування Луки з "Патетичної сонати": "Од золотих фігур в історії чорні тіні, од чернечої ж Петраркової — золота й ясна світінь любові". Слово Куліша намагається проникнути в глибину буття, в його потаємні сховища, але дуже часто несказане в його драмах залишається несказанним. І драматург залишає нам у спадок свій неспокій за цією несказаністю, тугу за невимовним.

Таким чином, у драматичному світі Миколи Куліша закладена глибока філософська основа. Яскраво виступають на передній план проблеми людини, її екзистенції, порушується питання смислу людського буття. Якщо М. Зеров на початку 20-х років писав про фундаментальну посуху на полі української прози та драматургії, то творчість М. Куліша стала тим жаданим і благодатним дощем, який вивів із реанімаційного стану українську драму й органічно влився в русло європейської літератури свого часу.

Львів

---

[1] *Онишкевич Л.* Доповідь на Міжнародній конференції "Україна і Захід", Іллінойс, 1991, червень. Див. також: *Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич.* Куліш і Брехт. — Сучасність. — 1992. — № 1.

[2] *Ласло-Куцюк М.* Маски Миколи Куліша. // Шукання форми. Нариси з української літератури XX ст. — Бухарест, 1980. — С. 233 — 266.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ярослав РОЗУМНИЙ

СТЕФАНИКІВ ПОРТРЕТ ЕМІГРАНТА
(До сторіччя українського поселення в Канаді: 1891—1991)

Незважаючи на різноманітність синоніміки слова "емігрант" (переселенець, вигнанець, утікач тощо) й часто полярну інтерпретацію цього соціально-політичного феномена (від співчуття до ревнощів та оскарження в національній зраді), еміграція ніколи не є актом добровільного вибору.

Василь Стефаник, перший в українській літературі аналітик цього явища, назвав його "і болем, і поезією" розлуки з рідними й близькими, розриву із землею в найширшому її розумінні, вростання в новий, часто неприхильний побут і культурний грунт. Це біль компромісу, роздвоєности, комплексу меншинности й меншевартости, повної самотности, а часто також відчуження або втрати власних дітей. Це приреченість на всихання духовних коренів і повільне самозречення.

Травми загострюються, коли емігрант позбавлений будь-якої духовної підтримки з боку покинутого материка, й поглиблюються, якщо на батьківщині трактують його як зрадника чи ворога. У цьому випадку, як порятунок, емігрант змушений створювати собі іншу, часто казкову, вітчизну. Вона звичайно межує з ідеалом, відкидає реальності і цим поглиблює прірву між батьками-емігрантами та їхніми дітьми. Наступає чи не найбільша драма емігранта — почуття вини за порушення свого батьківського покликання й продовжування роду.

1

Розглянемо Стефаникову концепцію емігранта на основі його листування, публіцистики й громадських виступів та літературної творчости. Новели на тему еміграції — це глибокий аналіз письменником особливостей української колективної психіки і тих зовнішніх чинників, що часто зумовлюють і вирішують поведінку особи і громади в часи найважчих випробувань. Це, в основному, студії стику "чуттєвого" й "вольового" в національному характері.

У листуванні Стефаника з приводу першої масової еміграції галицьких і буковинських селян наприкінці минулого століття розкривається емоційний обсерватор, що гострими метафорами й експресіоністично згущеними мазками малює картини втрати. У листах до Ольги Кобилянської Стефаник описує розпачливі картини розгублених і переляканих українських селян, що тікали зі своїх осель, як від "татарської навали". "Виділи би-сте, — пише він, — сотки синіх, спечених губів ... чули бис-те захриплий голос бесіди руської, що відбивається від мурів і розходиться одним заржавілим гомоном по чужій стороні... Шалений плач, ламання рук і прокльони"[1]. І такою напругою пронизані всі листи, часто сповнені докорів на адресу галицької інтелігенції, на його думку, байдужої до селянської драми.

У публіцистичних і громадських виступах, опираючись на розповіді селян, Стефаник торкається суті тієї "заїлої волі втечі" й шукає причин

цього явища, зокрема, у самому селянинові та зовнішніх обставинах. В основному масова еміграція до Канади була зумовлена чужою політичною й економічною силою (яку Стефаник окреслює евфемізмом "пани" й "орендарі"), що доводила з природи достойного й незалежного господаря до повного зубожіння та почуття культурної й політичної неповноцінности. Вповні ізольований від європейського сільськогосподарського прогресу, позбавлений елементарної освіти, контрольований і експлуатований етнічно чужою адміністрацією й капіталом, підавстрійський український селянин болів майбутнім своїх дітей і думав, як ділити між ними нечисленні морги. До меж сакральности він вірив у землю як єдине джерело свого існування, у співанки предків та в церкву — місце своїх тихих скарг, надії на вищу справедливість і катарсису від віковічного почуття болю й провини. Селянин був самотнім на власній землі, топився в корчмі й довгах, і тому мусив іти туди, де обіцяли землю і волю. "Кого-м чув, хто рот отворив, — говорив Стефаникові буковинський селянин, — та й відраджував, аби не йти. Але нікого ще не було, аби мужика пожалував, як не міг собі дати ради в селі. Хто прийшов та й лиш би брав..."[2]

У статті "Для дітей"[3] Стефаник доводить, що малоземельне й безземельне селянство та наймити виїжджати за океан не були спроможні. До Канади емігрували "кількаморгові і незадовжені" селяни, яким після продажу майна могло залишитись на дорогу 500 — 800 ринських злотих. Це здебільшого були відважні й енергійні газди, і емігрували вони до Канади "не з крайньої нужди", але "для дітей", котрі в підавстрійській Україні не мали перспектив[4].

У цій же статті Стефаник критикує галицьких політичних діячів та послів, що навколо австрійського намісництва "аркана танцювали", аби лиш удостоїтись привілеїв, і нехтували селянином, що без "розкладу їзди" в руках і без перекладачів тинявся з дрібними дітьми по краківських та гамбурзьких бруківках, стаючи жертвою різних агентів і спекулянтів. Докоряв галицькій "Просвіті"[5], "багатому "Дністрові" й товариству Шевченка, що не подбали вислати до Канади людину, яка вивчила б тамтешні умови й приготувала б емігруючим який-небудь довідник про ту країну[6]: "не давали б тих дітей на поталу"[7]

Цим докором Стефаник хотів не лише вказати на соціальну прірву, а й загострити чуйність галицької інтелігенції до іншої вагомої небезпеки. Спостерігаючи масовий ісход "руських мужиків до Канади", польська газета "Czas" почала відроджувати давній польський план заселення спорожнілих українських земель етнічними поляками. Руські мужики бояться, щоб їх земля не перейшла в "чужі руки", то зробім так, аби не перейшла, — цинічно писав "Czas"[8]. І тому збереження українського етнічного субстрату на своїй землі Стефаник вважав нагальнішим завданням, ніж "Realpolitik" галицьких партій, руський університет та друкування матеріалів для "чужих академій" чи досліджування "титл" з десятого й одинадцятого століття[9].

Була ще й інша, чисто психологічна, обставина Стефаникової критики галицької "касти" "в рукавичках" Вона стосувалася насамперед чиновництва, яке не усвідомлюючи, що своїм підневільним психічним складом воно мало чим відрізняється від мужика, відкидало Стефаникову правду про селянина, називаючи її "песимізмом" "Я не люблю говорити, що мужики є скривджені, — писав Стефаник. — Може, ви, інтелігенти, делікатні, переніжені, часом бідніші, як вони... Я вам напняв струну мужицької душі... розтягнув ці нерви так, що вони грають, як у Бетовена, то звідки ви маєте право казати, що я песиміст?"[10]

Непорозуміння щодо Стефаникового "песимізму" випливало не тільки з підсвідомости встиду, а й невисокої літературної освічености багатьох читачів та інтерпретаторів. Читали Стефаникову букву, але недобачували в ній узагальнення величі й трагедії української душі. Вичитували соціальну нужду або модні "ізми" в його новелах, але не вилущували

digitized by ukrbiblioteka.org

глибшої суті в його персонажах чи на перший погляд незначних побутових сценах. "А як є десь у мене, — говорить Стефаник, — бідне хлопчище, якого мама посилає із дзбаночком по воду, і воно мусить іти, — то чи в цьому не можна би, наприклад, бачити так само добре зразку колосальної дисципліни?"[11]

Третя причина еміграції галицького й буковинського селянства містилась у психіці самого селянина, в його знеособленості й зневірі у власні сили. Натомість весь біль, тугу й мовчазний бунт селянин розчиняв у "красних співанках" предків, а перекласти їх на мову діючого протесту був психологічно нездатний, та й не слухав тих, хто його усвідомлював. "А я вже тільки бив о мур мужицької впертости до просвіти і злуки, — говорив Стефаник, — і мур стоїть, як стояв, а я ходжу з розбитою головою і закривавленим серцем... або зробимо з вас мужиків народ, або упадем... Подумайте, яка завдача: з мужиків — народ"[12].

Як приклад, здорової антитези він ставив русівчанам організованість німців і чехів, які "все доконують спільними силами, жаден не ходить самопас. А ви оден дім собі самим не годні збудувати"[13]. Пряму причину цього Стефаник добачував у ще панщизняній ментальності селянина, якого до того ж у церкві "ганьблять", у школі б'ють його дітей "за краков'яки", а в місті, "у жаднім уряді", ні він, ані його мова не має пошани. "І ти мовчиш?"[14] Втім, цей докір гніву й любови Стефаник злагіднює в листі до Кобилянської: "Я люблю мужиків за їх тисячолітню тяжку історію, за культуру, що витворила з них людей, котрі смерти не бояться"[15] Він розумів цю "мужицьку впертість" як самозахист тонкої селянської душі, що, наче струна, простягалася "межи двома світами понад море"[16] "Для мене нині емігрант, що летить світом, як брудна, вандрівна птаха, оставша від громади, — і біль, і поезія"[17], — писав він Кобилянській, і в такому ключі створені його новели на тему канадської еміграції.

2

У новелах "Осінь" (1898), "Мамин синок" (1898) та "Кленові листки" (1900) Стефаник торкається теми емігранта побіжно, а в новелі "Камінний хрест" (1899) розгортає її до рівня драматизованої студії.

Новела "Осінь" — це наче ілюстрація фройдівської тези, що людина, безсила супроти зовнішніх причин свого лиха (комплексу меншевартости), завжди спрямовує протест на найближче родинне або національне довкілля.

У новелі "Мамин синок" Стефаник відтворює властиве селянам прагнення пошукати кращих життєвих перспектив за океаном. Це вже була тенденція батьків "радикальної" освічености, яку вони старалися передати дітям. "А хто ти є?" — запитує батько трирічного Андрійка. — Луский ладикал. — Добре. А куди ти поїдеш? — До Канади... — А дєдю озмеш з собов? — Озму дєдю та й маму та й Івана вуйниного, та й гет поїдемо..." Як і в попередньому оповіданні, жінка докоряє чоловікові, аби не "зіцірував хлопца" та не брав його "на екзамент"[18]

У "Кленових листках" бідняк Іван ладен своїх дітей "у міх забрати" та "до тої Канади" пішки їх занести, якби не моря, що йому дорогу заступають.

Виїзд за океан у згаданих новелах не реалізується. У двох — на перешкоді стоять жінки-матері, в останній — матеріальні нестатки.

У "Камінному хресті" розлука з рідною землею довершується. Вирвавши коріння з рідного грунту, скинувши селянську одежу, як власне обличчя, Іван Дідух везе сім'ю у нові краї. А як символ пам'яті й любови до рідної землі, страждання та досмертної туги, залишає камінний хрест на пагорбі.

Задум новели Стефаник виношував п'ять років і формував на враженнях з краківського двірця, на реальних подіях та власному досвіді. Прототипом Стефаникового героя став Стефан Дідух (1836 — 1911) з

Русова, який прибув до Канади в травні 1899 р., маючи 63 роки. На молодого літератора він мав "великий" і "прегарний" вплив, і відразу по його виїзді Стефаник написав своє оповідання як сплату "довгу" Стефанові Дідуху, вклавши багато його "дослівних думок" в уста свого героя.

У листі від 9 лютого 1935 р. Стефаник писав до Канади внукові С. Дідуха, Миколі Гавінчукові: "Він був дуже розумний, спокійний та інтересувався громадськими справами та перший заклав читальню в Русові, де й був активним членом аж до виїзду до Канади. Зі своїми дітьми і внуками він... покинув рідну землю... То були люди найбільш енергічні в селі, до найбільш енергічних і завзятих належав Ваш дід по матері, Стефан Дідух"[19]. Дивлячись на нього, Стефаник витесав, як висловилась Кобилянська, "пам'ятник для свого народу"[20]

Літературна критика переважно зосереджується на економічних реаліях "Камінного хреста" або на психологічній та стилістичній експресивності моменту прощання героя з русівчанами та своїм кам'янистим горбом. Однак, на наш погляд, Стефаників задум спрямований на іншу проблему.

Це студія з глибоким символічним і філософським підтекстом, у якій прощання Дідуха є лише канвою. Драма людини, переможеної волею своєї сім'ї, стає метафоричним узагальненням національної поведінки в екзистенціально-граничних ситуаціях, показом конфронтації вольового й чуттєвого, міцного й податливого в українській психіці. Чуттєвість і брак опору уособлює Іван, а вольове начало й раціоналізм — Михайло.

Ці антиподи бачимо в різних Стефаникових оповіданнях. Іван — це Гьоргій і його жінка в новелі "Злодій", війт-боягуз у "Засіданні", Максим у "Синах". А Михайлові прототипи — у старому мужику-твердовірцеві ("Засідання") та в жінках-матерях новел "Осінь" і "Мамин синок".

Гьоргій і його "застрашена" жінка звільняють від належної кари "злодія" — Стефаникову алегорію чужих і злих зовнішніх сил, що грабують мужика і доводять його до самозради. Натомість Михайло як речник спротиву й правосуддя проганяє Гьоргія за "м'якість" з його хати й карає смертю людину "зі світу" за матеріальну й духовну крадіж та підступність.

Іван Дідух, поважаний у селі газда, підкоряючись настирливій волі жінки й синів, покидає рідне гніздо, а цього б "ніколи не було, якби не вона з синами"[21]. Цю перемогу Стефаник вкладає в метафору "великого каменя", викоченого з води "якоюсь долішньою силою". І той камінь, "тяжкий і бездушний", лежить на березі й глядить на воду, як на своє "утрачене щастя". Так Іван очима свого "камінного хреста" на горбі дивився на русівчан, яких покидав.

Однак Іванова "м'якість" не завершується тільки болем утрати. Він скидає "мужиче" вбрання і переодягається "по-панцки". Обурений Михайло, що доти ніби співчував Івановому болеві, схоплює його за барки і "верещить, як скажений": "Мой, як-єс газда, то фурни тото катранє з себе, бо ті віполичкую, як курву!" Але Іван уже не мав сили "фурнути" своє "катранє". Він шалено танцював "польки" й термосив своєю мізерною жінкою як власним сумлінням і "мнєкістю".

Ці дві центральні сцени "Камінного хреста" — "переодягнення" й конфлікт між Михайлом та Іваном — мають реальну аналогію в житті автора. Перша є ніби сповіддю Стефаника, катарсисом від приниження, пережитого у гімназії, куди він з'явився в "панському одінні", яке справив батько, щоб син не відрізнявся від "міщан". "До того часу й відтоді дотепер я не чув більшого стиду, і здається мені тепер, — пише Стефаник в "Автобіографії", — що я був би іншим чоловіком, якби той стид мене не отруїв"[22]. А конфлікт між Михайлом і Іваном має паралель з реальними стосунками двох найбільших і найбагатших русівських родів — Стефаників та Дідухів, котрі постійно боролися за владу і першість у селі. Ця боротьба "породила родові гордощі і деякий аристократизм", — пише Стефаників син Юрій (Гаморак)[23]

Письменник підніс цей автобіографічний матеріал до рівня філософської

digitized by ukrbiblioteka.org

й соціопсихологічної студії, в якій аналізує зіткнення "емоціонального" й "раціонального" та змагання між "vita heroica" і "vita minima" в українській колективній психіці. У новелі "Злодій" устами Михайла Стефаник заявляє: "Мнєкому ніколи не варт бути, бо мнєкий чоловік нездалий до нічого"; а у промові 21 травня 1914 р. на честь сторіччя від дня народження Шевченка, він закликав: "Читайте його слово, шукайте тої дороги, йдіть нею, щоби з вас були люди найтвердші... З Шевченка набирайте карности, відшукуйте квіти краси, а будете кращі і зближитеся до сходу нашого сонця..."[24]

Тут есенція Стефаникового "Камінного хреста", інших новел з мотивом емігранта та всієї творчої спадщини письменника.

Манітобський університет,
Канада

ПРИМІТКИ

[1] Лист Василя Стефаника до Ольги Кобилянської (кінець січня 1899, Краків). // Василь Стефаник. Твори. — К., 1964. — С. 424—425.

[2] *Там само.* — С. 319.

[3] *Василь Стефаник.* Для дітей. // Громадський Голос. — 1899. — Ч. 15.

[4] *Василь Стефаник.* Твори. — С. 318—319.

[5] В. Стефаникові, мабуть, не було відомо, що 1895 р. за дорученням "Просвіти" до Канади прибув д-р Осип Олеськів, щоб переговорювати з канадським урядом і побачити землі, призначені для українських поселенців. З його ініціативи канадський уряд покликав Кирила Геника-Березовського із села Березова, повіт Коломия, який прибув до Канади в 1896 р., для обслуговування українських емігрантів у Вінніпезі.

[6] 1895 р. у Львові були видані дві інформативні брошури авторства д-ра Олеськіва "О Еміграції" та "Про вільні землі", про які нема згадки в статті В. Стефаника "Для дітей".

[7] *Василь Стефаник.* Твори. — С. 321.

[8] *Там само.* — С. 322.

[9] *Там само.* — С. 321.

[10] Василь Стефаник у критиці та спогадах. Статті, висловлювання, мемуари. Упорядкування, вступна стаття та примітки Федора Погребенника. — К., 1970. — С. 98 — 99.

[11] *Там само.* — С. 99.

[12] *Василь Стефаник.* Твори. — С. 488.

[13] Стефаник реферує до будови народного дому в Русові.

[14] *Там само.* — С. 488.

[15] Лист В. Стефаника до О. Кобилянської (листопад 1898, с. Русів). // Василь Стефаник. Твори. — С. 488.

[16] *Василь Стефаник.* Твори. — С. 417.

[17] *Там само.* — С. 417.

[18] Данило Струк у монографії "A Study of Vasyl' Stefanyk: The Pain at the Heart of Existence" (Ukrainian Academic Press, 1973) робить такий коментар до новели "Мамин синок": "Приємна атмосфера, яку створює новела, є дещо затруєна (підкреслення наше — *Я. Р.*) при самому кінці, коли Андрійко у відповідь батькові каже, що поїде до Канади. Без коментаря Стефаник натякає як на сумне явище, — коли малі "щасливі" діти уявляють собі еміграцію як щось, варте очікування" (с. 112).

[19] *Юрій Кленовий* (Юрій Стефаник). "Камінний хрест" В. Стефаника. Передісторія цієї новели та її героїв. // Тома Кобзей. Великий різьбяр

українських селянських душ. — Американське Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства. — 1966. — Т.21. — С. 125.

Микола Гавінчук жив у Smoky Lake, Alberta. Стефан Дідух поселився недалеко від теперішньої місцевості Hilliard, Alberta і помер 29 січня 1911 р. на 75-му році життя й був похований у тій самій місцевості, на цвинтарі "коло Григорчуків". (*Там само.* — С. 124).

[20] Лист О. Кобилянської до В. Стефаника (4 червня 1899) з приводу появи новели "Камінний хрест".

[21] Треба відмітити, що в статті В. Стефаника "Під враженням вистави "Земля" (у Львові) він не згадує ролі Дідухової жінки в його еміграції, а лише "дітей", "невісток" і "доньок", що "не давали йому жити, і тому він втік до Канади". (Див.: *Василь Стефаник.* Твори. За редакцією Ю. Гаморака. 2-е вид. — Регенсбург, 1948. — С. 322). Статтю "Під враженням вистави "Землі" — з приводу інсценізації Стефаникових новел "Вона — земля", "Сини", "Марія", "Злодій", "Побожна" і "Морітурі" львівським театром "Заграва" (1933) під керівництвом режисера Володимира Блавацького — Стефаник написав 1935 р. й послав її літературному редакторові львівського "Діла" Михайлові Рудницькому, але той, як пише Стефаників син Юрій, "спогаду не хотів надрукувати". Цю статтю вперше було надруковано в газеті "Новий Час" (Львів), 25 січня 1937р. (Тома Кобзей. Великий різьбяр українських селянських душ. — С. 124).

[22] *Василь Стефаник.* Твори. За ред. Ю. Гаморака. 2-е вид. — Регенсбург, 1948. — С. 47.

[23] *Там само.* — С. 4.

[24] *Там само.* — С. 30 — 32.

digitized by ukrbiblioteka.org

Анна-Галя ГОРБАЧ

НА 44-М МІЖНАРОДНІМ ЯРМАРКУ КНИЖКИ У ФРАНКФУРТІ

Франкфурт — найбільша біржа друкованого слова

Від 29 вересня по 5 жовтня 1992 р. пройшов у Франкфурті 44-й Міжнародний ярмарок книжки, який вже вкотре довів, що жоден ярмарок книжок за величиною й обширом репрезентації друкованого слова в світі, за економічним значенням не може зрівнятися з франкфуртським ярмарком, де йдеться не тільки про внутрішній німецький книжковий ринок, а переважно про закупівлю ліцензій на переклади та перевидання творів на міжнародній арені. І кожна країна зацікавлена в мірі фінансових спроможностей показати свої досягнення в ділянці друкованого слова на більш чи менш репрезентативних загальних стендах. Крім того, деякі видавництва виступають зі своєю книжковою продукцією також і окремо. Цього року приїхали видавці зі 103 країн світу, видавництв було понад 8200, виставлених книжок біля 400 000, з того більш як чверть нових видань.

Українські видавництва на виставці

Вперше на рекламових великих оголошеннях про країни-учасниці ярмарку фігурувала також назва України, хоч наші видавництва "Дніпро", "Мистецтво", "Либідь" ділили між собою тільки скромну площу, а репрезентативного стенду "Україна", незважаючи на зусилля директорів цих видавництв і представників торговельної організації Укркнига, не вдалося зорганізувати через брак розуміння у компетентних представників інших великих українських видавництв. Як нас поінформовано, в Україні в міжчасі постала ціла низка нових приватних видавництв, які мають уже деякий успіх і розпоряджаються власною валютою, то ж могли б виходити на міжнародну арену. Асоціація українських експортерів книги, на яку українські видавці покладали велику надію щодо репрезентації за кордоном українського друкованого слова, через реорганізацію і зміну керівництва не зовсім упоралася зі своїм завданням, хоч деякі корисні торговельні контакти їй удалося зав'язати. Сподіваємося, що Державний комітет України по пресі, заступник голови якого п. Борис Смілик був на виставці і вповні зрозумів важливість участі України в таких міжнародних форумах, в майбутньому виявить ініціативу, і Україна зможе виступити бодай так, як її менші сусіди — Литва, Латвія, Румунія, Словаччина. Для порівняння: Росія прибула з 32, Румунія 29, Польща 26, Вірменія 28 видавництвами (з того 5 з Єревана, а решта з Італії, Франції та США). Укркнига повинна відновити своє відділення "Експорт", що колись мало контакти майже з 1000 міжнародних фірм, воно було зліквідоване з тієї причини, що, мовляв, "Международная книга" дбала про експорт української книжки. Як воно насправді відбувалося, принаймні на Міжнародному ярмарку книжки, я минулі роки писала не раз. Від однієї стінки з українськими книжками ще на початку 1960-х років до

повільного зникнення української книжки на стендах "Международной книги". Під кінець навіть каталогів уже не привозили.

Це завдяки покійному Ігореві Зубенку українські видавці довідалися про існування цієї виставки-ярмарку й вирішили 1990 р. вперше приїхати зі своєю книжковою продукцією. Сподіваймося, отже, що 1993 рік буде першим роком репрезентативної української виставки книжок, на якій відвідувач зможе собі створити образ видавничої продукції в Україні. Слід показати і дещо з книжок, що друкуються для національних меншостей України, бо дезинформація чужого світу щодо забезпечення їхніх культурних потреб велика. Ми знаємо, хто її ширить, і маємо спільними силами тому протидіяти.

Що цікавого на виставці для українського читача?

Із багатьох книжок, що їх я гортала й читала на виставці, хотіла б назвати деякі цікаві українські назви, також вказати на цікаву проблематику, що торкається й українського життя. Українські видавництва привезли історичні романи Богдана Лепкого, вибране Юрія Клена, вибране з творів Костомарова та Драгоманова, перший том "Історії України" М. Грушевського. А ще — популярну "Історію України" М. Грушевського, "Історію України" М. Аркаса, "Історію України" О. Субтельного в перекладі українською мовою (видавництво "Либідь"). "Дніпро" видало "Хроніку опору" московському путчеві (документи, матеріали, заяви зібрав Лесь Танюк) та "Розсипані перли" — збірку творів поетів-молодомузівців. На виставці були розкішні мистецькі альбоми "Мистецтва", а також альбом про Українських Січових Стрільців, перевидання львівського альбому 1935 р. Немає місця наводити всі назви, одначе слід сказати, що добірка була хоч невелика, але вдала і дала уявлення, що в українському видавничому секторі сталося неабияке зрушення. Можна тільки сподіватися, що нормалізація у видавничо-друкарському секторі трохи прискориться й українська книжка заволодіє книжковим ринком в Україні та здобуде належне місце за кордоном. У каталозі "Книги з України" заанонсовано чимале число прецікавих, вартісних видань з різних ділянок українознавства, тож чекатимемо на їхню появу протягом цього року.

Не перелічуватиму ані бестселерів, переважно перекладених з англійської, ані пребагатої мемуаристики. Згадаю лише книжку відомої московської правозахисниці Олени Боннер "Матері та дочки", де вона описує своє дитинство та юність. У центрі описаних подій — терор другої половини 1930-х років, коли з дочки відомих партійних діячів молода дівчина зненацька стає дочкою "ворогів народу".

Вацлав Гавел і національне питання

Одне з найцікавіших цьогорічних видань про національне питання — "Літні медитації" відомого в світі "поета-президента" Вацлава Гавела. Колишній чеський дисидент, що відіграв вирішальну роль у "мирній" чеській революції восени 1989 р., написав цього літа низку есе, що заторкують не тільки чесько-словацькі стосунки, але загалом питання співжиття народів. Гавел обстоює принцип "громадянськості", в якому бачить заперечення націоналізму. Він виступає проти одновимірної національної концепції якоїсь держави й остерігає перед новим націоналізмом. На його думку, тільки суспільство громадянського характеру дає людині можливість належати до свого народу, своєї родини, громади, релігії, церкви чи політичної партії — і водночас бути членом наддержавної спільноти. Чехо-Словаччина, вважає Гавел, має зберегтися як державна одиниця, але в ній повинна панувати цілковита рівноправність чехів та словаків, до яких чехи, однак, упродовж найновішої історії не

digitized by ukrbiblioteka.org

виявили розуміння. Він також виступає за миролюбну, людську державу — ця ідея червоною ниткою проходить крізь усі його есе. Наголошує, що потрібна нова культура співжиття, що слід творити клімат великодушності й толерантності, взаємного довір'я та справедливості, що слід боротися за ідею політики, підпорядкованої сумлінню. На його думку, політика повинна бути культурою людського співжиття, відзеркалюватися у відношенні здорових до слабих, молодих до старих, дорослих до дітей, людей до природи, народів один до одного. До етично обгрунтованої політики належать скромність і добрий смак, почуття такту й міри, відчуття реальності, розуміння ближнього та спроможність на реалістичну оцінку. Політично чинну людину ніколи не має покидати почуття відповідальності.

Найновіший збірник прози про Галичину

Після двох подорожніх книжок, що уявно (Мартіна Поллака з Відня) та реально (Каспара Шнецлера з Цюріха) проникають у давній і також сучасний світ Галичини — ця західноукраїнська земля чарує західного інтелектуала, що сьогодні бачить тут і на Буковині реалізацію колишньої ідеальної "багатокультурності" — відоме віденське видавництво видало восени ц. р. книжку літературних мандрівок Галичиною "Багатий край бідних людей". Це антологія прози, в якій зібрано німецькомовні (Йозеф Рот, Маннес Шрербер, Леопольд фон Захер-Мазох тощо), польські (Юзеф Добошинський, Валерій Лозінський, Ян Лам) та українські (Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Гнат Хоткевич) літературні твори, що відзеркалюють побут різних народів, племен, що заселяли колишню східну австро-угорську провінцію. Образки належать до минулого Галичини і ніяк не відповідають сучасності. Це радше ностальгійне видання неабиякої культурної ваги. Як мало австрійські видавці зорієнтовані в даній матерії, в колишніх і нинішніх відносинах у Галичині, можна зрозуміти хоча б із того, що на прес-конференції цього літа, де презентовано книжку, говорив як представник представленого в антології культурного світу... польський посол у Відні В. Бартошевський. Для українського читача сподіваюся згодом написати обширніше про ці книжки, про короткометражні фільми, присвячені Львову.

Новина зі світу торгівлі

Поряд з українськими видавцями був німецько-російський стенд, де вперше представлено телефонну книгу міст Москви та Риги зі списком адрес і телефонів фірм, інституцій, лікарів тощо. Спершу тяжко було собі уявити, що то за "Жовті сторінки" тут рекламувалися. Але дослівний переклад німецької назви таких телефонних книг "Гельбе Заітен". Аналогічні телефонні книги для Києва та Вільнюса вийдуть у 1993 році.

Цьогорічна нагорода миру Німецької гільдії

Міжнародний ярмарок книжки у Франкфурті супроводжують безліч культурних імпрез, нічне читання творів у ратуші, дискусії, виступи відомих діячів культури тощо. Вже саме відкриття виставки, в якому беруть участь відомі політики та культурні діячі, є важливою подією в житті міста, але вершина — це вручення нагороди миру, що відбувається в колисці німецького парламентаризму — церкві св. Павла, що не є сакральним будинком, а радше форумом для важливих культурних та політичних зібрань. Гільдія німецьких видавців та книгарів вручає під час Міжнародного ярмарку книжки досить престижну нагороду розміром 25000 НМ. Надається нагорода за письменницьку діяльність у ділянці зближення та мирного співжиття народів. Цього року її лауреатом став

Амос Оз, відомий ізраїльський прозаїк, що водночас працює в організації, яка хоче замирити його народ з палестинцями. Ідеться в його творах про те, щоб знищити кордони, які існують у серцях і головах людей. Втілення зла Оз бачить в агресії і вважає, що мир між народами, які мають однакове право на життя в якійсь території, як євреї та палестинці, можливий лише через компроміс, хоч би який болючий він був для обох сторін.

Центральна тема виставки

Радянський Союз планувався як тема виставки на 1994 рік, а що його не стало, то організатори мусили дещо змінити і відносно цьогорічної виставки. У центрі уваги була найцікавіша з культурного погляду іспано-американська країна Мексика, література якої дуже важко пробивається в Європі. Чотиримільйонна виставка в окремому павільйоні коштовними експонатами з минулого країни, книжками, творами мистецтва, концертними виступами екзотичного характеру, не могла затерти враження хаотичної, нездалої організації. Однак мексиканська тематика заповнювала шпальти великих газет, де опубліковано цілу низку культурно-історичних та критичних статей.

Кілька днів я блукала по стендових павільйонах, розмовляла з київськими видавцями та працівниками центру книготоргівлі і преси, а також із багатьма німецькими видавцями — шукаючи можливостей друкувати переклади з української літератури. Від цих днів позитивне враження, що ми нарешті вийшли в світ, але й переконання, що нам слід докласти ще багато зусиль, щоб увійти бодай не в центр, хоч на краєчок центру міжнародного духовного спілкування.

Німеччина

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ ЖУРНАЛУ «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1992 РІК

ЛІТЕРАТУРА

Андієвська Емма. Ходіння по візу. *Новела* (4)
Андієвська Емма. Поезії (5)
Андрухович Юрій. Рекреації. *Повість* (1)
Антонич Богдан-Ігор. На другому березі. *Фрагменти з роману*. Поезії. Три мандоліни. *Новела* (9)
Базилевський Володимир. Поезії (7)
Боровий Василь. Поезії. Тичина каже: не піду. В аркані Кайєркана (6)
Бруслиновський Євген. Новели (12)
Винничук Юрій. Ласкаво просимо в Щуроград. *Повість* (2)
Воробйов Микола. Поезії (4)
Голобородько Василь. Поезії (8)
Григорів Михайло. Поезії (8)
Діброва Володимир. Короткий курс. *П'єса* (4)
Забужко Оксана. Інопланетянка. *Нефантастична повість* (8)
Карабович Тадей. Поезії (1)
Кордун Віктор. Поезії (4)
Кучерук Олександр. Джек Лондон та Ярема Шпак. *Оповідання* (4)
Лишега Олег. Друже Лі Бо, брате Ду Фу. *Містерія*. Флейта землі і флейта неба (11)
Лоуренс Дейвід Герберт. Поезії (11)
Малкович Іван. Поезії (2)
Махно Василь. Поезії (12)
Медвідь В'ячеслав. Князь роси (10)
Мельничук Тарас. Поезії (10)
Назаренко Володимир. Страждання й кінець капітана К. *Оповідання* (1)
Неборак Віктор. Поезії (2)
Охрімович Андрій. Поезії (3)
Паунд Езра. Поезії (11)
Пашковський Євген. Безодня. *Роман* (5, 6)
Римарук Ігор. Поезії (1)
Світлична Ганна. Поезії (7)
Семенко Михайль. Поезії (12)
Таран Людмила. Поезії (3)
Фішбейн Мойсей. Поезії (2)
Холодний Микола. Поезії (5)
Шевчук Валерій. Місяцева зозулька з Ластів'ячого гнізда. *Повість* (3)
Шульц Бруно. Птахи. Друга осінь. Санаторій "Під Клепсидрою" (10)

ПОЛІТОЛОГІЯ

Багряний Іван. Чад імперії. Шовінізм. Національна ідея і "націоналізм" 2x2=4 (4)
Бжезінський Збігнєв. Україна має стати європейською державою (9)
Білий Олег, Бурлачук Віктор. Профетичний фетишизм Карла Маркса та його таємниця (1)

Білий Олег, Бурлачук Віктор. Ми, філологи (7)
Білинський Андрій. Деякі зауваження до проекту Конституції України (11)
Білоус Артур. Багатопартійність в Україні: порівняльний огляд (6)
Богачевська-Хом'як Марта. Слово про Збігнєва Бжезінського (9)
Вільсон Ендрю, Якушик Валентин. Політичні організації в Україні (5)
Гаврилюк Юрій. Підляшшя: на дорозі до Батьківщини (11)
Глузман Семен. Злагода у психіатрії (12)
Головаха Євген. Партії очима виборців (7)
Грабович Джордж. Плоди колоніалізму та пастки постколоніалізму (7)
Грабовський Сергій. Федеративна Україна: міф чи реальність (10)
Гунчак Тарас. Втрати українців під час другої світової війни (7)
Дашкевич Ярослав. Національна самосвідомість українців на зламі XVI — XVII ст. (3)
Дашкевич Ярослав. Українці в Криму (XV — початок XX ст.) (4)
Дашкевич Ярослав. Національна зрада (7)
Дашкевич Ярослав. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? (11)
Дзюба Іван. Публіцистика Івана Багряного (4)
Думанський Нестор. Самопізнання суспільства (10)
Камінський Анатоль. Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі (7)
Камінський Анатоль. Організовані політичні структури в Україні (11)
Каппелер Андреас. Структура українського національного руху в Російській імперії (7)
Кіссінджер Генрі. Нове російське питання (5)
Козак Степан. Українці й поляки (12)
Кузьо Тарас. ОУН в Україні, Дмитро Донцов і закордонна частина ОУН (12)
Коропецький Іван. Богдан Ярослав Цимбалістий (1919 — 1991) (9)
Кулик Володимир. Повторення перейденого. Українська революція 1917 — 1991 (2)
Кулик Володимир. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху (6)
Лаврів Петро. Національна свідомість робітництва на Донеччині (6)
Листи В'ячеслава Липинського до Ярослава Окуневського (5)
Луканов Юрій. Куди піде рухівський "Тризубр"? (5)
Маринович Мирослав. Українська демократія: успіх чи поразка? (5)
Маринович Мирослав. Відкритий лист Г Померанцу (7)
Маринович Мирослав. Блиск і вбогість українського правозахисного руху (12)
Марусик Тарас. Нова церква чи зміна вивіски (2)
Міхнік Адам. Демон нашого часу (7)
Міщенко Михайло. Яка ж ідеологія нам потрібна? (3)
Міщенко Михайло. Пасіонарність України (7)
Мочульський Лєшек. Міжмор'я (7)
Нагірний Володимир, Зєлик Ігор. Національна свідомість: стара тема, що вимагає нового освітлення (7)
Померанц Григорій. На руїнах імперії (3)
Портников Віталій. Український єврей — це як рідкісний птах (3)
Потічний Петро. Українсько-російські відносини в політичній думці українського підпілля часу другої світової війни (7)
Розпутенко Іван. Неоколоніальний синдром (2)
Романчук Олег. Шляхи, які нам обирають, або Збройні Сили України: міф чи реальність? (11)
Рубан Володимир. Довга дорога до себе (1)
Русначенко Анатолій. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні (12)
Рябчук Микола. "Європа" — не лише географія (7)
Сверстюк Євген. Народження української інтелігенції (2)
Сверстюк Євген. Пізні зустрічі з В'ячеславом Липинським (5)
Свідзинський Анатолій. Крим учора і сьогодні. А завтра? (10)

digitized by ukrbiblioteka.org

Стріха Максим. Місцеве самоврядування в Україні: між Сціллою авторитаризму й Харібдою анархії (11)
Тісманеану Владимир. Переможці чи переможені: моральні дилеми східноєвропейських інтелектуалів (7)
Фінберг Леонід. Про деякі людські та антилюдські тенденції в сучасному світі (12)
Хамітов Назіп, Кіхно Олександр. Служіння смерті у фашизмі й комунізмі (2)
Шевчук Валерій. В'ячеслав Липинський — історик, політик та мислитель (6)
Шпорлюк Роман. Євразійський дім (5)
Ян Егберт. Типологія форм масового знищення людей (11)

МИСТЕЦТВО

Авраменко Олеся. Птах долі Віктора Зарецького (7)
Бараньчак Станіслав. Обличчя Бруно Шульца (10)
Буценко Олександр. Третя точка: український шлях (1)
Буценко Олександр. "Доглядач за зливами і сніговіями" з Черкас (4)
Кітовська-Лисяк Малгожата. Бруно Шульц — "Книга бовванізму" (10)
Охрімович Андрій. З когорти шістдесятників (12)
Круглий стіл: "Український кінофестиваль "Гласність "90" (1)
Кузякіна Наталя. Людина і народ — на лезі долі... (11)
Островський Григорій. Про творчість Василя Бажая (11)
Певний Богдан. Виставка сумління (5)
Певний Богдан. Архипенкове коріння (9)
Петрова Ольга. Єврейські художники з українського андерграунду (8)
Підгора Володимир. Синтез мистецького мислення Андрія Антонюка (2)
Попович Володимир. Іван Алиськевич — маляр екзистенціалістичного експресіонізму (6)
Рябчук Микола. Бути художником на провінції (3)
Сидор Олег. Парадокси Миколи Кумановського (3)
Череватенко Леонід. Життя як диво (7)

КРИТИКА

Антонич Богдан-Ігор. Криза сучасної літератури. Як розуміти поезію. Література безробітної інтелігенції. Сто червінців божевілля (9)
Возняк Тарас. "Народження трагедії з духу музики" та "Лісова пісня" Слово — Музика — Мовчання (2)
Возняк Тарас. "Небуття хамелеон" в поезії Емми Андієвської (5)
Гольденберг Лев. Українська літературна бібліографія: нові умови, нові завдання (10)
Гриценко Олександр. Харківські едіпи та московський сфінкс (1)
Дніпровський Іван. Микола Хвильовий. Портрет м'ятежника (3)
Залеська-Онишкевич Лариса. Куліш і Брехт· самоспостереження героя та самоспостереження автора (1)
Зубрицька Марія. Новаторський характер драматургії Миколи Куліша (12)
Іванюк Сергій. Випробування дитинством (3)
Качуровський Ігор. Огляд другого тому Української літературної енциклопедії (6)
Качуровський Ігор. Гумор української еміграції (10)

Кошарська Галя. Українська література в Австралії: проблеми дослідження (3)
Кузякіна Наталя. Літературні портрети Івана Дніпровського (3)
Кулик Володимир. Елегія рекреаційного ранку (5)
Моренець Володимир. Бароккова надія (3)
Моренець Володимир. Світло поза світом (5)
Москаленко Михайло. Про Антонича і не тільки про нього (9)
Москалець Костянтин. Здобутий час (2)
Москалець Костянтин. Діти з майданів (5)
Неврлий Микола. Чеський роман про гуцульську республіку (6)
Неврлий Микола. Грунтовна монографія (9)
Новикова Марина. Міфосвіт Антонича (9)
О'Коннор Вільям. Езра Паунд (11)
Павличко Соломія. Ігор Костецький та Езра Паунд (11)
Петровський Мирон. Багатовимірність образу (3)
Пивоварська Агнешка. Дім на горі. Розмова з Валерієм Шевчуком (3)
Ревуцький Валеріан. Канадський драматург Джордж Рига (2)
Рябчук Микола. Замість післямови до "Рекреацій" (2)
Скаліцкі Михалко. "Якби ви знали, з якого сміття..." (9)
Скуратівський Вадим. Микола Костомаров (1817—1885) (9)
Скуратівський Вадим. У нульовому часі і просторі (11)
Танюк Лесь. До проблеми української "пророчої" п'єси (2)
Чуковський Корній. Шевченко (3)
Ященко Євген. Уривок з листа, або Роздуми провінціала з приводу статті Набокова "Николай Гоголь" (2)

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Гундорова Тамара. Суспільно-літературний рух "Молодої України" і проблема модерної української нації (3)

КУЛЬТУРА

Геврик Тит. 15-літній ювілей Українського музею в Нью-Йорку (4)
Грабович Григорій. Шевченко, якого не знаємо (11)
Грабович Оксана. Крах Радянського Союзу та незалежність України (9)
Кравченко Андрій. Гуманізація шкільної освіти (10)
Луцький Юрій. Про віддаль від себе (5)
Павлишин Марко. Українська культура з погляду постмодернізму (5)
Розумний Ярослав. Маркіян Шашкевич — синонім національного відродження (6)
Сверстюк Євген. Українська література і християнська традиція (12)
Свідзинський Анатолій. Культура як феномен самоорганізації (4)
Скуратівський Вадим. Україна — VIA Європа (6)
Франко Зіновія. Мова як засіб національної атрибуції літератури (11)
Хомицька Христина. Загроза безособовості (6)
Шерех Юрій. Про двох поетів з княжими іменами (4)
Ященко Євген. Про жертвоприношення (11)

МАЙБУТНЄ ПОЧИНАЄТЬСЯ СЬОГОДНІ

Гаврилишин Богдан. Я вірю в щасливе майбутнє України (1)
Гунчак Тарас. Першочергові проблеми Президента України (1)

digitized by ukrbiblioteka.org

АВТОРИТЕТНА ДУМКА

Бжезінський Збігнєв. Я щасливий, що маю змогу бути свідком цих справді історичних подій, що відбуваються в Україні... (1)

УКРАЇНСЬКІ МАНДРИ

Павлова Вікторія. Куба очима не зовсім стороннього (1)
Соловей Оксана. Під охороною лебедів. Роттердам. Неминуща цінність (12)

СПОГАДИ

Куліш Володимир. На невідому могилу моєму татові у сторіччя уродин (12)
Лавріненко Антоніна. Він ненавидів бюрократизм, кар'єризм, псевдопафос, користолюбство (11)
Розумний Ярослав. Стефаників портрет емігранта (12)
Сивокінь Григорій. З Іваном Світличним і без нього (12)
Тарнавський Остап. Літературний Львів 1941—1944 (2)
Уроки академіка Слабченка (11)
Шумук Данило. Я знав Василя Стуса (3)

СВІТОЧІ

Корогодський Роман. Довженко в полоні (2)
Перепадя Анатоль. Моя лукашіана (1)
"У кожного — своя доля і свій шлях широкий!.." (Давнє інтерв'ю із сучасником поетеси Уляни Кравченко Михайлом Рудницьким) (2)
Хомицька Христина. Пам'яті Мераба Мамардашвілі (2)

РЕЛІГІЯ

Горовий Валерій. Взаєморозуміння: сподівання і реальності (10)
Зінченко Арсен. Подільська сторінка відродження національної церкви (10)

УКРАЇНЦІ У СВІТІ

Воловина Олег. Скільки нас у США? (2)
Оленич Дмитро. Вона у нас одна... *Нотатки про перший Конгрес українців* (3)

НАШІ ІНТЕРВ'Ю

Гундерсен Джон. Я став свідком відродження нації (3)
Діброва Володимир. "Мені не соромно" (4)
Мушинка Микола. Свою місію я виконав (3)

ПАМ'ЯТЬ

Хрієнко Микола. Щоденник із Чорнобильської зони (4)

ДО ДЖЕРЕЛ

Липинський В'ячеслав. Хам і Яфет. Націоналізм, патріотизм і шовінізм. Донцов і Липинський. Народи поневолені і народи недержавні (6)

ЕКОНОМІКА

Коропецький І. С. Соціально-політична та економічна модель сучасної України (6)
Лаврівський Михайло. Приватизація української промисловості (10)
Розпутенко Іван. Багаті теж бувають бідняками (10)

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

Дашкевич Ярослав. Пам'яті Юрія Меженка (10)
Кочур Григорій. Неординарна особистість (10)
Листи Василя Симоненка Анатолю Перепаді та Іванові Світличному (7)
Сверстюк Євген. Симоненкові листи (7)

ПРАВО

Футей Богдан. Обговорення проекту нової Конституції України — перехід від командної до правової системи (9)

ФІЛОСОФІЯ

Возняк Тарас. Складність людини і надія (9)
Возняк Тарас. Гріх існування (12)
Піч Роланд. Про містику і метафізику у Григорія Сковороди (12)
Сигов Костянтин. Метафізика гри та "веселіє серця" Григорія Сковороди (12)

БІБЛІОГРАФІЯ

Матіїв Костянтин. Я ще визволю їх" (2)
Моренець Володимир. Третій берег (1)
Москалець Костянтин. Гефсиманський сад узимку (1)
Офіцинський Роман. По дорозі з минулого в сучасне (6)
Ревуцький Валеріан. Маестро української драматургії (10)
Сікора Веніамін. Мовчки, без слів, але лише про Україну (3)
Скаліцкі Михайло. Місце для "авангардиста" (2)
Сулима Микола. Українці і Нобель (10)
Федченко Павло. Вступ до винниченкіани (6)
Жила Володимир. Українське судівництво протягом віків (10)

КРУГЛИЙ СТІЛ

Дискусія українських та російських політологів, політичних та культурних діячів у приміщенні посольства України в Росії (7)

ІЗ ВСЕСВІТНЬОГО ФОРУМУ УКРАЇНЦІВ (12)

digitized by ukrbiblioteka.org

ДО ЄВРЕЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ФОРУМУ В ІЗРАЇЛІ

Астер Говард, Потічний Петро. Старі проблеми — нові можливості (Про політичні передумови взаємин на новому етапі історії) (8)
Винниченко Володимир. Єврейське питання на Україні (8)
Возняк Тарас. Відродження івриту та української. Онтологічні підстави та наслідки (8)
Гольдельман Соломон. Антисемітизм, большевизм і жидівська політика. (З приводу інтерв'ю М. Горького) (8)
Дашкевич Ярослав. Проблематика вивчення єврейсько-українських відносин (XVI — початок XX ст.) (8)
Клейнер Ізраїль. Урок втрачених можливостей (8)
Куликов Андрій. Ні елліна, ні іудея... (8)
Плющ Леонід. "Боротьба з євреями — це боротьба з нами..." (8)
Редліх Сімон. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси (8)
Рябчук Микола. "Всесвітня жидо-масонська змова" та перспективи антисемітизму на Україні (8)
Фінберг Леонід. Голокост, Бабин яр, сьогодення... (8)

ПОШТА РЕДАКЦІЇ

Листи (5)
Рябчук Микола. "Я ж не люблю її з надмірної любові" (5)

ВІД РЕДАКЦІЇ

Акт проголошення незалежності України (1)
Слово до читачів (1),(12)
Україна є! (1)

ХРОНІКА КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ (1)

Анна-Галя Горбач. На 44-м Міжнароднім ярмарку книжки у Франкфурті (12)

ІНФОРМАЦІЙНА МОЗАЇКА (2, 3, 6)

ХРОНІКА (7), (9), (11)

ПРО АВТОРІВ (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12)

ПОСМЕРТНІ ЗГАДКИ

Дарія Ребет (4)

МИХАЙЛЬ СЕМЕНКО — відомий український поет, один із засновників українського футуризму, репресований у роки сталінщини.

ЄВГЕН БРУСЛИНОВСЬКИЙ — молодий прозаїк, друкується вперше. Працює журналістом у Каневі, в місцевій газеті.

СЕМЕН ГЛУЗМАН — лікар-психіатр, автор незалежної експертизи генерала Григоренка.

АНАТОЛІЙ РУСНАЧЕНКО — історик, працює у секретаріаті Народного Руху України.

ТАРАС КУЗЬО — політолог, живе у Великій Британії, представник "Сучасності" у цій країні.

ГРИГОРІЙ СИВОКІНЬ — літературознавець, доктор філологічних наук, працює в Інституті літератури АН України ім. Т. Г. Шевченка.

АННА-ГАЛЯ ГОРБАЧ — відома перекладачка, дослідниця української літератури, живе в Німеччині.

КОСТЯНТИН СИГОВ — філософ, член редколегії журналу "Філософська і соціологічна думка".

ВАСИЛЬ ЗОРЯ — журналіст, редактор відділу внутрішньої інформації "Вістей з України", постійний автор газет "Республіка" та "Мегаполис-экспресс".

ВАСИЛЬ МАХНО — аспірант Тернопільського педагогічного інституту, друкувався у журналах "Київ", "Вітчизна", "Дзвін", "Авжеж".

РОЛАНД ПІЧ — професор Штутгартського університету, фахівець у галузі славістики, сходознавства, філософії, історії, теології, президент Міжнародного товариства Якоба Бьоме. Доктор Р. Піч — глибокий знавець української філософії XVIII — XIX ст. Предметом особливого зацікавлення німецького вченого є філософська спадщина Григорія Сковороди та Памфілія Юркевича.

Щира подяка!
Редакція часопису "Сучасність" щиро дякує своєму давньому передплатнику в Австралії Теофілю Судомляку, котрий вніс до пресового фонду нашого журналу 376 американських доларів.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності".
Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".
252047, м. Київ, просп. Перемоги,50.
Друк офсетний. Зам. 0144112.

digitized by ukrbiblioteka.org

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; на рік: 120 куп., на півроку: 60 куп., на квартал: 30 куп.

Адміністрація в Україні: 254071, Київ-71, вул. Костянтинівська,5.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу "Сучасність" в усіх західних країнах становить 85 ам. долярів на 1993 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sučasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sučasnist /
Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

АРГЕНТИНА:
Sučasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ
Sučasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

ІЗРАЇЛЬ:
Sučasnist
/ Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat—Yam

ШВАЙЦАРІЯ
Sučasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

Адміністрація в США:
SUČASNIST / Mr. Y. Smyk
P. O. BOX 1084
S. ORANGE, NEW JERSEY 07070
USA

ISSN 0585-8364. Сучасність. 1992. № 12. 1—168

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

АЛЬФРЕД ЄНСЕН. *Мазепа. Історичні картини.* — Київ. "Український письменник", 1992. 208 с. Переклад зі шведської Наталі Іваничук. Наукова редакція, передмова та примітки Богдана Якимовича.

Відомий шведський дослідник Альфред Єнсен на початку XX ст. побував в Україні, збирав по архівах, бібліотеках, музеях та ін. різноманітні свідчення та матеріали про добу Карла XII і його стосунки з російськими царедворцями та про драматичну постать Івана Мазепи. Так народилася праця А. Єнсена "Мазепа" (1909). Крім того, А. Єнсену належать розвідки про гетьмана П. Орлика і родину Войнаровських; він — редактор збірника "Українці" шведською мовою, перекладач багатьох поезій Т. Шевченка.

МАКСИМ СТРІХА. *Сонети та октави.* — Київ. "Основа", 1991. 88 с. Наклад 900 прим.

Автор — відомий поет і перекладач молодшої генерації.

СТЕПАН ГОРОШКО. *Матеріали до курсу лекцій з історії України.*

Випуск І. — Переяслав-Хмельницький філіал Київського державного педагогічного інституту ім. М. П. Драгоманова. — Черкаси. Редакційно-видавничий відділ облпреси, 1991. 88 с. Наклад 1000 прим.

М. Л. ГОЛОВКО, С. І. ГОРОШКО, М. П. ДОРОШЕНКО, В. П. КОЦУР, О. М. ЛЕБЕДЕНКО. *Матеріали до курсу лекцій з історії України.* Випуск II. — Черкаси, 1991. 60 с. Наклад 1000 прим.

Мета видання — ознайомити читача з найважливішими проблемами з історії України, звернути увагу на так звані "білі плями", спонукати до самостійного вивчення минулого нашої Батьківщини. У книжці подано матеріали з історії України від виникнення давньоруської держави до середини XX ст.

МІКУЛАШ НЕВРЛИЙ. *Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямах.* — Київ. "Вища школа", 1991. 272 с. Наклад 1000 прим. Авторизований переклад зі словацької Ольги і Григорія Булахів.

У монографії розглянуто український символізм, футуризм, неоромантизм, неокласицизм та інші стилі і напрями тогочасного літературного процесу; використано і особисті враження від знайомства з багатьма поетами тієї доби.

СТЕПАН ГОСТИНЯК. *Про "четвертий" східнослов'янський народ та про плачені вигадки й нісенітниці купки комедіантів.* — Союз русинів-українців ЧСФР. Пряшів, 1992. 12 с.

Відомий український поет і громадський діяч у Словаччині полемізує з концепцією так званого політичного русинства.

ЧИТАЙТЕ У 1-МУ ЧИСЛІ 1993 РОКУ:

ЮРІЙ АНДРУХОВИЧ
Московіада. *Роман*

КОСТЯНТИН МОСКАЛЕЦЬ
Поезії

ГЕОРГІЙ ФЕДОТОВ
Доля імперій

ВАДИМ СКУРАТІВСЬКИЙ
4 1/2, або Пам'яті Сергія Параджанова

ОЛЬГА ПЕТРОВА
Чарівне свято життя

ДМИТРО НАЛИВАЙКО
Рецепція України в Західній Європі XVI—XVII ст.

digitized by ukrbiblioteka.org